

U L U S L A R A R A S I
KARADENİZ İNCELEMELERİ
Dergisi

International Journal of Black Sea Studies

2

ULUSLARARASI KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ

Yıl: 1, Sayı: 2, Bahar 2007

Year:1, Number: 2, Spring 2007

Sahibi / Owner

Serander Yayınevi Adına
Sema USTA

Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief

Veysel USTA

Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

Uluslararası Hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi
Serander Yayınevi. Gazipaşa Mah. 1 Nolu Zeytinlik Sok.
No:7, Trabzon / TÜRKİYE
Tel: 0462 321 67 55
Web: www.seranderyayinlari.com
e-posta: UKİD@seranderyayinlari.com

Dizgi / Typed by

Serander Yayınevi.
Tel: 0462 321 67 55 TRABZON

Baskı / Printed by

Celepler Matbaası.
Tel: 0462 325 93 94 TRABZON

ISSN: 1307-0169

Abone Bedeli / Subscription Rate

Kurum/*Institutional*: 25 YTL (USD 25)

Normal/*Normal*: 20 YTL (USD 20)

Fiyatı/*Price*: 10 YTL (USD 10)

Sayı / Issue: 2 Bahar / Spring

U L U S L A R A R A S I
K A R A D E N İ Z İ N C E L E M E L E R İ
D e r g i s i

International Journal of Black Sea Studies

2

HAKEMLİ VE ULUSLARARASI DERGİ

SERANDER
Trabzon 2007

EDİTÖR / EDITOR

Prof. Dr. Kenan İNAN

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Kenan İNAN

Prof. Dr. Mesut ÇAPA

Doç. Dr. Hikmet ÖKSÜZ

Doç. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA (İstanbul Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Kenan İNAN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ (Fatih Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal KARPAT (University of Wisconsin)

Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Sebahattin ÖZEL (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU (Osman Gazi Üniversitesi)

Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)

Prof. Dr. Bahattin YEDİYILDIZ (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)

Doç. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)

Dr. Oktay ÖZEL (Bilkent Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU

Doç. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU

Yrd. Doç. Dr. Abdülkasım VARLI

İÇİNDEKİLER

BİR BASKININ ANATOMİSİ: SİNOP FACIASI Besim ÖZCAN	7
ARTVİN İLİ ŞAVŞAT VE ARDANUÇ İLÇELERİNDE YERALAN BAZI ÖNEMLİ KALELER Sefa YILDIRIM ..	19
DISCOVERING THE OTHER: REALIA OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE RUSSIAN ORTHODOX PILGRIMS' ACCOUNTS (SIXTEENTH – EIGHTEENTH CENTURIES) Svetlana KIRILLINA	37
II. Meşrutiyet Döneminde Dernekçiliğe Taşradan Bir Örnek: TRABZON MUHİBB-İ FEN VE MARİFET GENÇLER KULÜBÜ Melek ÖKSÜZ	55
AMERİKAN BOARD'IN (AMERICAN BOARD OF COMMISSIONERS FOR FOREIGN MISSIONS) KARADENİZ VE ÇEVRESİNDEKİ TEŞKİLATLANMASI Gülbadi ALAN	67
TRABZON VALİSİ HAZİNE DÂRZÂDE SÜLEYMAN PAŞA'NIN MUHALLEFÂTI Yunus ÖZGER	93
KENTSEL İŞLEVLER: TRABZON ÖRNEĞİNDE ÖZEL İŞLEVLERİN KENTSEL GELİŞİME ETKİLERİ Mehmet BAYARTAN	123
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KARADENİZ'DE OSMANLI KAYIK TAŞIMACILIĞI Önder DUMAN	137
KİTAP DEĞERLENDİRME İbrahim TELLİOĞLU	149
Turan AÇIK	152

BİR BASKININ ANATOMİSİ: SİNOP FACİASI

Besim ÖZCAN*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı önemli savaşlardan birisi 1853-1856 harbidir. Bu harbin birçok sebepleri olmakla beraber bardağı taşıran damla olarak Sinop Baskını gösterilir. Rus donanması 30 Kasım 1853 günü, fırtınadan zarar gördüğü için Sinop limanına demirlemiş bulunan Türk donanmasına baskın düzenledi. Çarpışma sırasında her yönüyle üstün olan Rus donanması, kahramanca karşı koyan Türk donanmasına ait gemilerin tamamını tahrip edip batırdı. İki bine yakın Türk denizcisini şehit eden Ruslar, şehrin Müslüman mahallesini de topa tutarak önemli ölçüde zarar verdiler. Bu acı olay sonrasında İngiltere ve Fransa Osmanlı Hükümeti ile ittifak yaparak Rusya'ya karşı savaşa girdiler.

Anahtar Kelimeler: Sinop, Rusya, Osmanlı, İngiltere, Fransa

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin hayatiyetini tehdit edecek kritik gelişmelerle başlamıştı. “Boğazlara sahip olma ve sıcak denizlere inme” şeklinde ifade edilebilecek hedefini artık mutlaka gerçekleştirme kararında olan Çarlık Rusya'sı, bunun için Osmanlı'nın içinde bulunduğu her durumdan istifade etmeye çalışmıştır. Bir taraftan gayrimüslimlerin çıkardıkları isyanlarda onların yanında yer alıp teşvik ve yardımda bulunmuş; diğer yandan Osmanlıya karşı 1806-1812 ve 1828-29 harplerini yapmış ve özellikle ikinci harbin sonunda imzaladığı Edirne Antlaşması ile önemli avantajlar elde etmişti¹. Bu başarılarla yetinmeyen Rus Çarı I. Nikola, Mısır valisi

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ERZURUM.

Mehmed Ali Paşa'nın Babiâli'ye karşı 1831'de başlattığı isyandan fayda sağlamak niyetiyle Babiâli'nin yanında yer alıp askeri yardımda bulunmuştu. Buna karşılık, imzalamış olduğu Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile bir bakıma Osmanlı Devleti'ni himaye, Karadeniz ve Boğazları da vesayeti altına almıştı². Paşanın isyanına kayıtsız kalmış olan İngiltere, bu durumu Avrupa için tehlikeli bir gelişme saydığından 1841'de Boğazlar Mukavelesini imzalatılarak Rusya'nın elde etmiş olduğu avantajı ortadan kaldırdı³. Bu gelişme ise Rusya'yı eski hedefine, yani Osmanlı Devleti'ni yıkma politikasına döndürdü. Bunun için de İngiltere ile anlaşarak Osmanlı Devleti'ni yıkıp mirasını paylaşma yollarını aramaya başladı. İlki 1844, diğeri ise 1853'te olmak üzere İngiltere'ye bu konuda yaptığı tekliflere olumlu cevap alamadı⁴. İngiltere'den ümidini kesen I. Nikola, niyetinden asla vazgeçmedi ve işi savaş yoluyla halletmek üzere fırsat kollamaya başladı. Bu fırsat, Kudüs'te bulunan ve bütün Hıristiyanlarca kutsal sayılan yerlerin tasarrufu konusunda Fransa ile Rusya arasında ortaya çıkan anlaşmazlıktan doğdu. Nitekim Osmanlı'nın iyi niyetli hakemliğine rağmen çözülemeyen "*Mübarek Makamlar*"ın tasarrufu meselesi⁵ Rusya'nın savaş ilân etmeksizin ordularına Prut nehrini geçirterek, Eflâk Boğdan eyaletini işgali ile yeni bir boyut kazandı. İki devlet arasındaki barış durumunu bozan bu haksız işgali diplomatik yollarla çözemeyen Osmanlı Devleti de 4 Ekim 1853 tarihinde Rusya'ya savaş ilân etmek durumunda kaldı.

Tarihe Kırım Savaşı diye de geçen 1853-56 Harbi, görünüşte Mübarek Makamlar ihtilafından çıkmıştı ama temelinde İngiltere ve Rusya'nın Orta Doğudaki ekonomik çıkar çatışmaları yatmaktaydı. Bu çıkar çatışması Osmanlı Devleti'ni istemediği, hazır olmadığı bir silahlı mücadelenin içine sürüklemiştir. Buna rağmen Babiâli kısa zamanda gerekli tedbirleri almaya, ordu ve donanmanın ihtiyaçlarını gidermeye ve seferberliğini tamamlamaya çalıştı. Muhtemel bir Rus saldırısına açık olan Karadeniz sahillerinin emniyetini sağlamak ve Batum'a harb malzemesi sevk edecek filoyu himaye

¹ Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX, sayı: 1-2, Ankara Mart-Haziran 1951, s. 111 vd.

² Edouard Driault, *Şark Meselesi –Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar-* (çev. M. Nazif), İstanbul 1309, s. 196; Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı –Mısır Meselesi-1831-1841*, Ankara 1988, I, s. 145.

³ *Babiâli Hariciye Nezareti Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1334, s. 20-21.

⁴ Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi 1814'ten 1896'ya Kadar Asr-ı Hazırda Avrupa*, Dersaadet 1324, I, s. 375; Paul Hoire, *Türkiye Nasıl Paylaşıldı*, İstanbul 1329, s. 25.

⁵ Teferruatlı bilgi için Bk. Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi" *Belleten (Nisan 1959)*, XXIII/90, s. 249-255.

etmek üzere de hafif teknelerden oluşan bir filo kuruldu. Filonun kumandanlığına Patrona Osman Paşa ile Riyale Hüseyin Paşa getirildi⁶.

Türk Filosunun Sinop'a Sığınması

Kasım başında İstanbul'dan ayrılarak Karadeniz'e açılmış olan bu filoya Kapudanlık Makamı'ndan verilen talimata göre Rus gemileriyle karşılaşıldığında, kazanma ihtimali varsa savaşılması, fırtınalı havada ise Sinop limanına sığınılması tavsiye edilmişti⁷. Bir süre görev mahallinde dolaşan filo, havanın pek kötüleşmesi ve fırtına çıkması dolayısıyla güçlükle ve perişan bir vaziyette Sinop limanına gelip demirledi. Ancak şiddetli fırtınadan gemiler epey hasar görmüş, personel soğğun tesiriyle yelkenlerini sarmaz duruma düşmüştü⁸.

Beş tabya tarafından korunan Sinop limanı gemilerin sığınmasına kadar düşman saldırısına da müsait konumdaydı. Bu sebeple Kapudanlık Makamından Paşalara gönderilen tahriratta, hava açtığında toplu olarak boğaza yakın yerlere gelinmesi istenmişti. Sinop'tan ulaşan son haberlerde ise, Kırım'ın yakınlığı dolayısıyla Rus gemilerinin bölgeye kolaylıkla gelip gitmekte oldukları ancak filonun uygun bir hava bulup limandan çıkamadığı belirtilmekteydi⁹.

Öte yandan Bahriye Meclisi toplantısında Karadeniz'de düşman saldırısına karşı muhafazalı limanlar bulunmamasının mahzurları dile getirilmiş¹⁰, kötü havalarda denize açılmayan yelkenli gemilerin bundan böyle gönderilmemesi kararı alınmıştı. Sinop'ta bulunan filo da en kısa zamanda İstanbul'a getirilecekti. Nitekim filonun dönüş harekâtına yardımcı olmak üzere altı vapur tahsis edilmişti¹¹. Ne var ki bu yardımcı filonun yola çıkmasından önce Rusların Sinop'a baskın yapması, alınan müsbet kararın uygulanmasına fırsat vermeyecekti.

Rus Filosunun Karadeniz'deki Faaliyetleri

Türk filosunun Karadeniz'de fırtına ile mücadele ettiği sıralarda, Rumeli ve Anadolu cephelerinde meydana gelen çarpışmalarda Rus orduları üst üste yenilmişti. Bu mağlubiyetler sebebiyle Rus ordusunda başgösteren

⁶ Deniz Müzesi Arşivi (DMA), Mektubi Kalemi (MKT), Defter No: 25, Vesika No: 35/A.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-Hariciye (İR.-HR), No: 5182, Lefi (L.): 6.

⁸ BOA, İrade- Dahiliye (İR.-DH), No: 17798, L. 4

⁹ BOA, İR.-HR, No: 5182, L. 5; DMA, MKT, Df. No: 25, Vsk. No: 25, 35-A.

¹⁰ Risale-i Mevkute-i Bahriye, İstanbul 1334, IV, s. 496-497.

¹¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, Klasör: 1/1, Dolap: 69, Dosya: 63, Fihrist: 26.

moral bozukluğunu giderecek bir başarıya şiddetle ihtiyaç duyan Rus yetkililer, bunu güçlü donanmaları ile elde etmeyi düşündüler. Osmanlı donanmasına ait kalyon ve büyük buharlı gemilerin Boğaz'da demirli olduğu, Karadeniz'e ise hafif gemilerin gönderildiği haberinin alınması Rusların ümidini artırdı. Zaman geçirilmeden fırtınaya dayanıklı, ağır harp Gemilerinden kurulu bir filo kurularak Karadeniz'e gönderildi. Karadeniz'in Anadolu sahilleri çevresinde dolaşarak Türk gemilerini aramakta olan Rus Karadeniz filosu kumandanı amiral Pavel Stepanoviç Nahimov, elverişsiz havaya rağmen arama faaliyetini aralıksız sürdürüyordu¹².

Bir Avusturya vapurundan Türk filosunun Sinop'ta olduğunu haber alan¹³ Rus amirali, birkaç defa Sinop civarına uzanarak keşifte bulundu ve durumu Bahriye Nazırı Prens Mençikof'a arz ederek yardımcı kuvvetlerin gönderilmesini istedi. Kontramiral Novosilski komutasında gönderilen yardımcı gemiler, 28 Kasım'da Sinop çevresinde bulunan Nahimov'un filosuna iltihak etti. Böylece güçlenen Nahimov, Türk filosunu esir almak veya tahrip etmek niyetiyle 29 Kasım günü sancak gemisi İmparatoriçe Maria'da toplandı düzenledi. Burada baskın harekâtı enine boyuna tartışılarak bir plan belirlendi. Buna göre baskına altı kalyon iştirak edecek, iki firkateyn de liman dışında pusuda bekleyip, kaçmaya çalışacak olan Türk gemilerini vuracaktı¹⁴.

Taraflar Arasındaki Güç Dengesizliği

Rus amiralinin emrinde üçü üç, üçü iki ambarlı olmak üzere altı kalyon ve iki firkateyn bulunmaktaydı. Baskın günü üç vapur daha yardıma gelmişti. Rus gemilerinin çoğu devrin zırhlıları denilebilecek kalyonlardan oluşmakta olup 23'ü 18 funtluk¹⁵, 70'i 24 funtluk, 206'sı 28 funtluk ve 38'i 68 funtluk olmak üzere toplam 337 top bulunmaktaydı¹⁶. Rus kalyonlarında bulunan bu toplar, Fransız askeri mühendis ve generali Henry Joseph Paixhans'ın geliştirdiği ve onun adıyla anılan obüs topları olup, ahşap gemileri kolaylıkla tahrip etme özelliğine sahipti¹⁷.

Sinop limanında, sahil boyunca yarım daire şeklinde bir hat üzerine

¹² J. J.-E. Roy, *Historie Du Siege et de la Prise De Sebastopol*, Tours 1856, s. 77.

¹³ *New-York Daily Tribune*, 9 Ocak 1854.

¹⁴ Sergeev Tsenski, *Sinopskiy Boy*, Moskova 1944, s. 22.

¹⁵ Funt; İngilizce ağırlık birimi olan pound demek olup 454 gram karşılığıdır.

¹⁶ Fevzi Kurtoglu, *1853-1855 Osmanlı-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul 1307, s. 26.

¹⁷ Robert Schnerb, *Le XIX Siecle L'Apogee de l'expansion Europeenne (1815-1914)*, Paris 1961, VI, s. 98.

demirlemiş bulunan Türk filosu ise, en büyükleri kruvazör muadili korvet ve fırkateyn gibi, kalyonlara nispetle çok hafif teknelerden müteşekkildi. 7 fırkateyn, 3 korvet ve 2 vapurun top miktarı düşmaninkilere nazaran daha az ve kısa mesafeli olup bir bordaya ancak 196 tanesi kullanılabilirdi. Ayrıca Türk filosunun som mermilerine Ruslar humbara ile karşılık verme avantajına da sahiptiler¹⁸.

Netice itibariyle mevcut kuvvet dengesizliği Türkler için mücadelenin daha başlamadan kaybedildiği intibasını vermektedir. Ancak bu tabloya rağmen Sinop limanı ve Rus gemicileri, Türk bahriye mensuplarının bu elverişsiz şartlar içinde verdikleri kahramanca mücadeleye şahit olacaktır.

Rus Filosunun Baskını

Baskın için bütün hazırlıklarını tamamlayan Rus filosu, 30 Kasım sabahı hücum emrini beklerken, hava sisli ve yağmurluydu. Kuzey rüzgârı ise baskın için uygun esmekteydi. Nihayet amiralin sabah 10:30 sıralarında Sinop limanı istikametine gidilmesini emretmesiyle harekete geçen kalyonlar, Türk filosunun karşısında demirleyecek şekilde sıraya girdiler. Liman dışında gözcülük yapmak üzere bir gemi görevlendirmeyen Türk filosu kumandanı Osman Paşa, Rus gemilerini yeni görmüş ancak baskına ihtimal vermediğinden filoyu harekete geçirmemişti. İş işten geçince, yani düşman tam liman ağzına gelip demirleyince gaflet uykusundan uyanan Paşa, hemen savaş için hazır olunması emrini verdi.

Çatışma Rus kalyonlarının yoğun ateşiyle başladı. Taraflar arasındaki mesafenin yakınlığı sebebiyle daha ilk anlarda gemilerde büyük hasar meydana gelmişti. Türk leventleri, bu dengesiz ve umutsuz mücadeleye rağmen, naralar savurarak koşuşturuyor, yolladıkları güllerle Rus gemilerinin bordalarını deliyor veya güvertelerini, küpeşelerini göçertiyor, yahut direklerini, serenlerini buduyordu. Ayrıca sahilde bulunan bataryalar da mermi yağdırıyordu. Ancak ateş üstünlüğü karşı taraftaydı. Nitekim Rus sancak gemisinin isabetli atışlarıyla ağır yaralar alan Osmanlı sancak gemisi Avnillah, perişan vaziyette karaya vurdu. Düşmanın kullandığı obüs topları ve humbaralar yangın çıkardığından, Türk leventleri bir yandan da yangınla mücadele etmekteydiler. Ama yılmıyor, hamaset ve kahramanlıkta birbirleriyle yarış edercesine savaşıyorlardı.

¹⁸ Saim Besbelli, *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı*, Ankara 1977, s. 44 ; Süleyman Nutki, *Muharebat-ı Bahriye-i Osmaniye*, İstanbul 1307, s. 34.

Navek-i Bahri Fırkateyni ile Binbaşı Ali Beyin Kader Birliği

Bu şiddetli atışlarla Türk gemisi Navek-i Bahri tutuşmuş, leventlerin yangınla uğraşmasını fırsat bilen iki Rus kalyonu iki yandan kıskaç hareketine girmişlerdi. Komutan binbaşı Ali Bey, fırkateynini Ruslara kaptırmamak için cephaneliği ateşleyerek gemiyi havaya uçurma emrini verdi. Ama dinleyen olmayınca bizzat kendisi bir sopaya sardığı paçavraları gaza bulayarak ateşledi. Personelin gemiyi terk etmesini sağladıktan sonra da meşaleyi bizzat cephaneliğe fırlattı. Adamlarının ısrarla gemiyi terk etmesini istemelerine ise şu cevabı verdi; *“Sizler vazifenizi sonuna kadar yaptınız, gitmekte serbestsiniz. Ama benim vazifem henüz bitmiş değildir. Bir gemi kumandanı şartlar ne olursa olsun gemisini terk etmez. Ancak gemisi ile mukadderat birliği yaptığı takdirde vazifesini bitirmiş olur.”*

Kısa bir süre sonra cephanelik müthiş bir gürültü ile infilak etti. Yüzlerce parça halinde havaya yükselip, sonra denize döküldü. Ali Bey ise, Türk denizcilik tarihinde birçok örnekleri bulunan o inanılmaz kahramanlık ve feragat sahnelerinden bir yenisini gerçekleştirmiş, kimbilir kaç parçaya ayrılarak şehadet şerbetini içmişti.

Bu arada diğer gemiler arasındaki çatışma bütün şiddeti ile sürüyordu. Ancak Rus gemilerinden atılan humbaralarla Türk gemilerindeki hasar da oldukça artmıştı. Ayrıca o kadar çok şehit verilmişti ki, top başına cephane yetiştirecek insan kalmamıştı. Yüzlerce insan filikalara yahut bir seren parçasına sarılarak kurtulmaya çalışırken boğuldu. Yüzerek sahile ulaşmaya gayret eden leventlerin bir kısmı da Rus gemilerinden atılan yağlı paçavralarla cayır cayır yandılar¹⁹.

Çatışma Sonrasında Yaşananlar

Böylece saat 12:30 sıralarında başlayan korkunç çatışmada bir saat içinde Osmanlı filosunun tamamına yakın kısmı tahrip edilmişti. Üstelik Sivastopol'dan gönderilen üç vapurdan kurulu yardımcı bir filo daha gelerek Ruslara katılmıştı. Limandaki çatışma ise artık bir imha savaşına dönüşmüştü. Saat öğleden sonra 14:30'u gösterirken, denizin üzerinde sağlam Türk gemisi kalmamış, gemiler ya karaya vurarak ya da denizin dibine çökerek işe yaramaz hale gelmişlerdi. Üstelik er meydanında ayakta duran er de kalmamıştı. Bu korkunç manzaraya göre, savaşın da bitmiş olması gerekirdi. Ama meydana henüz hıncı sönmemiş Rus denizcileri bulunmaktaydı ve onlar

¹⁹ Bu baskın hakkında daha fazla bilgi için bk. Besim Özcan, *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)* (basılmamış doktora tezi), Erzurum 1990, s. 112 vd.

batan ve yanan Türk gemilerinden denize dökülmüş, ölümle pençelesen yaralı Türklere kancalar, balyozlar savurarak; uzaktakilere top ateşi açarak denizin üzerini kızıl renge çevirmekle, bir vahşet tablosu çizmekle meşgul-düler²⁰. Ne var ki bu acı tablo da onları tatmin etmeye yetmeyecek ve kal-yonların ölüm kusan topları şehrin özellikle Müslüman Mahallesi üzerine çevrilecektir.

Şehirde bulunan tabyalar, baskın sırasında Rus donanmasına karşı mukabelede bulunmuşsa da, topların küçüklüğü ve menzillerinin kısalığı yüzünden pek etkili olamamış, kısa süre içinde Rus topçu ateşi ile tahribata uğrayıp saf dışı kalmıştı

Türk filosu personelinin muharebe esnasında büyük bir kahramanlık örneği sergilediği, yerli ve yabancı eserlerde dile getirilmiştir. Bu cümleden olarak Kinglake; *“Türkler ümitsizce ama kahramanca ve yiğitçe dövüştüler. Teslim olmayı reddettiler. Zaten teslim olmak için bayrak çekse bile Rus amirali görmezlikten gelecekti”*²¹ demektedir.

Türk Filosunun Kayıpları

Baskın sırasında filoya mensup 12 Türk savaş gemisinden 11’i tamamen tahrip edilerek batırılmıştır²². Ayrıca limanda demirlemiş bulunan bir İngiliz ticaret gemisi ile bir yük gemisinin yanısıra 6 Türk ticaret gemisi de aynı akıbete uğramaktan kurtulamamışlardır²³.

Türk filusunda önemli miktarda insan kaybı olmuştur. Resmi kayıtlara göre kaptan, zabıt, asker, gemi personeli ve diğerleri olmak üzere gemilerde toplam 2.989 kişi bulunmaktaydı. Baskından sağ olarak kurtulup İstanbul’a gelenlerin miktarı ise 958 olarak kaydedilmektedir²⁴. Filo kumandanı Patrona Osman Paşa ile beraber Ruslara esir düşen 125 kişi kurtulanlar listesine eklenip toplamdan çıkarıldığında, şehit sayısı 1.906’yı bulmaktadır. Netice olarak, bu acımasız baskın sırasında iki bine yakın Türk denizcisinin şehit düştüğünü söylemek mümkündür.

²⁰ Tevfik İnci, “Sinop Faciası”, *Resimli Tarih Mecmuası*, İstanbul 1956, s. 546.

²¹ A. William Kinglake, *L’invansion de La Crimee* (çev. Theodere Karcher), Bruxelles 1864, s. 38.

²² BOA, İr.-DH, No. 17947.

²³ Ârif Efendi, *1270 Rus Seferi*, s. 19; J.J.-E. Roy, *Historie Du Siege et de la Prise De Sebastopol*, s. 79.

²⁴ *Vak’anüvis Ahmed Lütf, Efendi Tarihi*, (yay. Münir Aktepe), İstanbul 1984, IX, s. 92-93; BOA, İr.-DH, No. 18095 ve lefleri.?????

Sinop Şehrinin Tahrip Edilmesi ve Kayıplar

Daha önce belirtildiği üzere Rus savaş gemileri, limandaki Türk gemilerini safdışı bıraktıktan sonra şehrin Müslüman mahallelerini top ateşine tuttular. Sinop Mahalle Meclisince baskından sonra hazırlanan mazbatada belirtildiğine göre şehre atılan paçavra ve topların tesiriyle yangın süratle yayılmış ve neticede 7 mescid, 2 mektep, 247 ev ve 170 dükkân yanmış, Müslümanlardan da 5 kişi şehit düşmüştür²⁵. Ölü sayısının az olması ve yangının giderek yayılmasının sebebi, baskın sırasında halkın şehri terk etmesidir. Sultan Alaaddin Câmîi de yangından zarar görmüş ve ancak bir yıl sonra yeniden tamir edilerek ibadete açılabilmiştir²⁶.

Baskında Sinop'un çok büyük tahribata maruz kaldığı ve uzun süre eski canlılığını yakalayamadığı, Avrupalı yazarların yanısıra Rus yazarları tarafından da itiraf edilmiştir. Mesela olaydan önce ve sonra şehri ziyaret etmiş olan H. Sandwith şu bilgileri vermektedir²⁷; "*Sinop'u ilk gördüğümde, modern trajedi oynanmamıştı. Diğer sefer manzara dehşet vericiydi. Yanan ve batan gemilerin enkazı hâlâ görülüyordu. Sinop trajedisinden geriye birkaç kırık direk ve keresteden başka bir iz kalmamıştı*".

1895'te basılan Rus ansiklopedisi Endsiklopeşeskiy Slovar'ın Sinop maddesinde şehrin bu savaştan çok etkilendiği ve halen durumunu düzeltemediği ifadesine yer verilmiştir²⁸.

1853 yılı öncesinde yazılan eserlerde, nüfus 10-15 bin arasında gösterilirken, baskın sonrasındaki kayıtlarda 6-9 bin civarında olduğu belirtilmiştir²⁹.

Faciann Ülke'deki Yankısı ve Alınan Tedbirler

Rusların limana baskın düzenledikleri sırada, Taif adlı Osmanlı vapuru, filodan ayrılarak Gerze'ye doğru harekete geçmişti. Vapur önce liman dışında bekleyen iki Rus vapuru ile daha sonra denizde rastladığı üç vapurdan müteşekkil Rus yardım filosu ile çarpışarak kurtulmayı başarmış ve çok zor şartlar içinde 4 Aralık günü İstanbul'a gelerek acı olayı haber vermiştir. Taif vapurunu Dolmabahçe sarayından görüp geliş sebebini soran Sultan Abdülmecid, vaziyet kendisine arzedilince "*Keşke o da gelmeseydi, Sinop'ta*

²⁵ BOA, İr.-DH, No. 17947.

²⁶ Sinop Şer'iyye Sicili 1270, No: 70, s. 21, Vesika No: 32.

²⁷ Humpary Sandwith M. D, *A Narrative of the Siege of Kars*, London 1856, s. 14.

²⁸ "Sinop", *Ensiklopeşeskiy Slovar*, XXX, s. 49.

²⁹ Besim Özcan, *Rus Donanmasının Sinop Baskını*, s. 130-131.

*dövüşerek batsaydı*³⁰ diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir.

Sinop'ta yaşanan bu müessif olay bütün ülkeyi olduğu gibi Sinop ve çevresini de mateme boğdu. Her üzücü olayda olduğu gibi bu olay sonrasında da derhal felaketzedelerin imdadına koşuldu. Hem devlet, hem de halk tarafından çeşitli yardımlar yapıldı. Baskın sırasında şehit düşen ve yaralananlar ile bunların dul ve yetimlerinin ve dükkân ya da evleri yanmak suretiyle zarar gören ahalinin mağduriyetinin giderilmesi için Kastamonu Mal Sandığı'ndan nakdî yardımda bulunuldu. Ayrıca üç yıllığına da vergi affı getirildi³¹.

Türk devleti ve milleti bu badirede can veren evlatlarını unutmamış, onlar adına Sinop'ta Deniz Şehitliği Kabristanı ve Âbidesi ile halen ayakta olan Şehitler Çeşmesi'ni yaptırmıştır³². Hadise roman, şiir ve destanlara da konu olmuş, Türk denizcilerinin gösterdiği kahramanlıklar dile getirilirken Rus kumandan ve askerlerinin insanlık dışı davranışları şiddetle ve ağır bir dille tenkit edilerek lanetlenmiştir. Bunlar arasında Salih Hayri'nin "Kırım Zafer-nâmesi-Hayrabad", Trabzonlu Rızaî'nin "Manzume-i Sivastopol" adlı manzum eseri, Namık Kemal'in "Âkif Bey" adlı piyesi ve Bayburtlu Zihni'nin "Sinop Destanı" sadece birkaç örnektir³³.

Ayrıca muharebede yararlılıkları görülenlere verilmek üzere bir de Sinop madalyası çıkarılmıştır³⁴.

Rus Karadeniz Filosunun Durumu ve Olayın Rusya'daki Akisleri

Limandaki çarpışma esnasında Rus gemilerinin bazıları önemli ölçüde hasar görmüştü. Bu sebeple birkaç gün Sinop'ta kalınarak gerekli tamirat yapıldıktan sonra vapurların yedeğine alınarak 2 Aralık günü Sinop'tan yola çıkıldı. Hasarlı kalyonlar yolda da tamir edilmiş, nihayet Rus filosu 4 Aralık günü bir bayram sevinciyle Sivastopol limanına girmişti³⁵.

Amiral Nahimov henüz Karadeniz'de iken Çar'a yazdığı mektubunda, Ekselanslarının Karadeniz filosuna verdiği emrin muvaffakiyetle icra edildiğini, Türk filosunun imha edilerek, kumandanının yaralı olarak esir alındığını belirtmiş ve savaşta 1 subay ile 33 personelin kaybedildiğini, 230 yaralı-

³⁰ Haluk F. Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, İstanbul 1965, s. 219.

³¹ *DMA, MKT*, Defter No: 15, Vesika No: 43-A, 49-A, 76, 77, 87, 96, 105.

³² Besim ÖZCAN, "1853 Sinop Felâketinin Ülkede, Rusya'da ve Avrupa'daki Akisleri", *Türk Kültürü*, sayı: 354, yıl: XXX, Ekim 1992, s.624-625.

³³ Özcan, "1853 Sinop Felâketinin Ülkede, Rusya'da ve Avrupa'daki Akisleri", s. 625.

³⁴ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi 1793-1908*, Ankara 1978, III/5, s. 315.

³⁵ Sergeyev Tsenski, *Sinopskiy Boy*, Moskova 1944; "Sinop", *ES*, XXX, s. 49.

nın bulunduğunu açıklamıştı³⁶.

Baskın Rusya'da büyük coşku ve sevinç meydana getirmiş, S. Petersburg'da düzenlenen bir ayin ve ihtişamlı bir törenle kutlanmıştır. Filo kumandanı ve diğer subaylar terfi ettirilirken çatışmaya katılanlar için özel madalya çıkarılmıştır. Filo personelinin mücadelesini terennüm eden 1000'e yakın şiir yazılmış, ayrıca Sinop Piyesi kaleme alınarak başkent tiyatrolarında oynatılmıştır³⁷.

Sinop Faciasının Değerlendirilmesi

1853-1856 Osmanlı-Rus Harbi için bardağı taşıran son damla olarak nitelendirilecek Sinop faciasının meydana gelmesinde baskından önceki ve sonraki gelişmeler dikkate alındığında, İngiltere'nin önemli bir rolü olduğu gerçeği ortaya çıkar. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Mübarek Makamlar konusunda problem zuhur etmesi ile yeniden İstanbul'a gelen İngiliz elçisi Lord Stratford Redcliffe konuyu titizlikle takip etmiş, ancak anlaşma sağlanması hususunda hiçbir gayret göstermemiştir. Hatta tam tersine Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın da katılacağı bir harbi planlamaya dahi başlamıştır. Ancak bu projenin yürürlüğe sokulması için tahrik edici bir olayın vuku bulması gerekiyordu. İşte o günlerde Karadeniz'e bir filonun gönderileceği haberi elçiye bildirilmiş, o da Osmanlı devlet erkânı nezdindeki itibarı sayesinde filonun hafif teknelerden kurulmasını başarmıştır. Gayesi bu hafif filonun üstün Rus gemileri karşısında alacağı muhtemel bir yenilgiyi gerekçe olarak kullanıp İngiltere ve Fransa'nın savaşa girmelerine zemin hazırlamaktır. Nitekim bu tespiti destekleyen iki telgraf metni bulunmaktadır.

Birincisi Mösyö Pizani'den İngiliz elçisine gönderilen, Beyoğlu mahreçli ve 3 Kasım 1853 tarihli telgraftır: Bu telgrafta, "*Türk donanması üç ambarlılar müstesna olarak Karadeniz'e çıkacaktır. Gemiler ihtimal Pazar günü hazır bulunacaklardır*"³⁸ ifadesi yer almaktadır.

Bizzat elçi Lord Stratford Redcliffe'den İngiltere'ye, hariciye nazırına hitaben 5 Kasım 1853 tarihinde Tarabya'dan çekilen telgrafta ise: "*Babı-âli'yi şu sırada Karadeniz'e birinci sınıf harp gemileriyle fırkateynlerden kurulu bir filo göndermek teşebbüsünden vazgeçmeye ikna ettim*"³⁹ denilmek-

³⁶ Hamburger Nachrichten, 17 Aralık 1853. Bu ifadelerden Türk filosunun imha edilmesi emrinin bizzat Çar tarafından verildiği açıkça anlaşılmaktadır.

³⁷ Özcan, "1853 Sinop Felâketinin Ülkede, Rusya'da ve Avrupa'daki Akisleri", s. 626-627.

³⁸ S. Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi* (çev. A. Rıza Seyfi), İstanbul 1943.

³⁹ Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1963, VI, s. 3033.

tedir. Elçi, Sinop faciasından sonra “*Şükürler olsun harb başlıyor*”⁴⁰ sözüyle sevincini açıkça ortaya koymuştur.

Öte yandan daha önce Beşike’de toplanmış bulunan İngiliz ve Fransız donanmasına ait olan ağır harp gemileri, Babiâli’nin daveti üzerine Ekim sonlarında İstanbul’a gelmiş olmalarına rağmen, Rus gemilerinin muhtemel bir saldırısına mani olmak üzere Karadeniz’e çıkmayıp, İstanbul’da kalmayı ve gelişmeleri beklemeyi tercih etmişlerdir. Baskından sonra İngiltere, Rus Çarı I. Nikola’nın, Kudüs’te Katoliklere karşı Ortodoksları ayaklandırdığını ileri sürerek, Rusların Akdeniz’e inmesini istemeyen Fransa’yı da müttefik olarak savaşa iştirak ettirmeye muvaffak olacaktır⁴¹. Böylece İngiliz elçisinin çalışmaları, planları doğrultusunda semeresini verecektir.

İngiltere’nin bu şekilde politik bir rota izlemesinin sebebini iki ana madde ile izah etmek mümkündür.

Bunlardan ilki, Karadeniz’de gittikçe güçlenen ve sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştirmeyi hedef seçen Rusya’ya iyi bir darbe indirmek suretiyle, ülkesinin Doğu Akdeniz’deki emniyetini sağlamaktır.

Nitekim Osmanlı Devleti, işgal altındaki Tuna Prensliklerini kurtardıktan sonra savunmada kalmayı benimsemişse de; İngiltere, harbi Kırım sahasına yaymıştır. Neticede bu harp sırasında Rus Karadeniz donanması Sivastopol’da denizin dibine gömülmüş, liman tahrip edilmiş ve başta Çar I. Nikola olmak üzere Rusya’nın önde gelen komutanları ile yetişmiş bahriye personeli hayatlarını kaybetmişlerdir. Sivastopol harekâtıyla İngiltere ilk amacını gerçekleştirmiş ve dünya denizleri üzerindeki hâkimiyetini daha da artırmıştır.

İkincisi sebebi ise, Osmanlı’dan sonra ikinci büyük Türk devleti olan Babur İmparatorluğunu yıkıp, Hindistan’ı sömürge haline getirme ve böylece yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip olmaktır. Bunu sağlamak için de Osmanlı Devleti’ni harple meşgul etmeyi seçmiştir. Bununla da zaten ekonomisi iyi olamayan Babiâli’yi harp sırasında yapacağı yardımlarla kendisine minnettar bırakmayı ve vereceği borçlarla ekonomik yönden bağımlı hale getirmeyi hedeflemiştir.

Yıllarca Türk bahriyesinde üstün hizmetler icra etmiş olan emekli amiral Afif Büyüktuğrul konu ile ilgili mütalaalarını belirtirken, Sinop’taki hadiseden İngiltere ile Fransa’nın mesul olduklarını kaydeder. O, Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü garanti eden İngiltere ve Fransa’nın, Rus-

⁴⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1970, V, s. 235.

⁴¹ İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti ile 12 Mart 1854 günü bir ittifak antlaşması imzaladılar. Antlaşma metni için bk. *BOA, Nâme-i Hümayun Defteri*, No: 12, s. 90-91.

ya'nın Prut Nehri'ni geçmesini müteakip savaş ilân etmeleri ile Sinop felâketinin meydana gelmesine mani olacağı kanaatini taşımaktadır. Ayrıca, Kırım Harbi'nin görünüşte Osmanlı Devleti'ne yardım için yapılmış bir savaş olduğunu, gerçekte ise Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz sahibi olup Orta-doğu'ya egemen olmak için yapılmış bir silâhlı mücadele olduğunu belirtmektedir⁴².

Hindistan konusuna gelince, XIX. yüzyılın başlarında bu ülkede nüfuzunu artıran İngiltere, 1813-1833 ve 1853'te hazırladığı kanunlarla tam hâkimiyetini tesise çalışıyordu. Kırım Harbi'nden sonra, 1857'de II. Bahadır Şah'ı esir ederek Babur Devleti'ni yıkmış ve hedefini de gerçekleştirmiştir⁴³.

Netice itibariyle Sinop faciası, İngiltere'nin, rakibi Rusya'ya karşı askerî ve ekonomik üstünlük sağlaması ve Hindistan'ın yanı sıra Orta Doğu'da hâkimiyet kurma hedefine varması açısından bir fırsat olmuştur denilebilir. Osmanlı Devleti ise İngiltere'nin çok yönlü menfaatlerine alet edilmiş ve harp sırasında aldığı borçlarla ekonomik çöküntüye sürüklenmiştir⁴⁴.

ABSTRACT

One of the important wars between the Ottoman Empire and Russia was the war of 1853-1856. The most important reason for the war was the Sinop raid. On 30 November 1853, the Russian navy attacked Turkish navy which was anchored in Sinop harbour since it had been damaged by the storm. The Russian navy sank all the ships belonging to the Turkish navy. Having martyred about 2000 Turkish soldiers, the Russians devastated the Muslim quarter of the city. Following this event Britain and France allied with the Ottoman Empire and declared war against Russia.

Key words: Sinop, Russia, Otoman Empire

⁴² Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*, İstanbul 1982, II, s. 420.

⁴³ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara 1950, III, s. 285 vd.

⁴⁴ Kırım Savaşı dolayısıyla maddi sıkıntısı artan Babıâli ilk defa dış borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır. Ağustos 1854'te 3 milyon sterlinlik borç sözleşmesi Dent, Palmer and Company and Goldsmid and Company ile yapılmış, komisyon ve tahvil satış maliyetleri düşüldükten sonra hazineye 2.3 milyon sterlin, yani 2.515.000 Osmanlı lirası girmiştir. Böylece Osmanlı'nın borçlanma dönemi başlamıştır. İkinci borçlanma ise 1855'te gerçekleştirilecek ve 5 milyon sterlin borç alınacaktır. Müteakip yıllarda da devam edecek olan borçlanma süreci, devletin önemli gelir kaynaklarının teminat olarak gösterilmesine ve Düyûn-ı Umûmiye giden yolun açılmasına sebep olacaktır. Bk. Besim ÖZCAN, "Kırım Savaşı" s. 110.

ARTVIN İLİ ŞAVŞAT VE ARDANUÇ İLÇELERİNDE YERALAN BAZI ÖNEMLİ KALELER

Sefa YILDIRIM*

ÖZET

Geçmiş tarih öncesi devirlere kadar uzanan Artvin, birçok medeniyetin uğrak yeri olduğu gibi Kafkasya'ya komşu olması sebebiyle de tarih boyunca önemli bir stratejik merkez olma özelliğini elinde bulundurmaktadır. Araştırma sahamız ise, Artvin'in en önemli ilçelerinden olan Şavşat ve Ardanuç ilçelerini kapsamaktadır. 1932 yılında Şavşat'ın Balıklı Köyü Zate Mahallesi Sazakale ormanında bir mağarada bulunan Tunç mamulü eserlere bakıldığında bölgenin en azından Tunç Döneminden itibaren iskân gördüğü söylenebilir. Maalesef bölgede yeterince arkeolojik araştırmaların yapılmaması sebebiyle daha önceki dönemlere ait buluntular tespit edilememiştir. Gerçekleştirdiğimiz tarih ve yüzey çalışmasının, bölgenin tarihi ve kültürel yönlerine ışık tutması açısından önemli olacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Okçular/Berta Havzası, Şavşat, Ardanuç, Kale/Şato

Artvin İli, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümünde yer almaktadır. Sözkonusu ilin doğusunda Ardahan, batısında Rize, güneyinde Erzurum, kuzeyinde Gürcistan ve Kuzeybatısında da Karadeniz yer almaktadır¹. Artvin İli'nin yaklaşık olarak kapladığı alan 7436 km²'dir.

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Şavşat İlçesi ise, doğuda Ardahan İli ile Hanak İlçesi, batıda Artvin merkez ve Borçka, kuzeyde Gürcistan

* Dr., Ağrı Dağı Üniversitesi, Ağrı Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, AĞRI

¹ Salih Ceylan, *Artvin Yöresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst., (Yayınlanmamış Dok. Tezi), ERZURUM 1995, s.1; <http://www.artvin.gov.tr/index.php?page=GenelBilgiler&file=cografya>

Devleti, kuzeydoğuda Posof İlçesi, güney ve güney batıda Ardanuç İlçesi ile çevrilidir. Şavşat İlçesi 1317 km² dağlık bir alanda yayılım göstermiştir².

Şavşat İlçesi'nin Artvin İl merkezine uzaklığı 65 km, Ardanuç İlçesi'nin Artvin il merkezine uzaklığı ise 33 km kadardır³. Şavşat İlçesi'nin toplam nüfusu 26 124 olup, bu nüfusun 7 847'si ilçe merkezinde hayatını sürdürmektedir⁴.

Şavşat Vadisi içinde kurulan Şavşat İlçe merkezinin hemen güneydoğusundaki Yalnızçam Dağları bir sur gibi yükselmekte ve bu kesimde yer alan plato, Yukarı Kura Nehri Havzası ile Çoruh Havzası'nı böldüğü gibi Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi arasında da tam bir coğrafi sınır meydana getirmektedir⁵.

Sever'in yapmış olduğu tetkikler neticesinde, çalışma sahasının Karadeniz termik rejimi ile Doğu Anadolu'nun karasal termik rejimi arasında, geçiş sahalarında görülen tipik bir geçiş rejimine sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır⁶.

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Ardanuç İlçesi ise, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Bölge yer yer yükseltisi 3 000 m'yi aşan Yalnızçam Dağları ile bölge güney ve doğudan sınırlanmış olup, kuzeyini Okçular/Berta Çayı ve onun kolları tarafından derince yarılmış yüksek dağlık kütleler oluşturmaktadır. Ferhatlı (Bulanık) Çayı ile Çoruh nehri arasında su bölümü çizgisi oluşturan yüksek dağlık kütleleri, Ardanuç'un batı sınırını meydana getirir. Ardanuç İlçesi görüldüğü üzere büyük çoğunluğu yüksek dağlık kütleler ile çevrili olup, Ferhatlı Çayı Havzası'nın tamamına yakınına meydana getirmektedir⁷.

Ardanuç, doğudan Şavşat İlçesi, batı ve kuzeybatıdan Artvin Merkez İlçe topraklarıyla çevrelenmiş olup, güneyden Erzurum, doğudan ise Ardahan'la sınırlanmıştır. Çalışma sahamızın yüzölçümü yaklaşık olarak 970 km² kadardır. 2000 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, Ardanuç İlçesi'nin toplam nüfusu 14 477 kişidir. Ardanuç, bir ilçe merkezi ve 49 köy yerleşmesinin yanı sıra 174 mahalle yerleşmesinin devamlı yerleşme olarak bulun-

² <http://www.artvin.gov.tr/index.php?page=ilceler&file=savsat>

³ <http://www.kgm.gov.tr/09.01.2007>

⁴ Ramazan Sever, *Berta (Okçular) Çayı Havzasının Fiziki Coğrafyası*, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2001, s.13 vd

⁵ R.Sever, a.g.e., s.71.

⁶ R.Sever, a.g.e., s.124-162; İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1997, s.42 vdd.; Sefa Yıldırım, *Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2007, s.18 vdd.

⁷ Mehmet Tuncer Rızvanoğlu, *Ardanuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enst Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2003, s.1 vdd.; S.Yıldırım, a.g.e. 6 vd.

duğu sahada çok sayıda mezra, yayla ve bağ evlerinden meydana gelen geçici iskân hareketleri de bulunmaktadır. Sözü edilen geçici yerleşmeler 28 mezra, 42 yayla ve 15 civarında da bağ evinden meydana gelmektedir. Nüfusun % 36'sı yani yaklaşık olarak 5 278 kadarı kasabada hayatlarını idame ettirirken, % 64'ü yani 9 199 kadarı da kırsal yerleşmelerde yaşamlarını sürdürmektedirler. Türkiye'de en yüksek okuryazar⁸ oranına sahip yörelerden biri olan Ardanuç İlçesi'nin okuryazarlık oranı % 90 ile % 100 arasında değişmektedir. Çalışma sahamızın en büyük yerleşme merkezi olan Ardanuç İlçe merkezi olup, nüfusu 2 000 yılı itibariyle 5 278 kadardır. Çalışma sahası, Karadeniz Bölgesi'nin kıyı kesimi ile Doğu Anadolu'nun yüksek dağlık kütleleri ve platolar arasında bulunduğu gibi, Çoruh nehrinin önemli kollarından olan Okçular/Berta Çayı ve Ferhatlı Deresi tarafından derince yarılmış vadiler ile bu vadiler arasındaki yüksek dağlık kütlelerden meydana geldiği bariz bir şekilde görölmektedir.

Araştırma sahamız içerisinde yeralan Ardanuç İlçesi'nin iklim özelliklerini incelediğimizde, Doğu Anadolu Bölgesi ile Doğu Karadeniz Bölümü arasında geçiş özelliği gösteren, nemli iklime yakın yarı kurak bir iklim tipinin var olduğunu görürüz⁹.

Gürcistan ve Ermenistan ile olan kara sınırimıza yakın bir bölgede yeralan Ardanuç İlçesi, maalesef ulaşım bakımından da fazla gelişmemiştir. Akarsular tarafından derin bir şekilde parçalanmış olan çalışma sahamız, karayolu sisteminin akarsu vadileri boyunca gelişmesine neden olmuştur¹⁰.

Ferhatlı Çayı boyunca uzanan ve Artvin-Erzurum karayoluna bağlanan asfalt kaplama yol ile Ardanuç İlçesi'nin diğer bölgelerle karayolu ulaşımı sağlanmaktadır. Ferhatlı Köyü ile Ardanuç İlçe merkezi arasında Cehennem Deresi Kanyonu olarak bilinen derin bir vadi içerisinde geçen yol, Adakale mahallesi önünden Şeytan Köprüsü ile ilçe merkezine ulaşır. Ardanuç İlçe merkezinden doğuya doğru gidilerek, Göle üzerinden Ardahan iline bağlanan devlet yolu ise; Erzurum-Artvin transit karayolu haricinde bir diğer karayoludur. Bu transit yolların yanı sıra, tamamıyla bölge içerisinde yer alan Ardanuç İlçe Merkezi ile Aşağırmaklar Nahiye Merkezi arasında 25 km. uzunluğa sahip olan stabilize yol mevcut olup, Aşağırmaklar ile yol güzergahındaki diğer köylerin ilçe merkezine ulaşımını sağlayan bir karayolu da bulunmaktadır¹¹. Ulaşım unsurlarından biri olan köprülerin çalışma sahamızda fazlasıyla bulunmasının ana sebebi ise, arazinin derin akarsu vadileri tarafından parçalanmış olmasıdır. Genelde beton ve tağ köprülere rastlanılmasına rağmen çelik halatlar üzerine inşa edilmiş asma köprülerde sıkça görölmektedir.

⁸ M.T.Rızvanoğlu, a.g.e., s.2,38,116

⁹ M.T.Rızvanoğlu, a.g.e., s.28

¹⁰ M.T.Rızvanoğlu, a.g.e., s.258; İ.Atalay-K.Mortan, a.g.e., s.63 vd.

¹¹ M.T.Rızvanoğlu, a.g.e., s.261vd.

Artvin İli Şavşat ve Ardanuç İlçelerinde Yeralan Bazı Önemli Kaleler

1. Şavşat Kaleleri

a-Şavşat (Satlel) Kalesi

Şimdiye kadar kitabesi bulunamayan Şavşat (Satlel) Kalesi merkeze bağlı Söğütlü Mahallesi'nde yer almaktadır. Kaleyi 1992–1995 yılları arasında arkeolojik ve sanat tarihi açısından tetkik eden Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin plan ve mimari özelliklerinin yörede yaygın bir şekilde rastlanılan Bağratid krallığı dönemine ait kalelere benzediğini, günümüze ulaşan formuyla IX. yüzyılda kurulmuş olabileceğini ifade etmektedir. Kale XVI. yüzyılda Osmanlıların eline geçtiği gibi XVII. yüzyılın ortasında bölgeyi dolaşan Evliya Çelebinin kayıtlarında da yer almaktadır. Fakat kale hangi tarihe kadar kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle¹² beraber kalenin 19.yüzyıla kadar kullanılmış olabileceği düşüncesi hâkimdir¹³.

Artvin-Şavşat karayolu üzerinde Şavşat İlçe merkezine yaklaşık olarak 2–3 km. mesafede yer alan iç kale, Söğütlü Mahallesi sınırları içerisinde olup Şavşat İlçe merkezinin batısında Şavşat Suyu'nu meydana getiren, Çoruh Irmağını besleyen iki derenin birleştiği yerin biraz yukarısında yüksekçe bir ana kayanın üzerine yerleştirildiği görülmektedir. Kale doğu-batı yönünde 70.00 m., kuzey-güney istikâmetinde 48.00 m. olmak üzere elipsimsi planda olup, 3360 m²'lik bir alana kurulmuştur. Kalenin girişi güneybatı istikametinde yeralıp, iç mekânında ise doğudan-batıya doğru alçalan hafif eğimli bir zeminin olduğu görülmektedir. Kalenin ulaşılması en zor yüksek yerini kuzeyden-batıya doğru uzanan kesim meydana getirmektedir. Bu kesimde surlar oldukça az olup, doğudan başlayarak batı ucuna kadar süren alanda takribi 13.00 m.ye kadar yükselen dört adet silindirik ve dikdörtgen şeklindeki burçlarla bunların yarısına kadar ulaşan surlarla çevrelenmiştir. Kalenin güneybatı surunda, dışa burç şeklinde akseden 6.10 x 5.35 m. ölçülerinde tabana sahip bir silindirik kule oldukça dikkat çekici özelliktedir. Alttan yukarı doğru daralan kule, takribi 15.00 m. yüksekliğe sahiptir. Kulenin tabanda kuzeydoğudan, orta yüksekliğinde doğudan olmak üzere iki kapısı mevcuttur. En az iki katlı olduğu görülen kulenin içi harap bir haldedir. Yine kalenin iç mekânında, kuzeydoğu köşesinde cephe duvarlarının bir bölümü ayakta kalan 8.00 x 4.80 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı ve üstü iki pahlı çatılı şapel kalıntısı ile hemen kuzeybatı istikametinde surun bitişiğinde ana kayaya oyulan bir sarnıç da tespit edilmiştir. Ayrıca

¹² Osman Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara 1999, s.257; *Artvin İl Yıllığı*, Artvin 1967, s.230; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlı'nın Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976, s.83 vd.

¹³ Kemalettin Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı I* Ankara 1997, s. 375

doğu istikametinde bulunan ve birbirine bitişik olan iki burcun barınma yeri olarak da kullanıldığı görülmektedir. Bu burçlar dikdörtgen planlıdır. Burçların alt yanındaki tek katlı ve 2.40 m. sahip olup üstü tonozla kapatılmıştır. Orta duvarında ise küçük bir pencere bulunmakta ve yakınındaki mekânda 6.70 x 3.75 m. ölçüsündedir. Yukarıda bahsettiğimiz ilk kule kadar yüksek olmasa da, dört taraftan kapalı ve içe bakan cephesinde 0,85 m. eninde dikdörtgen şekilli bir kapıya sahip olması, kalenin güvenlik sahası olduğunu göstermektedir. Kule yaklaşık 7.00 m. yüksekliğe sahip olup iç kısmı zarar görmüş ve üst duvarları yıkılmıştır. Surların muhtelif yerlerinde oldukça küçük yapılmış gözetleme pencereleri yer almaktadır. Moloz taş malzeme ve kireç harcı kale inşasının temel malzemelerini oluşturmaktadır. Burçlarda arttığı görülen duvar kalınlıkları 0.60–2.00 m. arasında değişiklik arz etmektedir. Kalenin iç mekânı moloz yığınlarıyla ve dikenli çalılıklar tarafından kaplandı, kapı formunun da bozulduğu gözlenmektedir¹⁴.

Bu bölgede araştırma yapan eğitimci, araştırmacı, yazar Ozan Mikâil Bahçeci'nin bu kalenin yakınındaki bir bahçede beş adet mezar taşı koç heykelinin çıktığını belirterek söz konusu kalenin bir Türk Kalesi olduğunu kabul etmektedir¹⁵. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Şavşat kalesi imar tarihi tam bilinmemekle beraber bir Türk kalesi olma özelliği taşımaktadır.

b-Eskikale (Ustamış) Köyü Kalesi

Şimdiye kadar kitabesi bulunamayan Eskikale (Ustamış) Köyü Kalesi Şavşat İlçesi'nin kuzeybatı istikametinde Şavşat Ardanuç yolu güzergâhında Şavşat'a 25 km uzaklıkta¹⁶ bulunan köyün üst kısmında kurulmuştur. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımdan inceleme yapan Osman Aytekin, mevzubahis olan kalenin Bagratlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır. Anakaya üzerine kurulmuş olan kalenin sur duvarlarının bir kısmının günümüze kadar ulaştığını ifade eden Aytekin, kalenin içinde şapel ve sarnıç kalıntısının yer aldığı ve yöre insanı tarafından da "*meyhane*"¹⁷ olarak adlandırılan birbiriyle bağlantılı tonoz kaplı iki yapının da kalenin alt kısmındaki eteğinde bulunduğunu belirtmektedir. Mevzubahis olan kale surları ve bu yapılar moloz taşından inşa edilmiştir.

¹⁴ O. Aytekin, a.g.e., s.257–259

¹⁵ Ozan Mikail Bahçeci, *Artvin Tarihi Olguları*, Bursa, 1999, I, s.76

¹⁶ http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ARTVİN&ilce_adi=ŞAVŞAT 07.11.2006
Aşağıdaki kaynakta ise kalenin Şavşat ilçesine uzaklığı 12 km. olarak geçmektedir.
<http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID=487>

¹⁷ Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır. O. Aytekin, a.g.e. s.297

c-Taş Köprü Köyü Kalesi

Şimdiye kadar kitabesi bulunamayan kale, Şavşat İlçe merkezinin kuzeyinde Meydancık bucağının Balıklı-Taşköprü köyleri arasında Bocanat mevkinin yakınında hâkim tepe üzerinde kurulmuştur. Kale, Artvin-Şavşat İlçesine yaklaşık 38 km. uzaklıktadır. Bahçeci'ye göre söz konusu kalenin bir Türk Kalesi olduğu yönünde bir izlenim mevcuttur¹⁸. Anakaya üzerine kurulmuş olan bu kalenin kulesi ve surları moloz taştan yapılmış olup çok az bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir¹⁹. Kalenin inşa tarihi hususunda Aytekin'in görüşü ise, bu kalenin Bağratlılarca yapılmış olabileceği yönündedir.

ç-Dutlu Kalesi/ Sebzeci Köyü Kalesi

Şimdiye kadar kitabesi bulunamayan kale, Artvin-Şavşat ilçe merkezine yaklaşık olarak 24 km uzaklıkta, Dutlu Köyü'nün yakınındaki vadiye hâkim bir tepe üzerinde yer alan anakaya üzerinde kurulmuştur. Söz konusu bu kale üzerinde araştırma yapan Aytekin bu kalenin ismini Sebzeci Köyü²⁰/ Cvarishev Kalesi olarak belirtmiştir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzubahis olan kalenin Bağratlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır²¹. Şavşat İlçe merkezinin kuzeyinde Meydancık bucağının Dutlu köyü ve Kayabaşı köyü arasında yeralan bu kaleyi Bahçeci, bir Türk kalesi olarak kabul etmekte ve Çuvar-av ve Çu-var-is-av olarak da adlandırıldığını belirtmektedir²².

d-Kireçli Köyü Kalesi

Şimdiye kadar kitabesi bulunamayan kale, Şavşat İlçesi'nin güneybatısında Şavşat İlçesi'ne 14 km. uzaklıkta bulunan köyün yakınında eğimli bir alan üzerinde inşa edilmiştir. Sözkonusu kalenin yalnızca gözetleme kulesinden meydana geldiğini ifade eden Aytekin, silindirik kulenin moloz taşla inşa edilmiş ve ayrıca kulenin üst kısmının tahrip olduğunu da belirtmektedir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzubahis olan kalenin Orta Çağ'da inşa edilmiş

¹⁸ O.M.Bahçeci, a.g.e. I, s.75

¹⁹ O.Aytekin, a.g.e. s.297. Aytekin bölgedeki kaleleri kendi çalışma alanı olan Ortaçağ'a tarihlere özen göstermektedir. Bu konuda farklı görüşler için bkz. www.gamarcoba.somee.com/Yazilar.asp?goster=dos&id=71# ftn29 12.03.2007. Yunus Zeyrek'e ait "Atabek Yurdu Artvin Üzerine Yayınlar ve Bir Cevap" adlı makalede bu husus üzerinde durulmaktadır.

²⁰ <http://www.artvin.org.tr/savsat/gezilecekyerler.asp> 14.11.2006

²¹ O.Aytekin, a.g.e. s.297.Köroğlu'nun araştırmalarında bahsedilen Şenocak Kalesi muhtemelen yukarıda bahsi geçen kale olmalıdır. K.Köroğlu, "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzye Araştırması", *XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1999, s.146

²² O.M.Bahçeci, a.g.e., I, s.75

olabileceği üzerinde durmaktadır²³. Söz konusu kaleyi araştıran Köroğlu ise, bu kale hakkında şu bilgileri vermektedir: “...Arpalı Deresi Vadisi boyunca ilerleyen yola hakim bir noktada, kuzeye doğru teraslar yaparak alçalan kayalık bir yükselti üzerinde kurulmuştur. Burada günümüze daha sağlam durumda ulaşmış yuvarlak bir kule ve kuzeybatısına kısmen ayakta görülebilen duvarla çevrili bir bölüm yer almaktadır. Kule ve duvarlar, diğer Orta Çağ yapılarında olduğu gibi taşların kireç harcı ile tutturulması tekniğinde yapılmış, dış yüzeylerde düzgün bloklar, arada mıcır dolgu kullanılmıştır. İç çapı 5.50 m. ve yüksekliği ise 12–15 m. olan kulenin en az iki evreli olduğu anlaşılmaktadır. Üst 2–2.5 m.lik bölümü daha geç bir dönemde, az işçilikli ve daha küçük taşlarla tamir edilmiştir. Batı ve güneydoğu yönünde, yerden 1.60 m. yükseklikte iki mazgal deliği mevcuttur. Tahrip edilmiş olan kapı 1.60 m. genişliğinde, 1.50 m. kadar yüksekliğindedir. Kapının sol yanında genişliği 1.10 ile 1.50 m. arasında değişen ikinci bir açıklık daha mevcuttur ve muhtemelen sonra açılmıştır. Kulenin kuzeybatısında kısmen yıkılmış bölümdeki duvarların kalınlıkları 1.20 m. kadardır ve aynı teknikte yapılmışlardır. Kulenin dışındaki bu bölümde, köyden alınan ihbarlara göre, bir metrenin üzerinde derinliği olan 8–9 tane depo küp bulunmuş ve kırılmıştır²⁴.

e-Hanlı-Karaağaç Köyleri Kalesi

Şimdiye kadar kitabesi bulunamayan kale, Şavşat İlçesi'nin güneybatısında Şavşat'a 17 km uzaklıkta bulunan Hanlı Köyü ile Karaağaç Köyü'nü birbirinden ayıran tepe üzerinde kurulmuştur. Sur duvarlarının tahrip olduğunu ve kalenin oldukça yüksek olan kulesinin kısmen sağlam kaldığını ifade eden Aytekin, söz konusu kalenin, anakaya içinden Hanlı Köyü tarafına açılan tünel şeklindeki gizli yolunun oldukça dikkat çekici olduğunu belirtmektedir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımdan inceleme yapan Osman Aytekin, anılan kalenin Bagrathlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır²⁵. Söz konusu kale üzerinde araştırma yapan Köroğlu ise, makalesinde kale hakkında şu bilgilere yer vermektedir: “...Kireçli Kalesi ile birlikte Yalnızçam Dağları'na uzayan Arpalı Deresi Vadisi'ni ve buradan geçen eski yolu kontrol etmek amacıyla kurulmuş olmalıdır. Hanlı Köyü ile Karaağaç Köyü arasında, kuzey-güney doğrultusunda uzayan yüksek ve dik kayalığın çevreye hakim bir noktası üzerindeki kale, daha çok gözetleme işlevi için yapılmış olmalıdır. Günümüzde Karaağaç ve Hanlı

²³ Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır. O.Aytekin a.g.e, s.297; http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ARTVIN&ilce_adi=ŞAVŞAT

²⁴K. Köroğlu, “1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, *XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1998, 131

²⁵ Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır. O.Aytekin, a.g.e, s. 297; <http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID>

yönünden bir patika ile ulaşılabilir. Kalede üç adet kule vardır. Bunlardan güneydeki 7-8 m. yüksekliğinde olup üst örtüsü dahil hemen tümüyle sağlamdır. Kulenin girişi kuzeybatı yöndedir. İçinde ahşap bir kat olduğunu gösteren izler görülmektedir. Tabanı definelerce kazılmıştır. Diğer iki kule büyük oranda tahrip edilmiştir. Kuzey kesiminde iki kuleyi birbirine bağlayan duvarlar ve definelerce tahrip edilmiş depo küplerinin parçaları görülmektedir. Doğu bölümde kare bir mekan (depo) ve kuzeydeki kulenin doğusunda da bazı duvar izleri yer almaktadır²⁶.”

f-Maden Kalesi

Şavşat İlçe merkezinin kuzeyinde, ilçe merkezine 37 km uzaklıkta aynı adı taşıyan köyün hemen girişindeki yolun 400 m. ilerisinde yolun sağ tarafında inşa edilmiştir. Maden Köyü'nün yaklaşık 3-4 km. doğusunda Çağlayan Köyü'nün batısında yer almaktadır. Araştırma esnasında bu kalenin kitabesine rastlayamadığımız gibi şimdiye kadar elimizde mevcut kaynaklarda da söz konusu kalenin inşa tarihi hakkında fazla bir bilgi de bulunmamaktadır. Binaenaleyh, kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Fakat bölgedeki kalelerin inşa tekniklerini ve yapı malzemelerini dikkate aldığımızda bir Orta Çağ Türk kalesi izlenimi vermektedir. Kale daha ziyade kule veya küçük bir karakol niteliği taşımaktadır. Kale bir ana kaya üzerine kurulmuş olup, dereden yüksekliği takribi 140 m. civarındadır. Kale surlarının takribi zemininden yüksekliği ise 40 m. kadardır. Kale duvarları moloz taşla inşa edilmiş olup, kale harap bir haldedir. Bu kale bazı kaynaklarda Çağlayan Kalesi olarak da geçmektedir²⁷.

2.Ardanuç kaleleri

a-Ardanuç/Gevhernik Kalesi

Gevhernik Kalesi, Şavşat merkeze bağlı Adakale olarak bilinen mevkide yer almaktadır. İç kalenin imarının M.Ö. ki dönemlere kadar gittiği tahmin edilmektedir. Birçok defa el değiştiren kale MS.5. yüzyılda yeniden tamir edilerek İberya Krallığı'nın başkenti olarak iskân görmüştür. Kale daha sonra sırasıyla MS. 6. yüzyılda Sasanilerin, MS.7. yüzyılda Bizanslıların, MS. 8. yüzyılda Abbasilerin, MS.9. yüzyılda Bagratid Krallığının eline geçti. Bagratid krallığının başkentliğini de yapan kale aşağı şehir de (asıl kale) meydana getirilmiştir. MS.12. yüzyıla gelindiğinde, Gürcülerin Tiflis'e geri çekilmesiyle kale, Hıristiyan Atabeklerin eline geçmiştir. Akabinde Şah Tahmasb I.'e bağlı olarak bu bölgeyi idare eden Keyhüsrev II.'nin (1545-1573) zamanında Erzurum Beylerbeylerinden İskender Paşa tarafından 13 Haziran

²⁶K. Köroğlu, “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, *XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara1999, s.146

²⁷ S.Yıldırım a.g.e, s.220 vd; <http://karavat.sitemynet.com/ty.htm> (Telif hakkı Mehmet Büyüyük),07.11.2006http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ARTVIN&ilce_adi=ŞAVŞAT

1551’de kale fethedilmiştir. Osmanlıların sancağı hali-ne getirilen kale, kapısında yer alan kitabeye göre 1563 yılında kale girişi yaptırılarak muhtemelen de surlar onarım görmüştür. Kale 1878 (93 harbi dönemi) Ruslara bırakılmak zorunda kalınmıştır. Önceleri kaza merkezi iken 1921 yılından sonra nahiye halini almıştır. Kale 1948’e kadar Nahiye görevini sürdürdükten sonra tekrar Kaza merkezi olmuştur. Kale, 1954 yılında topografik elverişsizliği sebebiyle merkeze bağlı bir mahalle haline getirilmiştir²⁸.

Kale, Ardanoç İlçesi şehir merkezinin kuzeybatı istikametinin karşısında bulunmaktadır. İç kalesiyle beraber iki bölümden meydana gelen kale, üç yönden derin vadilerle belirlenen asıl kalenin, batı istikametinde bulunan üst kısmında, anakaya üzerine kurulan iç kalesi yer almaktadır. Eğimli bir sahadan meydana gelen kalenin ancak bir kısmı iskâna uygun olup, iç kale istikametindeki bölüm oldukça eğimli olduğundan burada yerleşim mevcut değildir. Kalenin ana girişinin etrafı surlarla çevrili olup, kalenin girişi kitabenin de bulunduğu güney istikametinde yer alan ve bir kısmı hala sağlam kalan burçlarla da muhafaza edilen kapı ile sağlanmaktadır. Kuzey istikametinde ve girişte kısmen de olsa sağlam kalan kale surları moloz taşla imar edilmiş ve kireç harcı ile yapılmıştır. Bununla birlikte kitabenin de yer aldığı burç düzgün kesme taş ile örülmüştür. İçkaleye aşağıda kalan asıl kaleden patika yolla çıkılabilmektedir. Kalenin kuzeybatı köşesinde bulunan orijinal merdiven tahrip olduğu için aynı yerde bulunan seyyar iki merdivenle içkaleye ulaşım gerçekleştirilmektedir. İç kale yüksek anakaya üzerine inşa edilmiş olup, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde devam eden kaya külesinden meydana gelmektedir. İç kale takribi 200 m. uzunluğu, 40 m. genişliği ile 8.000 m²’lik alana sahip olup, mimari kalıntıları Ortaçağ dönemine aittir. İçkalenin her tarafı surlarla çevrili olup, güneydoğu surlarının diğerlerine göre daha yüksek olduğu görülmektedir²⁹.

İçkalenin orta kısmının kuzeydoğu istikâmetinde iki nefli kilise ve ek mekândan teşekkül olan kompleks bir yapı yer almaktadır. Ortaçağ dönemine ait bu yapının dış duvarlarının bir kısmı ayakta kalmıştır. Yapı dıştan 14.50 x 11.80 m. ölçülerinden oluşmakta ve kilisenin kuzey cephesi boyunca uzanan ek mekânın ön kısmı tonozlu bir mimari formunda inşa edilmiştir. Bu yerin ilerisinde sarnıç bulunmaktadır. Kalenin ikinci sarnıcı ise, 6.30 m. x 3.30 m. ölçüsünde kilisenin güneydoğu istikametinde yer almaktadır. Bu sarnıç da diğeri gibi içi moloz taşla doldurularak örtülmüştür. Bu yapıların yanı sıra iç kalenin güneydoğu bölümünde, güney sura bitleştirilmiş 12 m. x 11 m. ölçüsünde, kare plan sergileyen sadece temel duvarları kalan ve hangi amaç için kullanılmış olduğu belirlenemeyen bir yapı kalıntısı da mevcuttur.

²⁸ O.Aytekin, a.g.e. s.253; F.Kırzioğlu, a.g.e, s.160-249; “Artvin”, *Yurt Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1982, s.904

²⁹ O.Aytekin, a.g.e. s.254 vdd.

Bu mekânın batı istikametinde diğerine benzer bir başka kalıntı daha mevcuttur. Yer yer yüksekliği 7 m.yi bulan surlar moloz taş ile inşa edilmiştir. Surların duvar kalınlıkları 2 m. ile 1.30 m. arasında olup, kireç harcıyla inşa edilmiştir. Ayrıca surlar istinat kuleleriyle de desteklenmiş olup, birçoğu doğa ve insanların menfi etkileri sonucu tahrip olmuştur³⁰. Ardanuç Kalesi üzerinde bir diğer önemli araştırmayı gerçekleştiren Koroğlu'nun makalesinde ise, söz konusu kale hakkında şu önemli bilgiler yer almaktadır: “...Ardanuç özellikle 9. ve 10. yüzyıllarda sadece bölgenin değil Karadeniz'den Erzurum'a ve kuzeyde de Çıldır Gölü'ne kadar uzayan alanın merkezi ve başkenti olmuş. Yaklaşık 220 x 60 m boyutlarındaki kale, dört yönü de sarp ve aynı boyutlardaki kaya üzerine inşa edilmiştir. Bulunduğu alanın savunma endişesi olmadığından kule yapılmamıştır. Orta Çağ'dan Osmanlı Dönemi sonuna kadar sürekli iskan gören kalede bir şapel, bir sarnıç ve bazı mekan kalıntılarının varlığı görülmektedir. Orta Çağ ve İslami Dönem'e ilişkin yayınlarda ayrıntılı olarak tanımlanan kale ve eski şehir arasındaki teraslarda yer alan ve yerli halk tarafından “depo” olarak tanımlanan yapılar ise yeterince dikkat çekmemiştir. Bölgedeki birkaç diğer Orta Çağ'a ilişkin yerleşmede de karşımıza çıkan depolar bütünüyle toprak altına inşa edilmiş olup bir ile üç odaya sahiptirler. Ana odaya her iki yandan eklenmiş daha küçük odalardan oluşan bir planları vardır. Odaların tavanları çoğunlukla beşik tonozla örtülü, ana oda ise adeta kubbe görünümüne inşa edilmiştir. Günümüzde bunlardan ancak birkaç tanesi sağlam durumda görülebilir³¹.”

b-Aydın Köyü Kalesi

Şimdiye kadar kitabesi bulunamayan Aydın Köyü Kalesi, Ardanuç İlçesi'nin güneyinde Ardanuç'a 18 km uzaklıkta bulunan köyün hemen yakınındaki vadi içerisinde bulunan anakayanın üzerine muhtemelen, küçük bir karakol amaçlı kale olarak kurulmuştur. Kalenin moloz taşla inşa edildiğini, kuzeydoğu sur duvarı üzerinde giriş kapısının yer aldığını ve surların bir kısmının sağlam olup, 0.70 m. kalınlığında olduğunu ifade eden Aytekin, söz konusu kalenin iç kısmının doğu yüzünde de bir sarnıç bulunduğunu belirtmektedir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımdan inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin Bagratlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır³². Söz konusu kale üzerinde araştırmalarda bulunan Koroğlu ise kale hakkında bize şu bilgileri aktarmaktadır: “...Ardanuç Çayı'nın kollarından Aydın Deresi'nin oluşturduğu vadi ve bu vadiyi katederek köye ulaşan yol üzerinde bulunmaktadır. Doğu batı doğ-

³⁰ O. Aytekin, a.g.e. s.256; S.Yıldırım, a.g.e. s.221 vdd.

³¹ K.Koroğlu ag.m.1997,s.372

³² Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır. O. Aytekin a.g.e., 291; http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ARTVIN&ilce_adi=ARDANUC

rultusunda uzayan yaklaşık 20–25 m. kadar uzunluğundaki yüksekçe bir kayalığın üzerine yapılmış kalenin duvarları büyük oranda ayakta. Yalnızca batı kısa duvarı uçmuştur. Giriş açıklığı kuzeydoğu köşededir. İçten 18.70 m. kadar uzunluğundaki kale, üzerine kurulduğu kayalığın şekline göre daralıp genişlemekte ve doğu uçta 2.80 m., ortada 2.40 m., en batıda ise 6.30 m. genişliğe ulaşmaktadır. Orta büyüklükte düzensiz kesilmiş taşların kireç harcı ile tutturulması tekniğiyle yapılmıştır. Duvar yükseklikleri 8–10 m. arasındadır ve yükseldikçe daralmaktadır. İç bölümde ahşap bir konstrüksiyonun olduğunu gösteren çeşitli ahşap kalıntıları veya yerleri görülmektedir. Bunlar dönerek çıkan bir merdivene ait olabilir. Duvarlara dört yönde mazgal delikleri açılmıştır. Doğu duvarı dibinde içi kireç harcı ile birkaç kez iyice sıvanmış bir silo (1.70 x 1.10-1.30 m. boyutlarında) yer almaktadır. Aydıncıköy Kalesi, günümüzde Yalnızçam Dağları'nı tali bir yolla aşarak ulaşılabilen Olur bölgesinden Aydın Deresi Vadisi'ne ve Ardanuç Kalesi'ne yönelebilecek tehlikeler için Orta Çağ'da kurulmuş bir ön karakol olmalıdır"³³.

c-Kutlu Köyü Kalesi

Şimdiye kadar sözkonusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzubahis olan kalenin tarihini saptama konusunda kesin bir yarıya ulaşamamıştır. Lakin kalenin yörede rastlanılan diğer kalelerin mimari tarzlarından farklı bir yapıya sahip olduğu görüşündedir.

Kutlu Köyü, Ardanuç İlçesi'nin kuzey istikametinde Şavşat İlçe sınırına yakın bir arazide ve Ardanuç'a 30 km uzaklıkta bulunmaktadır. Sözkonusu kalenin, takribi köyden yaya olarak 45 dakika mesafede, Bağlar mahallesi içinde düz arazide kurulduğunu ifade eden Aytekin, kalenin ölçülerini ise 65 x 38 m. ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapı olarak belirtmektedir. Yine sözkonusu araştırmacının kale hakkında vermiş olduğu bilgiler arasında batı cephesinde ana giriş kapısının mevcut olduğu, kuzey ve doğu cephelerinde daha küçük ebatlarda iki kapı daha bulunduğu, iç mekânı tamamen bozuk olan kalenin sur duvarlarının bir kısmının ayakta kaldığı ve sur duvar kalınlıklarının 2.50 m.ye kadar vardığı, 2.00 x 1.45 m. ölçüsüne varan ebatlarda özgün blok taşların duvar örgüsünde kullanıldığı da yer almaktadır³⁴. Kutlu Köyü'ndeki yapıları inceleyen Köroğlu'nun tespitleri dikkate şayandır. Köroğlu'nun Kutlu yapıları hakkındaki tespitleri şunlardır: "...Doğusu ve batısı bir dere tarafından sınırlanan bir yamacın eteğinde

³³ K. Köroğlu, a.g.m. 1998, s.130

³⁴ Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır. O. Aytekin a.g.e, s.292; S. Yıldırım, a.g.e. s.224 vd. http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ARTVIN&ilce_adi=ARDANUC

kurulmuş olan dikdörtgen planlı yapı 54.20 x 44 m boyutlarındadır. Çevre duvarları, kuzey duvarlarının doğu yarısı dışında günümüze sağlam durumda ulaşmıştır. İç bölümleri ayıran duvarlar ise geç kullanımlar sırasında büyük oranda tahrip edilmiştir. Güneybatı ve güneydoğu köşelerde bu bölme izleri görülebilmektedir. Yapının 3 m genişliğindeki girişi batı kısa duvarda yer alır. Ayrıca biri doğu, biri de kuzey duvarda olmak üzere 110 x 150 ve 0.90 x 1.70 m boyutlarında iki pencere açıklığı bulunmaktadır. Duvar kalınlıkları 2.70 ile 1.90 m arasında değişmektedir. Günümüze kadar ulaşabilen duvarlar en yüksek noktada 8.50 m ye varmaktadır (12 taş sırası). Duvarların temele koyulan ilk sırası 0.50 m daha dışa taşkın olarak yerleştirilmiştir. Büyük boyutlu taşlar arasına birleştirme ve dolgu malzemesi olarak kumlu kireç harcı ve çakıl doldurulmuştur. Duvarların inşasında 2.30 x 1.10 x 0.90, 2.10 x 0.80, 1.35 x 1.05 m ve daha küçük boyutlu, kalker ve kısmen bazalt iyi işçilikli taşlar kullanılmıştır.

Kutlu kalıntısının işlevi ve tarihlenmesi konusunda henüz sağlıklı veriler elde edebilmiş değiliz. Orta Çağ kalelerinden farklı sistemdeki taş örgüsü ile dikkati çeken yapıyı ilk gördüğümüzde Urartu yazıtlarında adı geçen İldamuşa'nın Ardanuç olabileceği yolundaki yaklaşımın kanıtlarını bulduğumuzu düşündük. Ancak duvar örgüsünde Horasan harcı da denen kireç harcının kullanılmış olması daha geç bir özellik olarak görünmektedir. Kutlu yapısının farklı plan tipi, ayrıca bölgedeki kaleler gibi sarp kayalık yerine daha düzgün bir alanda, ancak yollardan uzak bir noktada inşa edilmiş olması farklı bir amaca hizmet ettiğini göstermektedir"³⁵.

d-Ferhatlı Köyü Kalesi

Şimdiye kadar kitabesi bulunamayan kalenin inşa edildiği saha Ferhatlı Köyü sınırları içerisinde olup, Ardanuç İlçesi'nin batı istikametinde Artvin İl sınırına yakın bir arazide ve Ardanuç'a 5 km uzaklıkta bulunmaktadır. Ardanuç İlçesi'ne varmadan; Ardanuç Suyu'nun kenarında vadiye paralel yükselen anakaya üzerinde muazzam bir şaheser olarak gelip geçenleri hayran bırakmaktadır. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımdan inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin Bagratlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde "Harbe Kalesi" olarak geçen kalenin surlarının bir kısmı ayakta olup, moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir³⁶. Bu kale üzerinde araştırmalarda bulunan Köroğlu'nun kale hakkındaki tespitleri şunlardır: "...120 x 35 m boyutlarındaki Orta Çağ kalesi, az işçilikli orta büyüklükte taşların kaba kum ve çakıl katkılı kireç harcıyla tutturulması tekniği ile inşa edilmiştir. Dik olan kuzey kesimdeki surlar büyük oranda ayakta. Güneydoğu kesim yıkılmış olmak-

³⁵ K. Köroğlu, a.g.m. 1997, s.373

³⁶O. Aytekin, a.g.e, s.292

la birlikte buradaki duvarlar temel yataklarından izlenebilmektedir. Kalenin güneydoğu üst kesiminde bir platform, merkezde en yüksekte ise bir kule kalıntısına ait izler görülmektedir³⁷.”

Yukarıdaki tarihî ve arkeolojik verileri incelediğimizde bölge de yeralan kalelerin birçoğunun Orta Çağ döneminde Bagratlılarca inşa edilmiş olabileceği sonucuna ulaşabiliriz. Yalnız bölgedeki kilise ve diğer yapılar incelendiğinde tipik Türk mimari tarzı olan kare plan üzerine pramidal/ehrami örtülü yapı stili sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Prof.Dr. Halûk Karamağralı ve eşi Beyhan Karamağralı, Yunus Zeyrek ile yaptıkları bir mülakatta da bu yapı tarzının Göktürk mezar anıtlarından kalma bir yapı stili olduğunu ifade etmektedir³⁸. Ayrıca bölgeye uzun süre hakim olan Hıristiyan Kıpçak'ların da mimari eserlerde ağırlığını hissettirmiş olması muhtemeldir.

Çalışma sahamızın tarihî coğrafyasına baktığımızda ise, Artvin ili içerisinde yer alan Okçular/Berta Çayı Havzası'na tabîi alan Şavşat “*Madzak-hél-İmerkhev (Şavşat'ın meydancık bucağı)-Şavşet*” ve güneybatı komşusu olan Ardanuç “*Adranoutzion*”³⁹ Kolhislerin ülkesi olarak kabul görmektedir. Antik kaynaklara göre Kolhisin batısında bulunan Pontus'un⁴⁰, batıda Halys (Kızılırmak) Nehri, doğuda Kolkhis, kuzeyinde Euxeinos (Karadeniz) ve güneyinde de Kappadokia Armenia (Doğu Anadolu) bulunmaktadır. Antik yazarlar tarafından bu bölge Karadeniz'in güney kıyılarını tanımlamak amacıyla sıklıkla kullanılmıştır⁴¹.

Yukarıda ismi geçen Okçular/Berta Havzası, Artvin İli içerisinde yeralan önemli havzalardan biri olarak kabul edilmektedir. Mevzubahis havzanın ismi hususunda farklı önemli görüşler mevcuttur. Kırzioğlu, Togan ve Durmuş'un Sakalar hakkında verdiği bilgileri dikkate aldığımızda Berta isminin Saka hükümdarı “Bartatua” dan geldiğini söyleyebiliriz⁴².

³⁷ K.Köroğlu, a.g.m. 1997, s.371 vd.

³⁸ www.gamarcoba.somee.com/Yazilar.asp?goster=dos&id=71# ftn29 12.03.2007

³⁹ ‘Adranoutzion’, Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogennetos'un ülke yönetimi ile ilgili eserinde geçen ve Gürcistan dolaylarının anahtarı diye tanımlanan bir hisar. Tarkan bunu şimdiki Ardanuç'a denkleştirmektedir. Winfield/Bryer ise, Ardanuç'un tarihsel adını Ardanoutizion olarak kabul etmektedirler. Ayrıca Doğu Karadeniz'de Adra takısının varlığını Edre, Trapezountos/ Trapezous gibi isimlerde de görmektedir. Geniş bilgi için bkz. Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Yer Adları*, İstanbul 1993, s.20

⁴⁰ Umar, Pontos kelimesinin köken ve anlamını ifade ederken, kelimenin Hellen dilinde *Deniz*, manasına geldiğini, Pontos Euxenios kelimesinin ise Yunanlıların Karadeniz'den tereddüt ettikleri için *Yabancılara Dost Deniz* anlamında kullandıklarını açıklamaktadır. Bilge Umar, *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos), Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması*, İstanbul. 2000, s. 1

⁴¹ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, (Çev. A.Pekman), XII/I, s.4; Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara 2001, s.11; B.Umar, a.g.e. 2000, s.6; Veli Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi), Erzurum 2006, s.27, S.Yıldırım a.g.e, s.59 vd.

⁴² Fahrettin Kırzioğlu, “Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski “Turabozan Vilayeti” miz (Batum-Samsun dahil) Bölgesinde, MÖ.VII.yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen

Tüm bu veriler ışığında Ardanuç İlçesi başta olmak üzere M.Ö.'ki dönemlerden itibaren bölgenin yoğun bir iskan gördüğünü ve mimari yönden de Hristiyan Türklerin etkisinin bariz bir şekilde hissedildiğini söyleyebiliriz.

ABSTRACT

The city of Artvin whose history dates back to prehistorical times is both a much frequented place of many civilizations and because of its neighborhood to Caucasia it has been an important strategical center throughout the history. Our study comprises the Şavşat and Ardanuç districts which are the most important districts of Artvin. If we have a look at the bronze remainders which are found in Şavşat Balıklı village Sazazkale forest in 1932, we can say that the district has been a housing area since Bronze Age. Because of insufficient archeological excavations no other anterior find has been determined. We think that historical and surface work that we performed will be very important to shed light on the cultural and historical aspects of the region.

Key Words: Okçular/ Berta Basin, Şavşat, Ardanuç, Fortress/Castles

Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hatıraları”, *Uluslararası İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, T.C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, (1-3 Haziran 1988), Samsun 1990, s.87 vdd; F.Kırzioğlu, a.g.e. 1976, s.368; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992, s.16; İskitler (Sakalar) ve Kralları hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s.66 vdd; S.Yıldırım, a.g.e. s.60 vdd; O.M.Bahçeci, a.g.e. s.130

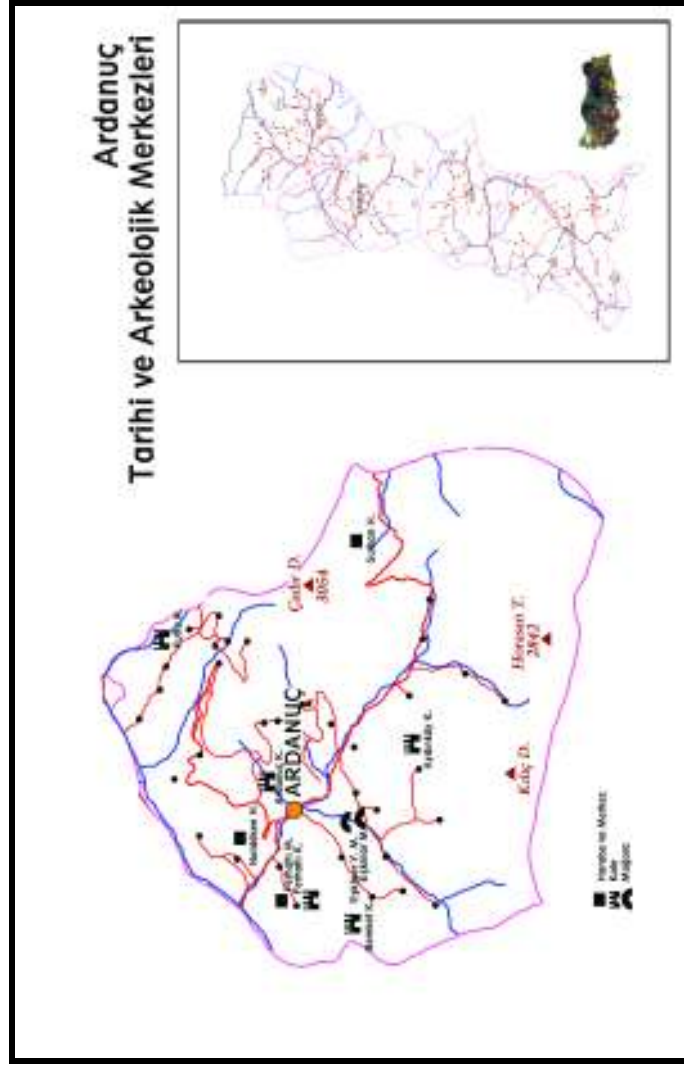
EKLER

Ek:1. Şavşat Kalesi

Ek:2. Ardanuç/Gevhernik Kalesi

Ek:4. Ardanuç İlçesinde yer alan Kale ve Arkeolojik Merkez Dağılımları

**DISCOVERING THE OTHER: REALIA OF THE OTTOMAN
EMPIRE IN THE RUSSIAN ORTHODOX PILGRIMS' ACCOUNTS
(SIXTEENTH – EIGHTEENTH CENTURIES)**

*Svetlana KIRILLINA**

ÖZET

16 ve 18. yüzyıllarda Rus hacıları kutsal topraklara artan bir ilgi göstermişlerdir. Bu ilgileri, sadece geleneksel dini terminolojide yer etmiş kutsal topraklara değil, aynı zamanda bunun dışında kalan korkutucu ve heyecanlandırıcı dünyaya da yönelmiştir. Hacıların merakı; Osmanlı topraklarının tarifinden insan davranışlarına, fiziksel görünüşlerinden hükümet sistemine kadar toplumsal hayatın değişik alanlarını içermektedir. Hacıların gözlemleri, Osmanlıya dair kökleşmiş önyargılarını değiştirmiştir. Rus hacıları rivayetlerindeki gözlemlerinde, Hristiyanlıktan kaynaklanan kutsal toprak anlayışına ek olarak Osmanlı dünyasının gizemini ve seyahate değer olduğunu da göstermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Rus hacıları, Osmanlı, Kutsal topraklar, Seyahat

Russian Orthodox pilgrims traveled to the Holy Land on a purely religious purpose to worship the Holy Sepulcher and many other venerated sites of Christianity. Therefore, a great bulk of pilgrims' accounts is devoted to the description of merely religious matters of all kinds-churches and monasteries, holy relics, rites and liturgical practices. On the other hand, Russian pilgrims from the sixteenth to the eighteenth centuries showed a growing interest in the *realia* of the Holy Land itself and other areas of the Ottoman Empire.

* Institute of Asian and African Studies Moscow State University

Their attitude to the local phenomena of a secular nature which they observed was predetermined by their perception of the world through the religious prism of Russian Orthodoxy and matching values to which they were accustomed. Thus, some pilgrim-writers preferred to remain in what they believed and they demonstrated an unconcealed cultural arrogance. The pilgrims' Christian-oriented world-view, however, could be nuanced, complex and ambiguous. The more inquisitive pilgrims tried to overcome the usual fear for the unknown. They expressed their visions of the Ottoman Empire with captivating frankness and openness to what was strange and new and they even displayed a fairly good knowledge of Middle Eastern realities.

Observing the wide variety of local customs encountered along the way, Russian pilgrims did not refrain from comparisons of visited lands with their mother country. A clear awareness of cultural differences is vividly illustrated by their attitude to diverse facets of everyday culture concerning the 'heterogeneous' Ottoman world which manifested itself in culinary culture, drinking, eating and smoking habits. As time progressed, the Russian pilgrims' travelogues underwent noticeable changes in this respect. Dwelling on these particular issues, I shall take a closer look at the subjective matter conveyed in the travel accounts, i.e., I shall examine pilgrims' experiences in the visited society and their views on the multi-layered myths in addition to newly emerging stereotypes as far as the Oriental Other is concerned.

Pilgrims' writings are a relatively plentiful source of information regarding cultural, social and economic dimensions of Middle Eastern lifestyles and day-to-day hospitality in general and its essential part-food and drinking habits, in particular. For instance, when speaking about receiving and entertaining invited guests and strangers, the pilgrims-narrators mentioned sherbet. This sort of "a sweetish and fragrant drink" was admired by them as an exotic 'truly Oriental' beverage which was offered in different cultural environments during shared meals, celebrations, on solemn occasions, etc.¹ Observing Bithynian Olympus (Uludağ) from the Sea of Mar-

¹ *Peshekhodtsa Vasiliiia Grigorovicha-Barskogo Plaki-Albova, Urozhentsa Kievskago, Monakha Antiokhiiskago, puteshestvie k vsiatym mestam, v Evrope, Azii i Afrike nakhodiashchimsia, predpriniae v 1723, i okonchennoe v 1747 godu, im samim pisannoe* (A Journey of the Foot-Passenger Vasilii Grigorovich-Barskii, Plaka-Albov, Native of Kiev, Monk of Antioch, to the Holy Places Located in Europe, Asia and Africa Begun in 1723 and Completed in 1747, Described by Himself), 2nd ed. (St. Petersburg, 1785) (hereinafter: Grigorovich-Barskii [1]), p. 496. Describing the reception given by the Patriarch of Jerusalem, Arsenii Sukhanov mentioned that, at the end of the ceremony, a bowl with sherbet was

mora, the priest-monk Meletii noted in his diary that the ice from this mountain was transported to Istanbul and used for chilling sherbet – “a sweet soft drink, a mixture of grape and other juices and water”.² The pilgrim-writers of the period under study mentioned nothing about tea which became rather late, no earlier than sometime in the nineteenth century, one of the most common beverages in the Middle East,³ but they dwelt lengthily on coffee and coffee culture of the Ottoman domain.

By contrast with Middle Easterners⁴ during the reviewed period,

served round: “Proskinitarii Arseniia Sukhanova (Itinerarium of Arsenii Sukhanov)”, *Pravoslavnyi palestinskii sbornik*, vol. VII, issue 3 (St. Petersburg, 1889) (hereinafter: Sukhanov), p. 60. About sherbet, also see *ibid.*, p. 73; “Puteshestvie v Sviatuiu zemliu sviashchennika Luk’ianova (The Journey to the Holy Land of the Priest Luk’ianov)”, *Russkii arkhiv* (Russian Archive), issue 1, col. (columns) 21-64; issue 2, col. 114-159; issue 3, col. 223-264; issue 4, col. 305-343; issues 5-6, col. 385-415 (1863) (hereinafter: Luk’ianov), col. 130.

² *Puteshestvie vo Ierusalim Sarovskiiia Obshchezhitelnyia Pustyni ieromonakha Meletiia v 1793 i 1794 godu* (The Journey to Jerusalem of Meletii, Priest-Monk of the Sarov Cenobitic Pustyn’, in 1793 and 1794) (Moscow, 1798) (hereinafter: Meletii), p. 45. According to Turkish and European sources, “in Istanbul sherbet was made from a variety of ingredients, of which the most common was lemon juice, mixed with sugar, honey and water, and sometimes with musk and ambergris, often cooled with ice or snow in summer, and served warm by itinerant vendors in the winter time”: J. Carswell, “Sherbet”, *The Encyclopaedia of Islam*. CD-ROM ed., 11 vols. (Leiden, 2003), vol. IX, p. 416b. About water mixed with snow and soft drinks, see J. Sadan, “Mashrubat (ar.), drinks”, *EF*², vol. VI, pp. 723a-723b.

³ Suraiya Faroqhi presumes that tea came to the Ottoman Empire from China either by way of Russia or by the long route via South-East Asia and the Hejaz: S. Faroqhi, *Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (London, New York, 2000), pp. 213-214.

⁴ Coffee, which had been discovered in Yemen in perhaps the thirteenth century and was gradually introduced in the Middle East in the sixteenth century, was highly valued by local inhabitants. For details, see C. van Arendonk and K.N. Chaudhuri, “Kahwa”, *EF*², vol. IV, pp. 449a-452b; R. Tapper, “Blood, Wine and Water: Social and Symbolic Aspects of Drinks and Drinking in the Islamic Middle East”, S. Zubaida and R. Tapper, eds., *Culinary Cultures of the Middle East* (London, New York, 1994), pp. 215, 217. The priest of the Russian ambassador in Istanbul, Andrei Ignat’ev (1707–1708), marked out the Arabian Peninsula as a place from where coffee beans delivered by camels as bagged cargo were exported to Egypt: “Puteshestvie iz Konstantinopolia v Ierusalim i Sinaiskuiu goru, nakhodivshagosa pri Rossiiskom Poslannike, Grafe Petre Andreeviche Tolstom, Sviashchennika Andreia Ignat’eva i brata ego, Stefana, v 1707 godu (A Journey from Constantinople to Jerusalem and Mount Sinai by the Priest Andrei Ignat’ev, Attached to the Russian Ambassador Count Petr Andreevich Tolstoi, Together with His Brother Stefan, in 1707)”, *Palomniki-pisateli petrovskago i poslepetrovskago vremeni, ili putniki vo sviatoi grad Ierusalim* (Pilgrims-Writers from the Era of Peter [the Great] and the Later Period, or Travelers to the Holy City of Jerusalem). *Chteniia v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete* (Readings in the Imperial Society of History and Russian Antiquities, Moscow University), book 3, fasc. V (1873) (hereinafter: Ignat’ev), p. 46. According to Vasilii Grigorovitch-Barskii, coffee beans were transported by vessels from Yemen to Suez, an important trading centre on the way between Asia and Africa: *Stranstvovaniia Vasil’ia Grigorovicha-Barskago po sviatym mestam Vostoka s 1723 po 1747 g.* (The Travels of Vasilii Grigorovich-

coffee remained mostly uncommon to the ordinary people in Russia and the majority of pilgrims were simply unaware of its existence before coming to the East. A true admirer of Western culture in general and its culinary dimensions in particular, Peter the Great (1682–1725) forcefully introduced this refreshing beverage to the Russian high society which primarily was very much against this “disgusting liquid”. It took a long period of time to make it fashionable among the nobility and more or less accepted as a social beverage in other strata of the society.⁵ Thus, it is not surprising that some Russian travelers preferred to keep away from drinking coffee. While in Jaffa, the pilgrim of the early eighteenth century, Ivan Luk’ianov, was invited by the Ottoman governor of the town to his headquarters and the *pasha* offered his guest a cup of coffee. The pilgrim expressed his gratitude for a hearty welcome but refused point-blank to drink *kagve*⁶ or, as he also called it, “warm black water” saying: “This drink is not available in Russia, and, therefore, we are not accustomed to it”.⁷ Nevertheless, now and then we come across pilgrims’ remarks concerning coffee drinking by adherents of Islam and also by members of different Christian communities in the public space, for instance, in front of the gates of the Church of the Holy Sepulcher in Jerusalem or during official ceremonies and audiences.⁸ Rather often,

Barskii to the Holy Places of the East Between 1723 and 1747), parts I–IV (St. Petersburg, 1885–1887), pt I (1885) (hereinafter: Grigorovich-Barskii [2]), p. 417; Grigorovich-Barskii [1], p. 281.

⁵ The second half of the seventeenth century was the period when coffee was introduced to Russia where it gained a medical reputation as was also the case in early modern Europe. In 1665, the court physician prescribed for the Tsar Aleksei Mikhailovich (1645–1676) “boiled coffee known by Persians and Turks” as “an affective cold and headache medicine”: *Istoria kofe v Rossii* (History of Coffee in Russia) (<http://perfect-coffee.ru/info.php?l=1&part=1&are=5>) (access 30.01.2006). Nevertheless, the first Russian coffeehouses started to open only after the Patriotic War of 1812 against Napoleon. They were established primarily in St. Petersburg and thereafter in other cities in Russia. This was more than a century and a half later than, for instance, in England. According to Jürgen Habermas, around the middle of the seventeenth century, in Great Britain, “after ... chocolate and coffee had become the common beverages of at least the well-to-do strata of the population, the coachmen of a Levantine merchant opened the first coffee house. By the first decade of the eighteenth century London already had 3,000 of them, each with a group of regulars”: J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge, 1989), p. 32.

⁶ *Qahwa*, from Arabic; Turkish, *kahve*.

⁷ Luk’ianov, col. 130, 132, 389.

⁸ “Puteshestvie ieromonakha Ippolita Vishenskogo v Ierusalim, na Sinai i Afon (1707–1709 gg.) (The Journey of the Priest-Monk Ippolit Vishenskii to Jerusalem, Sinai and Mount Athos, 1707–1709)”, *Pravoslavnyi palestinskii sbornik*, issue 61 (St. Petersburg, 1914) (hereinafter: Vishenskii), p. 70; Sukhanov, pp. 60, 67.

coffee was offered to pilgrims in monasteries before, after or in the course of the monastic repast.⁹ Coffee did not elicit a great surprise to the late-eighteenth century pilgrim, Meletii, who enjoyed drinking it with Patriarch Anfim of Jerusalem in Istanbul or with the chief customs official in Jaffa, the ‘Turkish *agha*’ of Georgian origin. In the meantime, the pilgrim-gourmand did not forget to inform his unsophisticated compatriots that the Turkish way of drinking coffee differed drastically from the European one: “Turks don’t add sugar and milk to it and, in coffeehouses, it is served together with the tobacco pipe”.¹⁰ It is well known that both psychoactive stimulants became standard items in the coffeehouses which emerged all over the Ottoman Empire at the turn of the seventeenth century.¹¹

Around 1600, tobacco was introduced to the Middle East soon after coffee.¹² Sultan Ahmed I (1604–1617) was the first to proscribe tobacco in the Ottoman Empire. Following his steps, Murad IV (1623–1640) issued a strict prohibition of coffee and tobacco (1637). Only in the 1650s, smoking was declared lawful. Nothing could, however, stop the growing popularity of tobacco.¹³ While writing with disgust about the outrageous behavior of Turks during Passion Week inside one of the holiest places of Christianity, the Church of Holy Sepulcher, the merchant Vasilii Gagara, who visited Jerusalem in the 1630s, linked their weakness for potential intoxicants, tobacco and coffee, with their striving for illicit sex: “Moving freely in the Great Church, the cursed Turks smoked pipes and drank *sharap* [here presumably coffee], used foul language while talking with females and were zealous for having sexual intercourse with them”.¹⁴

As in many places around the world, during the early stages of tobacco use in the Middle East and Russia, smoking was strongly discouraged or

⁹ Meletii, pp. 85, 90; Grigorovich-Barskii [2], p. 314.

¹⁰ Meletii, pp. 13, 78, 97.

¹¹ R. Mathee, “Tutun”, *EF*², vol. X, p. 754b.

¹² Since the tobacco plant originated in America, Suraiya Faroqhi asserts that “it must have reached the Ottoman Empire via Europe, either from Italy or over the Habsburg-Ottoman border (S. Faroqhi, *Subjects of the Sultan*, p. 217).

¹³ R. Tapper, “Blood, Wine and Water”, p. 217; R. Mathee, “Tutun”, p. 755a; C. van Arendonk and K.N. Chaudhuri, “Kahwa”, p. 451b.

¹⁴ “Zhitie i khozhdenie v Ierusalim i Egipt kazantsa Vasiliia Iakovleva Gagary 1634–1637 gg. (The Life and Journey to Jerusalem and Egypt of the Man from Kazan’ Vasilii Iakovlev Gagara, 1634–1637)”, *Pravoslavnyi palestinskii sbornik*, vol. II, issue 3 (St. Petersburg, 1891) (hereinafter: Gagara), pp. 34, 73.

even often prohibited by authorities and clerics.¹⁵ Ivan Luk'ianov set out on a journey to the Ottoman Empire during the reign of Peter the Great, who was a fervent smoker himself, and did his best to make this habit an integral part of social life in his native country.¹⁶ It is not clear whether Luk'ianov was one of the puritanical Old Believers¹⁷ who outlawed smoking, considering it contrary to the true faith, and who ascribed a demoniac character to tobacco as well as to wine and spirits. Nevertheless, the Muscovite priest leveled wide-ranging critical comments at his co-regionalists, Greek members of the clergy, for their bad habits including smoking which, in his opinion, were nothing else than 'Turkish', i.e. Muslim customs. The pilgrim did not dare condemn Muslims for smoking or for giving tobacco as *baksheesh*.¹⁸ But, he fulminated against Greek patriarchs, metropolitans, archdeacons and ordinary monks who did not refrain from pipe smoking even during official ceremonies and, what was, in his view, the most atrocious, during Lent, on Good Friday. A similar pilgrim's indignation was provoked by the fact that

¹⁵ Russia was introduced to tobacco by the British merchants in the sixteenth century during the reign of Ivan IV (1533–1584). For a short period of time, smoking became popular with the nobility. The Tsar Mikhail Feodorovich Romanov (1613–1645) was the first Russian monarch who outlawed the use of tobacco and its import to Russia. As was the case in the Ottoman Empire in 1633 when the Sultan Murad IV used a huge fire in Istanbul as a pretext to ban tobacco and to close all coffee-shops, smoking was declared to be the cause of the fire of 1634 in Moscow and, thus, strictly prohibited. Offenders were to be punished by death but, in practice, the death penalty was replaced by nose slitting. As a hard-liner, the influential religious high-ranking authority, Patriarch Nikon (1652–1658), carried out draconian measures against smokers and tobacco dealers: *Istoriia tabaka v Rossii* (History of Tobacco in Russia) <http://www.medportal.ru/encyclopaedia/narcology/smoke/14/?print=True> (access 17.8.2006), p. 1.

¹⁶ The outstanding Russian ruler, the modernizing autocrat Peter I legalized the tobacco trade and set up regulations for its distribution in 1697. The strictest opponents of his reformatory undertakings and innovations of his successors, the Old Believers, placed tobacco as "an abominable venomous substance" under a rigid taboo.

¹⁷ Following the Russian historians of the nineteenth century, Theofanis G. Stavrou and Peter R. Weisensel, as well as Klaus-Dieter Seemann, identified Ivan Luk'ianov as an Old Believer. Konstantin Panchenko, in his turn, argued that Luk'ianov was an official cleric, but his traditionalistic world-view was similar to that of the Old Believers. Thus, he ignored both the Greekophilia of the adepts of Patriarch Nikon and the Westernism of Peter the Great: T.G. Stavrou and P.R. Weisensel, *Russian Travelers to the Christian East from the Twelfth to the Twentieth Century* (Columbus, 1986), pp. XXXVIII, 56; K.-D. Seemann, *Die altrussische Wallfahrts-literatur. Theorie und Geschichte eines literarischen Genres* (München, 1976), p. 374; K.A. Panchenko, "Vostochnoe Sredizemnomor'e nachala XVIII v. glazami russkogo palomnika Ivana Luk'ianova (The Eastern Mediterranean of the Early 18th Century through the Eyes of the Russian Pilgrim Ivan Luk'ianov)", The Academic Conference *Lomonosovskie chteniia* (Lomonosov Readings), April 2004, *Oriental Studies, Abstracts of papers*, 2 books (Moscow, 2004), book 2, p. 85.

¹⁸ Luk'ianov, col. 114, 386.

Istanbul Greeks including the Patriarch, elderly people and women did not hesitate sniffing powdered tobacco in public.¹⁹

It is certainly true that not all pilgrim-writers were strong opponents of tobacco, let alone alcohol which we will discuss below. On his way back to Russia, in the North Caucasus (1635), Arsenii Sukhanov was received by the local ruler, the *shavkal*.²⁰ Their conversation is of great interest to us since when interrogating his guest about different matters, the Dagestanian lord enquired about tobacco and wine. Thus, the traveler recorded it in his diary: “Question: What is written in your books about tobacco, is it sinful or not? Answer: Nothing is written [in our books] about tobacco, no sin and no salvation. Question: *ansharap* [i.e. red wine] is clean [i.e. lawful] or unclean [i.e. forbidden]? Answer: In the Old Testament, King David, Solomon and Abraham blessed wine and that is written in the Books of David and Solomon. And he [i.e. *shavkal*] said to his men: ‘He is right, in the days of old, it was so, but our Mehmet [i.e. the Prophet Muhammad] banned it’”.²¹

From the information on social and economic life, trade, markets and nutrition which was collected pell-mell, as well as from pilgrims’ passing remarks on everyday conviviality in the East and the ceremonies of hospitality in which they were involved, we have learned quite a lot about food and drinking habits as markers of religious affiliation, ethnicity and social status. The negative attitude of Islam towards alcoholic beverages was either tolerated by Russian travelers or disapproved, in some cases, in a very offensive manner. One of the pilgrims regretted that it was simply impossible in Istanbul to find his favorite drinks: bread *kvass*, beer and *mead*²² but, in the meantime, he stated as a matter of fact that “Turks hated drunkards and didn’t drink themselves”.²³ Moreover, this pilgrim admired the efficiency of the city night watch which maintained proper order and put under arrest all those who got drunk or who were involved in drunken brawls.²⁴ On the contrary, Vasilii Grigorovich-Barskii’s comments on the issue sound definitely harsher than those of his fellow traveler. Not being able to resist sentiments of nostalgia for Ukrainian taverns, he deeply deplored Muslims in Palestine who, in his mind, were so “indolent and depraved” that they

¹⁹ *Ibid.*, col. 156, 154, 143, 152.

²⁰ *Shavkal* (*shamhal*, *shauhal*): a title of the rulers of Dagestan from the end of the twelfth century till 1867.

²¹ Sukhanov, p. 117.

²² *Mead*: a traditional Russian alcoholic drink of fermented honey and water.

²³ Luk’ianov, col. 131, 130.

²⁴ *Ibid.*, col. 128.

“didn’t drink wine and didn’t produce it for those who were craving for it”.²⁵ Thus, when in Jaffa, the pilgrim expressed his thoughts insultingly: “Local Arabs, rich and poor alike, don’t have a habit of drinking wine and any other intoxicant ..., therefore, they are ugly-looking, blackish, scrawny and beast-like”.²⁶ He claimed that no other people were more vicious and wild than the Palestinian bedouins not only in their morals but also in their everyday life and habits including their “bestial foodways” and sobriety, as their basic ration – bread and oil (the latter they “eat by spoons or drink like water”) – never included alcohol.²⁷ Later on, in Rashid, in Egypt continuing to badly miss alcoholic drinks, Grigorovich-Barskii complained that “wine and *gorilka* [i.e. vodka²⁸] could be hardly found” there due to the fact that they were not manufactured on the spot and only imported in very small quantities from overseas to cover the needs of Christian and Jewish communities. His new experiences let him add nuances in his impressions about “dry” Muslim culture: “Following regulations of their religion, Turks and Ethiopians [i.e. Arabs] abstain from wine, although, one or other indulges in drinking in private infringing the rules of his faith”.²⁹

A.J. Wensinck and J. Sadan rightly stated that despite the fact that “the prohibition of wine and spirits is one of the distinctive marks of the Muslim world, its consequences can hardly be overrated”.³⁰ When staying in Jerusalem, the monk Meletii was not greatly astonished when on New Year’s Eve in the monastic cell of the Archbishop of Petra, he met a Turk, a *kaffar*³¹ collector, who was paying a courtesy visit to a high religious dignitary “to express his congratulations and to drink vodka”. The cleric handed him a glass of vodka and, setting it to his lips, the Ottoman official exclaimed rapturously “Christ resurrected!”, mixing Christmas and the New Year holiday with Easter either from ignorance or miscomprehension or even more apparently from overwhelming emotions.³²

Traveling through the Ottoman lands, the Christian pilgrims came into closest contact with non-Muslim everyday culture. Being accustomed to the consumption of alcohol in their homeland, most of the Russian pilgrims

²⁵ Grigorovich-Barskii [2], p. 288.

²⁶ *Ibid.*, p. 281.

²⁷ *Ibid.*, p. 299.

²⁸ Vodka: an alcoholic spirit distilled especially in Russia from rye and wheat.

²⁹ Grigorovich-Barskii [2], pp. 420, 409.

³⁰ A.J. Wensinck and J. Sadan, “Khamr”, *ET*², vol. IV, p. 996b.

³¹ *Kaffars*: pilgrims’ fees for passing pilgrimage routes and visiting holy places.

³² Meletii, p. 98.

easily adapted themselves to local wine and food customs practiced, in general, by Eastern Christians and, in particular Greeks. The latter favored wine as a drink (the seventeenth-century cleric, Patriarch Macarios of Antioch, underscored: “The love of wine is an innate propensity of the true-born Greek”³³), valued its purifying capacities as a ‘body-washing’ substance and praised it highly due to religious reasons as a consecrated element of the sacrament of Eucharist.³⁴

Remarks on offered food and beverages, both soft and strong drinks, can usually be found in the extensive and often repeated descriptions of welcoming ceremonies in urban and rural settings where food was served. The most common occasions for drinking wine and spirits were repasts organized for pilgrims in monasteries, guest-houses and inns which were kept by Christians. The monk Varlaam described, in detail, the elaborate rituals performed in the refectory after a service in the Church of the Holy Sepulcher. He also described the repast itself, listing the menu: boiled beams and rice, olives, cheese, black radish, lemons, vodka and table wine. He pointed out that some travelers drank from four to six “cups of wine”.³⁵

In different places, visited by the pilgrims, the range of offered food varied considerably and meals were either more modest or more lavish depending on the agricultural products produced in the area that they visited or concerning the possibilities of obtaining provisions from other regions.³⁶ It also depended on the local diet, as well as on special dates fixed in the Christian Orthodox calendar for feasts, fasts, etc. Apart from foodstuffs which have already been mentioned above, many pilgrims spoke about other food products such as appetizers, main course dishes and their ingredients available in monasteries: bread, dried raisins, salted or fresh fish, cooked

³³ Ch. J. Halperin, “Friend and Foe in Paul of Aleppo’s Travels of Patriarch Macarios”, *Modern Greek Studies Yearbook*, vol. 14/15 (Minneapolis, 1998/1999), p. 103.

³⁴ The church fathers reckoned hard drinking among the grave sins and approved the temperate consumption of wine. According to the canonic regulations, clerics (bishops, presbyters and deacons) should be defrocked and lay people should be anathematized if their motive for abstention from wine is “not a deed of abstinence [i.e. taking of the pledge] as such but a strong aversion to wine”: K.V. Nekliudov and A.A. Tkachenko, “Vino (Wine)”, *Pravoslavnaia entsiklopedia* (The Orthodox Encyclopedia), vol. VIII (Moscow, 2004), p. 520.

³⁵ “Peregrinatsiia ili Putnik, v nem zhe opisuet’sia put’ do sviatago Ierusalima i vsia sviataia mesta Palestinskaia, ot Ieromonakha Varlaama, byvshago tamo v 1712 g. (A Peregrination or Guide in Which is Described the Route to the Holy City of Jerusalem and All the Holy Places of Palestine, by the Priest-Monk Varlaam Who Was There in 1712)”, *Palomniki-pisateli petrovskago i poslepetrovskago vremeni* (hereinafter: Varlaam), pp. 60-61.

³⁶ S. Faroqi, *Subjects of the Sultan*, p. 204.

grain or groats with sugar, pies and pancakes, traditional sweets and pastry with honey, fresh and boiled vegetables, assorted pickles, eggs, vegetable oil, vinegar, etc.³⁷ Fairly often, food was accompanied with alcohol, either wine or hard liquors or both taken during the meal, given as ‘aperitif’, ‘digestive’, a separate welcoming drink with light snacks (for instance, raisins) or even as an ‘awakening drink’ in the morning.³⁸ In some cases, it is not possible to exactly say which type of alcohol was served because of the confusion of relevant terms in Russian: vodka could be called “hot wine”, “bread-wine”³⁹ or simply wine. Moreover, pilgrims quite often used the words ‘vodka’, ‘gorilka’ or ‘gorelka’ (the Ukrainian brand of vodka) for *raki* (arak, an aniseed-flavored spirit) and other spirituous beverages of different kinds prepared mostly from grape and dates. Frequently travelers were, on the other hand, very explicit about alcoholic drinks which were consumed. One of them wrote that in one of rather remote Sinai cloisters, wine was only used for liturgical purposes and “during the repast, instead of wine, monks got a little *gorelka* made of dates which were also used for vinegar production”.⁴⁰

After a long and exhausting trip, the pilgrims were more than happy to have a shot of liquor in order to remove fatigue, to relax and to recreate. When Ivan Luk’ianov and his fellow travelers, being more dead than alive finally arrived in Rashid, they were overwhelmingly grateful to the Greek Father-Superior who offered them “church wine”. Luk’ianov, who considered wine to be “most helpful for those who are way-worn and washed-out”, noted down: “We felt so relieved; gloom and despondency vanished in a little while and our dismal mood changed for the better”.⁴¹

Feeding their sight with the view of vineyards in the wine-producing regions (such as in Anatolia, the Greek Archipelago, and in Greater Syria), the pilgrims were full of genuine enthusiasm for the variety, good quality and cheapness of the local wines. For instance, the wine from the area of

³⁷ Luk’ianov, col. 140, 144, 145, 256; Sukhanov, pp. 37, 54, 55, 61; Vishenskii, pp. 43, 47; Grigorovich-Barskii [2], pp. 309, 319, 332, 333, 342, 357, 420; Meletii, pp. 83, 85, 97, 152; Grigorovich-Barskii [1], pp. 279, 280.

³⁸ Gagara, pp. 10, 57; Sukhanov, pp. 55-56, 37, 61, 62, 81, 88; Luk’ianov, col. 230, 255, 259, 264, 305, 310, 321, 343, 344; Vishenskii, p. 43; Varlaam, p. 61; Grigorovich-Barskii [1], pp. 279, 280, 302; Grigorovich-Barskii [2], pp. 319, 332, 333, 341, 342, 357; Meletii, pp. 83, 85, 152.

³⁹ See, for example, Sukhanov, pp. 37, 39, 55, 61.

⁴⁰ Grigorovich-Barskii [1], p. 279, see also Sukhanov, p. 39; Vishenskii, p. 43.

⁴¹ Luk’ianov, col. 386, 230.

Jebel Semaan was said to be “greenish and as thick as oil”.⁴² Smyrna was described as a city where “one could find plenty of figs, raisins and really nice wine” and Mount Athos as a place over-abundant in “vegetable gardens, vineyards and wine”.⁴³ The island Mitilini was mentioned as a center of production of Muscat, a fortified white wine made of musk-flavored grapes and Cyprus was referred to as an island famous for its “fortified, nice, sweet” white and red wines which were sold at attractive prices. In relation to this, the Cyprus wines were exported to Venice and other parts of Italy.⁴⁴ In the Island of Samos, the pilgrims appreciated the local low-priced “delicious dark wine” which was sold overseas the whole year round.⁴⁵ They also reaffirmed the importance of Chios as a center of production of “strong, superb and cheap” wine and excellent *raki*: “vodka made of grapes which was esteemed as the best brand of this kind in the whole Turkey”.⁴⁶ The Russian travelers familiarized themselves with regional types of wine and being, in fact, non-connoisseurs, yet were able to distinguish between wines of diverse origin. We should bear in mind that the Russians had no real tradition of viticulture and, in many Russian monasteries, liturgical and other church regulations related to wine were not strictly observed due to wine shortages or the evident mediocre quality of imported wine.⁴⁷

The Russian pilgrims treated the subject of alcohol both ceremonially and pragmatically. They noticed that the Christian inhabitants of Istanbul were fond of wine,⁴⁸ but drank it on the sly⁴⁹ being guided by pragmatic con-

⁴² Sukhanov, p. 94.

⁴³ “Putnik ili puteshestvie vo Sviatuiu Zemliu Matroninskogo monastyria inoka Serapiona 1749 goda (A Guide or Journey to the Holy Land by the Monk Serapion of the Matroninskii Monastery in 1749)”, *Palomniki-pisateli petrovskago i poslepetrovskago vremeni* (hereinafter: Serapion), pp. 86, 85.

⁴⁴ “Povest’ i skazanie o pokhozhdenii v Ierusalim i vo Tsar’grad chernogo d’iakona Iony, po reklomu Malen’kogo, 1649–1652 (A Narrative and Tale about a Journey to Jerusalem and the Emperor City of the Black Deacon Iona, Called Malen’kii, 1649–1652)”, *Pravoslavnyi palestinskii sbornik*, vol. XIV, issue 3 (St. Petersburg, 1895) (hereinafter: Iona Malen’kii), pp. 4, 33; Grigorovich-Barskii [2], pp. 275, 397; Meletii, p. 70.

⁴⁵ Grigorovich-Barskii [1], p. 379.

⁴⁶ Sukhanov, p. 22, Meletii, p. 315.

⁴⁷ During the liturgy, wine could be replaced by similar beverages.

⁴⁸ The tradesman from Iaroslavl’, Matvei Gavrilovich Nechaev, wrote that those Christian slaves who served in the galleys in Istanbul were selling wine without any problem: “Turks didn’t put it under a ban”: “Kniga. Khozhdenie vo sviatyi grad Ierusalim Jaroslavtsa Tolchkovskoi slobody posadskago cheloveka Matveia Gavrilova syna Nechaeva (A Book. The Journey to the Holy City of Jerusalem of the Inhabitant of Iaroslavl’, Tradesman from Tolchkovskaia Sloboda Matvei Gavrilovich Nechaev)”, *Varshavskie universitetskie izvestiia* (Warsaw University Proceedings) 1 (1875) (hereinafter: Nechaev), p. 16.

siderations, namely for fear of being strongly disapproved by the followers of the Prophet Muhammad and punished by the Ottoman authorities. So, the Christians' respect for the religious feelings of Muslims was predominantly of a formal and begrudging character. However, in the regions with a substantial Christian population, for example, in Eastern Anatolia, according to Arsenii Sukhanov, Armenians "drank and sold wine openly, without fear".⁵⁰

In the Middle Eastern context of hospitality and daily life one could not deny the role of food, drink, table manners and other related customs as a marker of ethnic difference. Of special interest, in this respect, is the pilgrims' perception of the Greek co-regionalists, in general, and the Greek clerics and monks, in particular, who were praised as devout Christians and depicted as amiable, honest people of high moral standards and good manners.⁵¹ But, there were two exceptions to the rule among the pilgrim-writers known to us. Arsenii Sukhanov⁵² and Ivan Luk'ianov were ambivalent toward the Greeks and, moreover, expressed a highly negative opinion of them. Being the Tsar's envoy, Sukhanov had to conceal his ill feelings. However, at times, he failed to restrain himself as when he had been mistreated by the Istanbul Greek clerics who used various pretexts not to provide him with lodging and food. Sukhanov's emotional reaction against unfair treatment was very rough: "These elder are evil-doers, they are honey-mouthed, but you should never trust them, otherwise, you will have your share of troubles".⁵³

Luk'ianov, in his turn, as an ordinary Russian Orthodox priest, did not hesitate to openly express his straightforward critical remarks about Greeks as cunning, treacherous people "without a grain of piety". He wrote that the Istanbul Greeks were deceived and corrupted by the Franks (Catholics) headed by "the Pope-the archenemy of the Christian faith". They even enjoyed sharing meals with their 'foes'. The pilgrim wrathfully exclaimed: "They eat and drink together,...visit each other. That is not far from the [Papal] Union".⁵⁴ The pilgrim seemingly had an aversion to Palestinian

⁴⁹ See, for example, Luk'ianov, p. 131.

⁵⁰ Sukhanov, p. 99.

⁵¹ See, for instance, Meletii, pp. 101, 94, 153, 15, 96, 278, 151, 276–277.

⁵² Theofanis Stavrou and Peter Weisensel argue that the account of Sukhanov's journey "reflects the spirit of Russian religious independence, even superiority, growing in the course of the seventeenth century": T.G. Stavrou and P.R. Weisensel, *Russian Travelers to the Christian East*, p. XXXVII.

⁵³ Sukhanov, p. 15.

⁵⁴ Luk'ianov, col. 150.

Greeks for their habit of drinking strong alcoholic spirits instead of wine. Thus he wrote: “The order in that monastery [in Jerusalem] is as follows: after the liturgy all the monks rush to drink *gorelka* and the cup-bearer presents a filled *finjal*⁵⁵ to everyone. Greeks are not ashamed of drinking *gorelka* and all of them take it on an empty stomach. Those who do not drink church wine, imbibe *gorelka*. If a man rejects drinking church wine they hold him in high esteem”.⁵⁶ The pilgrim claimed that the tradition of offering drinks to pilgrims in substantial amounts during the repast was nothing else but a clever trick aimed at extorting considerable amounts of money from travelers. Each repast ended with the traditional collection of donations and those who had had a drop too much paid more.⁵⁷

Ivan Luk’ianov was not a hypocrite and narrow-minded person. But, being accustomed to a more rigorous way of ritual observance than that practiced by Middle Eastern Christians, he found it incredible that the Greeks, including clerics and monks, consumed fish during the days when it was forbidden by the canon regulations and ate heartily “horrible stinking” shellfish during regular fasts and Lent. Moreover, some Greek fellow believers, deviating from the true Christian faith, did not even abstain from meat in the period of fasting.⁵⁸ Thus, he put it: “Greeks are unlike Russians: each one eats what he wants”.⁵⁹ Additionally, the pilgrim marked out with regret that not all Russians observed the fast: “[In my homeland] during Lent, good people eat fish only twice – on Lady Day and Palm Sunday, but fools have no rules [a Russian equivalent to the proverb ‘fools rush in where angels fear to tread’], some people feel free to eat meat”.⁶⁰ Vasilii Grigorovich-Barskii’s explanation for the reason why some Eastern Christians ate meat during fasts was much more down-to-earth than that of Luk’ianov’s. Writing about the population of the barren and arid planes of Harran, he asserted that local Christians, as cattle-breeding people, ate meat and milk when it was forbidden simply because of the lack of lenten fare.⁶¹ It is worth noting that meat is rarely mentioned in the pilgrim narratives since

⁵⁵ Arabic, *finjal* or *finjan*: a cup.

⁵⁶ Luk’ianov, col. 259.

⁵⁷ *Ibid.*, col. 264. According to the rule, after a repast, pilgrims gave offerings to the monastery: each sum of money had to be registered in a special book (details see in *ibid.*, col. 305, 310, 320, 343, 344).

⁵⁸ *Ibid.*, col. 139-141, 143, 152, 154, 156, 157.

⁵⁹ *Ibid.*, col. 140.

⁶⁰ *Ibid.*, col. 143.

⁶¹ Grigorovich-Barskii [1], p. 400.

it was not part of the simple monastic diet and pilgrims, as people of modest means, were hardly able to afford it due to its sky-high market prices.⁶²

It must be added that, as might be expected, the culinary arts of recipes and cuisines as well as nutritive or therapeutic values of food and its metaphoric significance were out of the scope of pilgrim-writers' interests. Having no access to the world of the rich and mighty, the pilgrims could only fantasize about the luxury of private life in the villas of the Ottoman nobility and the Sultan's palaces. Looking at the area of the Topkapi Sarayı from outside, Ippolit Vishenskii gave free play to his vivid imagination: "It is an immense castle with an enormous beautiful garden. Just think, in the middle of the garden, in the kitchen, five thousand cooks prepare food for Janissaries and guests".⁶³

In contrast to his fellow travelers, Arsenii Sukhanov, a high-ranking Russian cleric, was invited to several formal receptions including two of them organized by the Patriarch of Jerusalem in honor of the Ottoman governor (*pasha*) of the city and Armenian religious hierarchs.⁶⁴ At both festive banquets, the guests were offered meat. For the reception of the Armenians, five sheep and thirty chickens were slaughtered and cooked by the invited Armenian chefs. Greek and Armenian patriarchs ate fish and left the meat and the poultry to the others though it was a highly prestigious and expensive food. Following Ottoman customs, those present at both receptions sat on the floor and dishes were served on a mat (*sufra*) or, as the pilgrim also called it, "the leather spread". It is apparent from the Sukhanov's *Itinerarium* that the reception for the Ottoman bureaucrat contrasted sharply with that given to the Armenians: the latter was far more lavish and pompous.

The pilgrims did not display any special attention to food delicacies and aromatic substances as "bodily and spiritual pleasures"⁶⁵ since extravagance and sophistication were luxuries of wealthier people. They mentioned, as a matter of fact, herbs and spices used in monastery cookery and they specified incense, myrrh, pepper, cinnamon and aloes among "other fragrances and aromatic roots" which were imported to the Ottoman

⁶² See, for instance, Luk'ianov, col. 132; Grigorovich-Barskii [2], p. 289. According to Grigorovich-Barskii, the French "were always eating meat and cheese" in Palestine, in Ramla (*ibid.*, p. 289).

⁶³ Vishenskii, p. 14.

⁶⁴ Sukhanov, pp. 59-60, 67-68.

⁶⁵ M. Marín, "Beyond Taste: the Complements of Colour and Smell in the Medieval Arab Culinary Tradition", *Culinary Cultures of the Middle East*, pp. 205-206.

Empire.⁶⁶ The most frequently mentioned aromatic substance was incense which was burned for perfuming churches and on various religious ceremonial and festival occasions. Incense and rosewater were important elements of the formal welcoming procedure which took place in Jerusalem for the ritual ablution of pilgrims' feet and hands by monks.⁶⁷ The monk Varlaam recorded: "After they finished washing our feet, they started to burn incense and to sprinkle rosewater on our hands; pilgrims washed their hands, eyes and faces with this water".⁶⁸ The *Journey* of Ivan Luk'ianov contains an amusing story about how incense was used by Christians as an effective means of scaring away unwelcome Muslim visitors. In one of the frontier posts, Turkish customs officials came to examine the ship. The clever Christian merchants who were praying at that time started to burn incense non-stop. "Turks, wrote the traveler, can't stand the smell of the incense and when they saw the thick smoke that covered the vessel, they started to sputter and to abuse us in Turkish, but soon disappeared".⁶⁹

Observing the daily life and everyday culture in the core of the Ottoman Empire and in Arab provinces, the pilgrims did not fail to notice 'down-to-earth' things which they found to be strange and astonishing. They were confused by dwelling-houses without stoves and baking ovens as well as by the home interiors. In the account of his stay in Istanbul, Luk'ianov recorded the following: "In the Emperor City and in the whole Turkish state they don't have baking ovens inside [dwellings]; there are no benches and tables in the rooms. They all sit or stretch themselves out on the floor covered with carpets and cushions and they eat sitting in the same manner; we were unaccustomed to all that and, thus, it was hardly bearable for us".⁷⁰ Similarly, Meletii was amazed by Palestinian dwelling-houses with flat roofs where vine and other plants were growing.⁷¹ For the Russians raised in areas with

⁶⁶ Meletii, p. 300; Grigorovich-Barskii [2], p. 417; Sukhanov, p. 39.

⁶⁷ For the description of the ritual, see Gagara, pp. 10, 57; Iona Malen'kii, pp. 7, 35; Sukhanov, p. 52; Luk'ianov, col. 259-260; "Put' nam Ieromonakhm Marakiiu i Seliverstu iz Monastyria Vsemilostivago Spasa Novgorodka Severskago do Sviatago grada Ierusalima poklonitisia grobu Gospodniu 1704 godu (The Journey of Us, Priests-Monks Makarii and Seliverst, from the Monastery of the Merciful Image in Novgorod-Severskii to the Holy City of Jerusalem to Worship at the Holy Sepulcher, [Starting from] 1704)", *Palomniki-pisateli petrovskago i poslepetrovskago vremeni* (hereinafter: Makarii and Seliverst), p. 9; Vishenskii, pp. 64, 96; Grigorovich-Barskii [2], pp. 313-314; Serapion, p. 93; p. Meletii, 85.

⁶⁸ Varlaam, p. 61.

⁶⁹ Luk'ianov, col. 406.

⁷⁰ *Ibid.*, col. 133. See also, *ibid.*, col. 132; Sukhanov, p. 66.

⁷¹ Meletii, p. 301.

dense forests, the evident shortage of firewood in Palestine or in Egypt and its ridiculously high price since it was transported from far-away places, or the use of dung instead of firewood were something that was worth telling readers about.⁷² The travelers frequented markets where they were particularly struck by affordable and even very cheap prices for “exotic” fruit which was delicacy in Russia. They also commented on the exorbitant and quickly changing prices for the staple foodstuff (butter, eggs, milk, fish, etc.).⁷³

It is evident from a number of pilgrim accounts that the well-known Middle Eastern hospitality of Muslims did not make a deep impression on the travelers. After four months’ sojourn in Istanbul, one of the pilgrims asserted that Turkish hospitality could not be compared with the Russian one: “There is no custom in the Emperor City to offer guests bread [i.e. food]; almost nothing is served, only black water [i.e. coffee] and then the guest retreats hastily. That is not like with us where hosts, even if they are of modest means, willingly offer their bread and salt”.⁷⁴ This statement, unfavorable to the adherents of Islam, could be explained, besides other reasons, by limited social contacts between the Christian pilgrims and Muslims and by the feelings of mutual estrangement deepened with the pilgrims’ language difficulties⁷⁵ which prevented them from understanding and from properly evaluating certain local customs. This led them to overlooking or misinterpreting the positive features of the Muslims. It is quite clear that the pilgrims gave evident preference to the hospitality of their Christian co-believers, both Greeks and Arabs, who were oft-times generous and ready to share food with strangers Ivan Luk’ianov wrote: “If a Greek invites to dinner, he puts on the table all victuals [available at home] and everyone eats

⁷² Sukhanov, p. 39; Grigorovich-Barskii [1], p. 350; Grigorovich-Barskii [2], pp. 282, 288.

⁷³ Luk’ianov, col. 132, 133, 243, 245; Grigorovich-Barskii [1], p. 293; Meletii, pp. 306-307.

⁷⁴ Luk’ianov, col. 132.

⁷⁵ Most of the pilgrims did not speak foreign languages and only a few of them possessed knowledge of Greek (for instance, Arsenii Sukhanov and Meletii) (Sukhanov, p. 117; Meletii, pp. 169-170). There are some indications in the text of Meletii’s *Travel* that he spoke Turkish (Meletii, pp. 55, 57), but we do not know the level of his Turkish. Vasilii Grigorovich-Barskii was the only one who was proficient in languages: he learned Greek, Italian, spoken Arabic and Turkish. Thus, facing the problem of the language barrier, the pilgrims resorted to the help of interpreters, Greeks as well as Slavs, who had settled in the Middle East and spoke the local vernaculars (Nechaev, p. 17; Vishenskii, pp. 1, 13-14; Luk’ianov, col. 113, 120-122). Therefore, the Russian pilgrims often viewed what was happening through the eyes and prejudices of their *turjumans* and informants.

what he fancies”.⁷⁶

Indeed, the pilgrims’ accounts reflected a parochial Orthodox Christian world-view of their authors who, as is clear from this unavoidably elliptical overview, frequently tended to use stereotypes describing their experiences. Thereby, as is often the case with the travel literature, we should keep in mind the specific character and limitations of the sources dealt with in this study. Encountering the culture of the other, the Russian pilgrims recorded their impressions of those encounters. In their secular and religious observations about the drinking, eating and smoking habits of the peoples in the Ottoman domain the travelers revealed much about themselves, their personal cultural presumptions and values. Moreover, the pilgrims’ notion of ‘otherness’ and their own vision of the cultural variety of the Ottoman Empire, evidenced by their writings, were remarkable as an attempt to understand another ‘varicolored’ culture from their own point of view. Acting as ‘image-makers’ who represented the Orient to Russia, the pilgrim-writers endeavored to record the Other and to capture ‘the spirit of the East’.

ABSTRACT

The Russian pilgrims of the sixteenth and eighteenth centuries showed a growing interest in the realia of the Holy Land itself and other visited areas of the Middle East. They looked not only ‘inward’ upon Holy Places representing them in traditional religious terms but also ‘outward’ upon surrounding world which was alien, frightening, exotic and fascinating at one and the same time. The wide scope of pilgrims’ curiosity was expressed in descriptions of the Ottoman lands, observations of peoples, their physical appearance, occupations and ways of life, food, clothing, habitations, commodities, the system of government and political conduct, etc. The Russian pilgrims proved by their narratives that, apart from Christian – oriented outlook on the Holy Land, the Ottoman world itself remained mysterious and worth visiting.

Key words: Russian pilgrims, Holy Land, Ottoman, Travel

⁷⁶ Luk’ianov, col. 132; see also *ibid.*, col. 230, 234, 236, 256, 390, 391.

II. Meşrutiyet Döneminde Dernekçiliğe Taşradan Bir Örnek: TRABZON MUHİBB-İ FEN VE MARİFET GENÇLER KULÜBÜ

*Melek ÖKSÜZ**

ÖZET

II. Meşrutiyet'in ilânı ile anayasal düzene geçişin sağladığı imkânlar sayesinde dernek kurma özgürlüğü elde edilmişti. Bu nedenle Meşrutiyet yıllarından itibaren çeşitli amaçlarla pek çok dernek kurulmuştur. Bu dernekler, genelde Osmanlı Devleti'nin ilerlemesine katkıda bulunmayı amaçlamışlardır. İşte bu amaca yönelik olarak Trabzon'da da 30 Kasım 1908 tarihinde, İhsan Bey'in başkanlığında fikir-eğitim-kültür derneklerinden biri olarak kabul edebileceğimiz, "*Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü*" kurulmuştur. Feyz Gazetesi'nde çıkan yazılardan ve verilen haberlerden; kulübün kuruluş amacı, Osmanlı Devleti'nin ve Avrupa'nın içinde bulunduğu durum ile kulübün çalışmaları hakkında bilgi edinebilmek mümkün olmuştur. *Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü* çalışmalarını eğitim ve kültür alanında yoğunlaştırmış, yaptığı çalışmalarla Trabzon'un eğitim ve kültürel alanda ilerlemesine, halkın bilinçlenmesine ve eğitilmesine katkı sağlamaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, II. Meşrutiyet Dönemi, Feyz Gazetesi.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde tarikat ve esnaf cemiyetleri gibi geleneksel topluluklar yanında, batı tipi dernek türü, ancak 19. yüzyılda görülmeye başlamıştır. Tanzimat döneminde dernek kurma hakkı kanunî bir dayanağı olmasa bile "*örfi*" olarak izne bağlanmıştı. 1876 Anayasası'nda da dernekler için yi-

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON.

ne kanunî bir temel yer almamıştı⁷⁷. Bu konuda II. Meşrutiyet'in ilânı ile önemli gelişmeler olmuştur.

Fikirlerin örgütlenme serbestisi ve imkânı bulabilmesiyle 1908'den itibaren ülkenin dört bir yanında cemiyetler ve kulüpler kurulmaya başlanmıştır. Ancak bu derneklerin meşruiyet kazanması 16 Ağustos 1909 tarihli “*Cemiyetler Kanunu*” ile olmuştur. 21 Ağustos 1909 tarihinde Kanun-ı Esasi'ye eklenen 120. madde ile dernek kurma hak ve özgürlüğü, anayasal güvence altına alınmıştır. Bu madde ile “*Osmanlıların hakk-ı içtimaa mâlik oldukları*” belirtilerek dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal güvenceye kavuşmuştur⁷⁸. Nitekim II. Meşrutiyet'in hazırlanışında, yasak ve baskılara rağmen toplanma ve dernekleşme eylemleri önemli rol oynamıştı. 1909 yılında Anayasa'da yapılan değişiklik bu faaliyetleri hukukileştirmekle birlikte, Meşrutiyet'i ve onu hazırlayan olayları da doğal sonuçlarına ulaştırmış oluyordu⁷⁹.

Cemiyetler Kanunu'na göre, dernek kurmak için önceden izin almak gerekmiyordu. Ancak, gizli cemiyet kurmak yasaktı. İdare merkezi İstanbul'da ise Dahiliye Nezareti'ne, taşrada ise yörenin en büyük mülkî amirine; cemiyetin unvanını, amacını, idare merkezini, yöneticilerin isim, meslek ve ikametgâhlarını içeren bir beyanname verilecek; karşılığında bir ilmühaber alınacaktı. Ayrıca beyannameye, tüzükten cemiyetin resmi mührüyle tasdik edilmiş iki nüsha eklenecekti. Herhangi bir cemiyete üye olabilmek için yirmi yaş sınırı konmuştu. Cemiyetin merkezinde iki kişiden aşağı olmamak üzere bir idare heyeti bulunacaktı. Bu heyetler, cemiyet üyelerinin kimliklerini ve üye kayıt tarihlerini; idare heyeti karar, yazışma ve tebligatını; cemiyete ait gelir ve giderleri kayda geçireceklerdi. Cemiyetler Kanunu'nun getirdiği sınırlamaların ana hedefi, Osmanlılığı yani “*İttihad-ı Anasır*”ı korumaktı. O nedenle, “*kavmiyetçi ve infiradçı*” dernekler yasaklanmıştı⁸⁰.

Meşrutiyet yıllarında kurulan cemiyetler, amaçlarına göre; siyasi, fikir-

⁷⁷ Hüseyin Hatemi, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemleri'nde Derneklerin Gelişimi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul, 1985, s.198-204.

⁷⁸ Zafer Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul, 1985, s.205-206; Temel hak ve hürriyetler ile ilgili olan 1909 Anayasa değişiklikleri için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952, s.163; Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş-Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, 2005, s.70; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, 1999, s.196-197.

⁷⁹ Tanör, 1909'da yapılan değişikliklerle birlikte 1876'da yapılanlar birleştirildiğinde II. Meşrutiyet'in temel hak ve özgürlükler açısından doyurucu bir içerik sunduğunu ifade etmektedir. Bkz. Tanör, *a.g.e.*, s.196-197.

⁸⁰ Toprak, *a.g.m.*, s.206-207.

eğitim-kültür, iktisadî-meslekî, hayır-yardım, kadın, gençlik, dinsel ve etnik-ayrımcı dernekler olarak sınıflandırılmıştır⁸¹. Bu fikir-eğitim-kültür derneklerinden biri de Trabzon'da kurulmuş olan “*Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü*”dür.

Kulübün Kuruluş Amacı

II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine anayasal düzene geçişin sağladığı imkânlar, özellikle dernek kurma özgürlüğü, kısa sürede meyvelerini vermiş; ülke genelinde olduğu gibi Trabzon'da da çeşitli dernekler kurulurken siyasal yaşam da canlanmıştır⁸². Ayrıca gelen hürriyet ortamıyla birlikte isteklerin elde edilebilmesi için çeşitli eylemler yapılmıştı. Hükümet alacaklılarının devlet dairelerini basması, istenmeyen görevlilerin vilayet dışına çıkarılması, Trabzon İdadisi'nde boykot yapılması, tütün üreticilerinin eylemleri buna birer örnektir⁸³.

Bu olumsuzluklara rağmen, II. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte gerek halk gerekse gençlik, huzur, güvenlik, hatta özgürlük konularında bir takım beklentiler içerisindeydi. Onlara göre toplumdaki bütün sancılar dinecek, iktisaden başlayan gelişmeyle birlikte devlet eski güç ve görkemine ulaşacaktı⁸⁴. Bu amaca hizmet noktasında Trabzon'da da 30 Kasım 1908 tarihinde İhsan Bey'in başkanlığını yaptığı “*Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü*” kurulmuştur⁸⁵. Aynı yıllarda Trabzon'da başka cemiyetler de faaliyet

⁸¹ Toprak, *a.g.m.*, s.207; Ayrıca bkz. Toprak, “II.Meşrutiyet Dönemi'nde Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul, 1985, s.531-536.

⁸² II. Meşrutiyet'in ilân süreci, yarattığı yankılar ve siyasal-toplumsal niteliği hakkında bir çalışma için bkz. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, Ankara, 1999; Ayrıca bkz. Emiroğlu, “Trabzon'da Jön Türkler”, *Trabzon*, Ankara, 1989, Sayı: 3, s.55-64.

⁸³ Emiroğlu, *a.g.e.*, s.47, 201-204; Emiroğlu, “1908'de Trabzon Lisesi'nde Boykot”, *Trabzon*, Ankara, 1990, Sayı: 4, s. 36-38; Emiroğlu, “Trabzon'da II. Meşrutiyet'te Tütün Rejisi'yle Mücadele”, *Trabzon*, Ankara, 1993, Sayı: 7, s. 34-46.

⁸⁴ Yücel Aktar, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Gençlik”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul, 1985, s.520.

⁸⁵ Bu haber, Trabzon'da Meşrutiyet'in ilânından sonra yayımlanmaya başlanan ilk gazetelerden Eyüboğlu Osman Nuri'nin sahibi olduğu Feyz Gazetesi'nin 1 Kanûn-ı Evvel 1908 tarihli sayısında “*Münevver fikirli gençlerimizin himmetleriyle teessüs eden “Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü”nün resmi küşâdı dünkü pazartesi günü parlak bir surette icrâ edilmiş ve müzika-i latîf havaları arasında kulüp reisi İhsan Bey ve heyet azasından Baki Efendi'yle Ermeni Merhası (?) Efendi taraflarından birer nutk-ı müessir irad olunmuş, hazirûn tarafından sürekli ve medîd alkışlara mazhar olmuştur.*” şeklinde bildirilmiştir. *Feyz*, No: 33, 1 Kanûn-ı Evvel 1908; Ayrıca 4 Kanûn-ı Evvel 1908 tarihli Feyz Gazetesi'nde İhsan Bey'in, kulübün resmi açılışında okuduğu nutkun bir sureti yayımlanmış ve bu nutkun altında da 17 Teşrîn-i Sâni 324 Rumi tarihi verilmiştir (Miladî: 30 Kasım 1908). Bu tarihin, kulübün kuruluş günü olması bize göre yüksek bir ihtimaldir. *Feyz*, No: 34, 4 Kanûn-ı Evvel 1908.

göstermekte idi⁸⁶.

Kulübün kuruluş amacı, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuzluğu ve Avrupa karşısında geri kalmışlığını gidermek, gelişmiş devletler arasında Osmanlı'ya saygın bir yer edindirmek olarak ifade edilmektedir. Bu durum, Feyz Gazetesi'nde 15 Kanûn-ı Evvel 1908 tarihinde Salih imzasıyla yazılan yazıda şu şekilde ifade edilmiştir: "... Gençlerimiz, münevver fikirli kardaşlarımız bu belaları def etmek, uğursuzluğumuzu gidermek, bize ana-sır-ı medeniyeye arasında yer kazandırmak, kıymet verdirmek için düşündüler, taşındılar. Hakaik-i fenniyyeyi bize anlatmaya, kavga-i hayatın Avrupa'daki usulünü bize tanıttırmaya, bunun için de gençlere mahsus bir kulüp açmaya karar verdiler"⁸⁷.

İhsan Bey'in, Feyz Gazetesi'nde yayımlanan, açılışa okuduğu nutkunda, ilerleme yolunda ihtiyaç olan kuvveti sağlayacak olan ilim ve marifete ulaşmak için, okullardan ve medreselerden başka, bu tür kulüplerin; özellikle medeni rüştün ispat edildiği eğitim alanında bazı kanunların çıkarılmasından sonra kurulduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, İhsan Bey kulübün, eğitimde birlik ve bütünlüğün göstergesi olarak ortaya çıktığını, amacın ise, ülkedeki farklı milletlerden kişiler arasında farklılıklarda bile bir uygunluk ve bir birlik oluşturmak, daha da önemlisi kuvvet birliği meydana getirmek olduğunu belirtip, bu amaçla "kültür yurdu" olarak nitelendirdiği *Muhibb-i Fen ve Marifet Klübü*'nün fiiliyata geçtiğini ifade etmekteydi⁸⁸.

Görüldüğü üzere kulübün kuruluş amaçları arasında, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel geri kalmışlığı ortadan kaldırmak noktasında bir nebze olsun fayda sağlama düşüncesi seslendirilirken, bunu başarmanın özellikle ve öncelikle milleti eğitmekten geçtiği vurgulanmaktadır. Burada belirtilmesi gereken bir husus da o gü-

⁸⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongresinde alınan kararlardan biri; maarif, ticaret, sanat, ziraat ve diğer alanlarda ilerleme ve gelişmenin sağlanması için valilerin görevlendirilmesi ve bilgilendirilmesi idi (*Feyz*, No:32, 27 Teşrin-i Sâni 1908). Nitekim alınan bu kararlar doğrultusunda yapılan çalışmalar Trabzon'da çeşitli cemiyetlerin kurulmasında etkili olmuştur. Keza bu tarihlerde Trabzon'da; "Terakki-i Maarif ve Himaye-i Etfal Cemiyeti", "Osmanlı Kulübü", (*Feyz*, No: 24, 25 Teşrin-i Evvel 1908); Tirebolu'da da "Tirebolu Terakkiperveran Kulübü", (*Feyz*, No: 55, 16 Şubat 1909) gibi cemiyetler faaliyet göstermekteydi. Sonraki yıllarda da cemiyetlerin çeşitlendiği tespit edilmiştir. Örneğin, 1912 yılında Balkan gönüllülerine sağlık yardımı yapmak amacıyla kurulan "Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhiye Cemiyeti" bu çeşitliliğe bir örnektir. Bkz. Veysel Usta, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Trabzon'da Sağlık", *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, Yeni Harflere Aktaran: Mustafa Çulfaz, Trabzon, 2007, s. XXXII.

⁸⁷ *Feyz*, No: 37, 15 Kanûn-ı Evvel 1908.

⁸⁸ *Feyz*, No:34, 4 Kanûn-ı Evvel 1908.

nün şartlarında benimsenen “*Türkleri ulus halinde toplayarak, bu yoldan devleti kurtarmak*” ilkesinin de bu tür oluşumların meydana gelmesinde etkili olduğudur.

Kulübün Osmanlı Devleti’nin İçinde Bulunduğu Duruma Bakış Açısı

Kulübün kuruluş amacı ifade edilirken, Osmanlı’nın içinde bulunduğu durumun olumsuzlukları özellikle öne çıkarılmaya çalışılmıştı. Bu nedenle, kulübün bu noktadaki görüşlerinin ve çözüm önerilerinin Feyz Gazetesindeki yansımalarına bakmak yerinde olacaktır:

Feyz’in 15 Kanûn-ı Evvel 1908 tarihli nüshasında Salih imzasıyla çıkan yazıda, Osmanlıların, 32 senelik acı tecrübelerinden, kalplerde ve fikirlerde açılan elim yaralardan sonra hakiki ilim ve fenden, fazilet ve kemâlden uzaklaşmışlığının anlaşıldığı ifade ediliyor ve insanın noksanını bilmesinin önemli bir irfan olduğu ilave ediliyor. Fennin ve fen yolunda çalışanların insanlığa hizmetlerinin insanda çalışma isteği uyandırdığı, hatta insanda hayatını çalışmaya adanmak gerektiği fikrini geliştirdiği vurgulanmaktadır. Yazı, gelişmek için, ilerlemek için kesinlikle fennin önemli olduğunu anlatarak devam etmekteydi⁸⁹.

26 Kanûn-ı Sâni 1909 tarihinde Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi’nden Vasfî’nin⁹⁰ “*Muhibb-i Fen ve Marifet Gençlere*” başlıklı, fenni ve felsefi yazısında da fen ve marifetin önemine vurgu yapılmaktadır. İnsanlık aleminde meydana gelen maişet kavgasında alt olmamak için fen ve marifet silahı ile donanmak, onunla galibiyeti temine çalışmak ve asıl başarıyı o yolda aramak gerektiğinin pek zaruri olduğu verilen örneklerle uzun uzun anlatılmaktadır. Ticaret, sanat ve ziraat alanındaki rekabette başarının öncüleri ile hayat mücadelesindeki galibiyeti temin edenlerin yalnızca “fen ve marifet sahipleri” olduğu önemle belirtilmektedir. Buna örnek olarak da özellikle İngilizler ve sonra da Almanlar gösterilmektedir. İngilizlerin fen ve marifet sayesinde memleketlerinin doğal kaynaklarından istifade ile ticarette, sanayide ve ziraatta galibiyeti temin ederek refah içinde yaşadıkları, bir ada devleti olmasına rağmen 400 milyon nüfusa hükmettikleri; Almanların da İngiliz ve Fransızlardan sonra atağa geçip insanlık aleminde mühim bir rol oynadıkları ilave edilmektedir. Yazının sonunda Vasfî Efendi, fen ve marifetin önemini kendi cümleleriyle şu şekilde vurgulamaktaydı: “*Adl-i*

⁸⁹ Feyz, No: 37, 15 Kanûn-ı Evvel 1908.

⁹⁰ Yazarın ismi “ع. Vasfî” olarak verilmiştir. Yazarın ön adını tespit edemediğimiz için sadece Vasfî’yi kullandık.

hak, kuvvet ve kudrete istinâd eder. Beyne'd-Düvel hakkaniyet ve adalet kelimeleri hep bir kuru lâfıdan ibarettir. Bir kavimde kuvvet ve kudret olmayınca hakkını müdafaa edemez. Vicdanların teslim ettiği hukuk-ı sarîha ayak altına alınır. Heyhat ! Elbet müdafaa edilemeyen hak da gâib olur. Hülasa hak kuvvete, kuvvet de fen ve marifete müsteniddir. Fen ve marifet istinadgâhı elde edilemezse temîn-i bekâ ve mevcudiyet gayr-i mümkündür. Şu halde, cidal-i hayat yahud beka-yı mevcudiyet muharebesinde erbab-ı galibiyet ancak fen ve marifettir.”⁹¹

Kulüp başkanı İhsan Bey, Feyz’de yayımlanan açılış nutkunda, bir milletin gücünün, ilim ve irfan seviyesi ile paralellik arz ettiğini belirtip, asırlarca geniş coğrafyalara hükmetmiş, küçük bir aşiretten imparatorluk haline gelmiş Osmanlı’nın çok parlak dönemler geçirdiğine ve bunların yeniden ortaya çıkarılması gerektiğine özel vurgu yapmaktaydı. Osmanlı Devleti’nin ilerleme alanında artık durakladığını ifade ederken bunun sebebini de : “... zekâ-yı millînin şu’leli inkişâfı söndürülerek o îmar ve umrân için hâhişker olan kullar musare’at-ı hevaiyye ile oyalandırılarak...” şeklinde yorumlamaktaydı. İhsan Bey, bu olumsuzlukların sonucu olarak istibdad devrinin ortaya çıktığını, bu devirde iktidar sahiplerinden ilim adamlarına kadar çok kişinin hırpalandığını özellikle de marifetli kişilerin bu dönemde hor görüldüğünü ve böylece şanlı ve şerefli geçmişimizin sonrasının istibdad vahşeti olduğunu ifade etmiştir⁹².

İhsan Bey’e göre mevcut durumun sebebi cehalettir. Milleti bu cehaletten kurtaracak şey ise o milletin kuvvetidir. Kuvvetlenmek için de bilmek, daima bilmek ilkesini benimsemek gerekmektedir. Kuvvetten kastın da “ilim ve marifet kuvveti” olduğunu belirtmiştir. Kuvvetlenmek için birleşmeye ihtiyaç olduğuna, yalnız bu birleşmenin sözde veya yazıda değil, fiiliyatta olması gerektiğine vurgu yapmış, bu amaca hizmet etmek için bu kulübü kurduklarını ifade etmiştir⁹³.

Kulübün Avrupa Medeniyeti’ne Dair Düşünceleri

Osmanlı Devleti’nin 20. yüzyılın başlarında Avrupa karşısında geri kaldığı açıktır. Nitekim kulübün en önemli amaçlarından birinin Osmanlı Devleti’ne, gelişmiş Avrupalı devletler arasında yer edindirmek olduğu özellikle belirtilmiştir. Dolayısıyla kulüp ile ilgili Feyz Gazetesi’nde çıkan yazılarda Avrupa ve Avrupa’nın içinde bulunduğu durum idealize edilerek

⁹¹ Feyz, No: 49, 26 Kanûn-ı Sani, 1909.

⁹² Feyz, No:34, 4 Kanûn-ı Evvel 1908.

⁹³ Feyz, No:34, 4 Kanûn-ı Evvel 1908.

anlatılmıştır.

Feyz'in 15 Kanûn-ı Evvel 1908 tarihli nüshasında Salih imzasıyla yazılan yazıda, "...Biz henüz Avrupa irfanının acemisi daha doğrusu ecnebi olduğu için kulübümüzde, kulübümüze devam edecek olan gençlerimizde onların gibi parlak, parlak olmakla da alimâne, vakıfâne münakaşalar, mübâhaseler göremeyeceğiz. Fakat görmeye çalışacağız. Onların derecesine yetişmek ilk düşüncemiz olduğu halde çalışacağız."⁹⁴ şeklinde henüz Avrupa ile aynı düzeyde olunmadığı, fakat bunun gerçekleştirilmek istendiği, bunun için de gayret sarf edileceği ifade edilmiştir.

Feyz'in bir başka sayısında yazılan bir yazıda da, Avrupalıların ulaştıkları noktaya çalışarak, didinerek geldikleri; çok gayretli oldukları, buna rağmen mevcut durumları ve geldikleri nokta ile yetinmeyip daha fazla ilerleme isteğinde oldukları, daha da önemlisi onların, mutluluğu çalışmakta buldukları ifade edilmektedir⁹⁵.

Avrupalıların çalışmaya ve ilerlemeye verdikleri önem ile ilgili olarak yazının akışı şöyle idi: "... arzularını elde etmedikçe, hülâsa aradıklarını bulmadıkça uyumuyorlar, bazen hayatlarını fedâ etmeğe kadar varıyorlar. İstediklerine nâil, tabiata hakim olmaları için ölmeği, evet hakikat yolunda ölmeği kendilerince bir şeref, kıymeti takdir olunmaz, olunamaz derecede büyük, pek büyük bir şeref addediyorlar, etmekle de iftihar ediyorlar"⁹⁶.

Yazının devamında Avrupalıların çalışmaya olan bu tutkuları İngiltere'de fen bilimlerinin en tanınmışlarından olan Lösak adlı bir alimin cesurane çalışması örneğiyle anlatılmaktadır. Lösak'ın, araştırma ve incelemeleri sırasında sekiz bin metre yükseğe kadar çıktığı, hatta arkadaşının ölümüne bizzat şahit olduğu halde korkuya kapılmayarak, aksine daha da cesaretlenerek biraz daha yükseğe tırmandığı ve araştırmalarını ilerletmek ve genişletmek gayretinde olduğu teşvik edici tarzda anlatılmaktadır⁹⁷. Bu yaşanmış hadise Türkler tarafından belki çok maceraperest bir olay olarak değerlendirilecektir. Ancak araştırmaya ve öğrenmeye meraklı olan ve ortaya birtakım çalışmalar koymak gayesiyle uğraşan Avrupa insanı için bu durumun çok doğal bir olay olduğu ifade edilmektedir. İşte bundan dolayı, Avrupa'nın bulunduğu seviyeye, medeniyete ulaştığı belirtilmektedir⁹⁸.

⁹⁴ Feyz, No:37, 15 Kanûn-ı Evvel 1908.

⁹⁵ Feyz, No:36, 11 Kanûn-ı Evvel 1908.

⁹⁶ Feyz, No:36, 11 Kanûn-ı Evvel 1908.

⁹⁷ Feyz, No:36, 11 Kanûn-ı Evvel 1908.

⁹⁸ Feyz, No:36, 11 Kanûn-ı Evvel 1908.

Dil Konusuna Bakışı

Feyz Gazetesi'nde kulüp ile ilgili yazılan yazılarda üzerinde durulan konulardan biri de dil konusudur. 15 Kanûn-ı Evvel 1908 tarihli Feyz Gazetesi'nde Salih Efendi, kulüpte Fransızca, Rumca ve Ermenice derslerinin verildiğini bildirek, kulübün bu noktadaki amacını da biraz sorgulayarak konu hakkında kendi fikirlerini ortaya koymuştur. Salih Efendi, Rumca ve Ermenice'ye göre Fransızca'nın daha önemli olduğunu, ancak en az Fransızca kadar önemli bir başka dilin de var olduğunu şu sözleriyle belirtmekteydi: *"Kulübde Fransızca, Rumca, Ermenice'nin tadrîsi muvafıkdır demişdik. Hatta Fransızca'yı ayırarak derece-i lüzûmunu başka suretle de te'kîd etmişdik. Lâkin ben diyorum, teslim ediyorum ki Rumca, Ermenice'den ziyâde bize Fransızca kadar lüzumu olan bir lisan var. Bir lisan-ı garbî'l-beyân var. O da İngilizce'dir"*⁹⁹.

Gazetede yazıda, Kulüp yöneticilerinden Salih Efendi, Rumca ve Ermenicenin lüzumunu özellikle Osmanlı'nın iç siyaseti açısından değerlendiriyor ve bunun da iki sebebinin olabileceğini vurguluyordu: Birincisi, Osmanlı ülkesinde yaşayan Rum ve Ermenilerle Osmanlılık kimliğinde bütünleşmek, ikincisi de onların irfan seviyelerine aşına olup onlarla kaynaşmak. Yazıda, o günün şartlarında Osmanlı'nın dahili siyasetinin bunu gerektirdiği, herkesin de tasdik edeceği üzere bu düşüncede haklılık payı olduğu vurgusu yapılmaktadır. Ayrıca nasıl ki, onlar Osmanlı'nın dilini öğrenmeye çalışmışlar ve hâlâ da çabalıyorsa bu noktada onların dilinin de öğrenilmesinin gerekliliği ifade ediliyor, bu açıdan bakıldığında bu dilleri öğrenmenin lüzûmu kabul ediliyor. Fakat Salih Efendi tarafından sorgulanan bu gerekliliğin derecesidir. Çünkü bu ihtiyaç eğer ülkedeki gayr-i müslim vatandaşların gelenek ve göreneklerini, dolayısıyla onları anlamak içinse o zaman İngilizceye göre daha az gereklilik arz etmektedir. Çünkü bu işlevi Türkçenin de pekâlâ yapabileceği ifade edilmektedir.¹⁰⁰

Yazının devamında Salih Efendi, Rumca hakkındaki görüşlerini belirttikten sonra, İngilizce öğreniminin gerekliliğini şu cümlelerle ifade etmiştir: *"Gerçi Rum lisânı hoşdur. Elenika dedikleri ki, Yanyalıların isti'mâl ettikleri tarz-ı latîf-i beyândır. Adeta ruhu okşar, pek ruhnevazdır. Fakat biz hoşluktan, lisandaki ahenkten ziyade sahiplerinin fazl ve irfanına, fennen, ilmen derece-i tekâmülüne hele sahâ-i siyâsiyyât-ı düveldeki mevkiine bakacağız, bakmağa mecburuz. Evet itiraf ederiz ki Rumlar'da, Rumca tekellüm eden*

⁹⁹ Feyz, No:37, 15 Kanûn-ı Evvel 1908.

¹⁰⁰ Feyz, No: 37, 15 Kanûn-ı Evvel 1908

hikemâ-yı Yunaniyye'de parlak zekâlara, müstesnâ fitratlara tesâdüf edilir. Memleketleri türlü türlü bedi'alara hele tarih nokta-i nazarından pek kıymetli âsâra cilvegâh olduğuna kanaat hasıl edilir. Dolayısıyla da tarihte, tarihi umumideki şanlı mevkilerine parlak sahifelerine gıpta olunur. Ama düşünülecek insaf ile düşünülecek olursa asrımızın asrımızda yaşamakta olan akvâmın en müterakkisi en medenîsi olan İngilizler onları kat kat geçmişler. Eski nazariyelerini de büsbütün değiştirmişlerdir. Fazl ve kemâlce, ilim ve irfanca hülâsa her türlü tekamülce onlara gâlip gelmişlerdir»¹⁰¹.

Yazının sonunda, bir milletin hayat mücadelesi içerisinde insanlık görevini yerine getirebilmesi için o medeniyetin en gelişmiş devletlerinin dilini öğrenmesi gerektiği ifade edilerek ticaretimiz, sanayimiz özellikle de politika açısından mevkiimiz ve vaziyetimiz sebebiyle Fransızca, İngilizce ve Almanca öğrenmeye ihtiyacımız olduğu ve bu ihtiyacın ilerleme ve gelişmeye yaklaştıkça arttığı belirtilmektedir. Keza Fransızların bu gereği, herkesten önce görüp anladıkları o nedenle de Almanca, özellikle de İngilizce öğrenmede çok ileri gittikleri ve liselerde, üniversitelerde bu dillerin artık kabul gördüğü ifade edilmektedir.

Görüldüğü üzere, Feyz Gazetesi'nde yazılan yazıda, Kulüpçe verilen Fransızca derslerinin isabetli olduğu, Ermenice ve Rumcanın öğrenilmesinin ise Ermeni ve Rum vatandaşlarla diyalogu gerçekleştirme, birlik ve beraberliği sağlama açısından faydalı olacağı belirtilmiştir. Bunların dışında batı dillerini öğrenmenin devleti, milleti ileriye götürmek, gelişmiş devletler seviyesine ulaştırmak için gerekli olduğu, İngiltere, Fransa ve Almanya'nın gelişme çizgisini yakaladıkları ifade edilmekte; bu nedenle dillerinin öğrenilmesinin, ülkenin gelişip ilerlemesi için daha faydalı olacağı görüşünün altı çizilmektedir. Burada özellikle İngilizcenin rağbet gören diller arasında öne çıkartıldığı ve gençleri İngilizceye yöneltmek amacı dikkat çekiyor.

Kulübün Çalışmaları

Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü, o günün koşullarında belirledikleri hedefler doğrultusunda eğitim ve kültür alanında önemli işler yapmaya çalışmıştır.

İhsan Bey açılış toplantısında okuduğu nutkunda, kulüp olarak neler yapacaklarını şu şekilde ifade etmiştir: “ ... *nâçizâne bu Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Klübünü hissiz fiile çıkardık. Şimdilik bütün noksan içindeyiz, ancak büyüklerimiz erbab-ı himmet ve hamiyetimizin mazhar-ı*

¹⁰¹ Feyz, No: 37, 15 Kanûn-ı Evvel 1908.

muâvini oldukça – ki buna cidden muhtâcız – yavaş yavaş eksiklerimizi ikmâle ve her günkü mesâimizden intihâz edebileceğimiz dakikalarla şimdiye kadar adilâne geçen gecelerimizi burada fâidelendirmeye gayret edeceğiz. Bir taraftan sâkûtâne mütâla'aya bir taraftan mümkün olduğu kadar beynimizde dersler tertibiyle ve umumî konferanslarla terakkiyât-ı fikriyyeye çalışacağız. Onun için meftun-ı me'âlî olan genç vatandaşlarımız bilâ-tefrik cins ve mezheb bütün bu evlâd-ı vatan bî-muhâbâ cemiyetimize iştirak edebilirler. Şimdilik en büyük kuvvetimiz sebât ve gayretimiz ve hüsn-i niyetimizdir. Maksudımız sırf ilmî ve binâenaleyh ulvîdir"¹⁰².

Yukarıdaki ifadelerde dikkati çeken en önemli husus, Kulübün ırk ve din ayırımı gözetmeksizin herkese açık olduğunun belirtilmesidir. Bu bağlamda kulübe katılanların farklı dinlerde ve fikirlerde olması bir olumsuzluk olarak görülüyor, aksine fikirlerin farklılığından dahi faydalanılabileceği ifade ediliyor.

Kulüp, kurulduktan sonra hızlı bir şekilde çalışmalara başlamıştır. 3-4 ay gibi kısa bir zaman içinde kulübe katılan gençlerin fikirlerinde ve ufuklarında önemli değişiklikler olduğu belirtilmiştir. Kulüp üyelerinin birbirleriyle karşılıklı fikir teatisinde bulunarak bazen aynı noktada buluşarak, bazen de farklı fikirlerle münakaşa ederek doğruyu bulmaya çalışmaları arzulanmıştır. Gençliğin, içinde bulunduğu ortamın olumsuzluklarına ve Avrupa karşısındaki geri kalmışlığa rağmen istekli olduğu, gelişmiş devletlerin seviyesine ulaşmak için gayret içerisinde olduğu söylenmiştir. Bu şekilde hedefe daha çok yaklaşılabileceği ve nihayetinde Osmanlı Devleti'nin de medeniyete olan yatkınlığını, kabiliyetini bütün aleme ve özellikle de belli bir seviyeye gelmiş olan Avrupa'ya ispat edebileceği ümidi üzerinde durulmuştur.¹⁰³

Kulübün yaptığı faaliyetler kapsamında; kulüpte gece verilen derslerin fen ve sosyal açıdan önemli olduğu anlaşılıyor. Bunların yanında musiki derslerinin Kulübün ilerlemesine vesile olacağı düşünülmüş, ayrıca Fransızca, Ermenice ve Rumcanın öğretilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁰⁴

25 Teşrin-i Evvel 1908 tarihli Feyz Gazetesi'nde, *Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü* tarafından birkaç gece evvel "Mesâib-i İstibdad" (İstibdadın Musibetleri) adlı bir tiyatro oyununun sahnelendiği haberi verilmektedir. Haberin devamında, "Vatanımız gençlerinin bu ilk muvaffakiyetidir. Tiyatronun bir sahne-i edeb, bir temaşa-yı ibret olduğunu efkâr-ı umûmiye işte böylece anlayacaktır. Gençlerimizi bu muvaffakiyetlerinden dolayı

¹⁰² Feyz, No: 34, 4 Kanûn-ı Evvel 1908.

¹⁰³ Feyz, No: 37, 15 Kanûn-ı Evvel 1908.

¹⁰⁴ Feyz, No: 37, 15 Kanûn-ı Evvel 1908.

tebrik ederiz” ifadeleri yer almıştır. Ayrıca, bu tiyatrodan 5 bin kuruş gelir elde edildiği, bunun bir miktarı masraflara, bir miktarı da o dönemde yangın felâketinde zarar gören bazı dükkânlar için ayrıldıktan sonra geri kalan 2 bin kuruşun da kulübe kaldığı bildirilmiştir¹⁰⁵.

Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü'nün, şubesi olduğunu düşündüğümüz “*Muhibb-i Marifet Gençler Kulübü*”nün Giresun’da yukarıda ifade edilen amaçlara hizmet etmeye çalıştığı Feyz Gazetesi’nin 2 Teşrîn-i Evvel 1908 tarihli sayısından anlaşılmalıdır. Gazetede yazıda, adı geçen “*Muhibb-i Marifet Gençler Kulübü*”nün, istibdâd devrinin izlerini silmek ve olumsuzluklarından kurtulmak için; hiç olmazsa günün 4-5 saatini tehzîb-i ahlâka (ahlâkî düzeltme) ve terğîb-i maârifeye (eğitime heveslendirme) hizmet etmek amacıyla Ramazan’dan sonra bir mütala’ahâne açmak düşüncesinde oldukları ifade ediliyor. Bu teşebbüs fiiliyata geçirilene kadar Ramazan gecelerini boş işlerle geçirmemek için Çınarlar Camii yanında, birçok faydalı kitaplar, günlük ve haftalık sayısız gazeteler bulundurmaya şartıyla açılmış olan Hürriyet Kırathanesi’ne devam edilmesi üyelerden rica edilmekteydi¹⁰⁶.

Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü'nün çalışmaları sırasında Trabzon’un ilim camiasından önemli kişilerden de faydalandığı tespit edilmiştir. Nitekim 26 Kanûn-ı Sani 1909 tarihli Feyz Gazetesi’nde kulüp ile ilgili olarak verilen haberde, Trabzon’un tanınmış kişilerinden Hacı İbrahim Cudi ve Hafız Mesud Efendiler tarafından haftada birer defa olmak üzere Kulüpte edebî, ahlâkî, dinî ve ilmî konularda gece sohbetleri yapıldığı yer almıştır. Bu arada, kulüpte önceden beri verilmekte olan derslerde de ilerleme kaydedildiği ayrıca belirtilmiştir. Öte yandan, kulübün alt katının düzenlenip döşendiği ve kulüp yöneticilerinden İsmail Hakkı Bey tarafından nota ile musiki derslerine başlandığı ve bu derslere büyük bir istekle, hevesle devam edildiği notu sanat adına dikkat çekicidir. Yazının hemen devamında da, gençlerin fikir ve bilgi dağarcıklarını geliştirme yolunda büyük beceri ve

¹⁰⁵ Feyz, No: 24, 25 Teşrîni- Evvel 1908; Bu dönemde kurulan dernekler bünyesinde yapılan çalışmalar daha sonraki dönemlere ışık tutmuş, yol gösterici olmuş ve insanları yeni oluşumlar meydana getirmek için cesaretlendirmiştir. Hekim Gazetesi’nin 15 Şubat 1325 (H) tarihli haberinde; Orta Hisar’da Bahçeli Kahve dahilinde “Terbiye-i Bedeniye Talimhanesi” adı ile bir mekteb-i sıhhiye açan Hafız Efendi ile mektebin muallimi Mehmet Said Efendi tebrik edilip, başarılarının devamının dilendiği bildirilmektedir (*Hekim*, 15 Şubat 1325, No: 4, s. 33). Konuyla ilgili bir diğer örnek, Dahiliye Yüzbaşı ve Mahalli Askeri Rüşdiye Mektebi Müdür Vekili Mehmed Said Efendi’nin Trabzon’da “Terbiye-i Bedeniye” adlı bir jimnastik salonu açmasıdır. Kendisi, bu hizmetinden dolayı hükümet tarafından 1328 (H) yılında bir madalya ile taltif edilmiştir. (*BOA, DH-İ UM*. Dosya No: 95, Gömlek No: 17).

¹⁰⁶ Feyz, No: 17, 2 Teşrîn-i Evvel 1908.

aşk ile çalışan, hizmet eden büyüklerin katkıları takdir edilmekte ve zamanın ihtiyaçlarına göre seçilen derslerin tatbiki ile sürekli ilerlemenin mümkün olduğunun altı çizilmektedir¹⁰⁷.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilânı ile anayasal düzene geçişin sağladığı imkânlar, özellikle dernek kurma özgürlüğü, kısa sürede meyvelerini vermiş ve ülkenin dört bir yanında birçok dernek ve cemiyet kurulmuştur. Kurulan bu derneklerden biri de 30 Kasım 1908 tarihinde Trabzon'da kurulan "Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü"dür. Ülke sorunlarının çözümüne ışık tutmada sorumlulukları olduğunun bilincinde olan Trabzonlu gönüllüler bu Kulüp bünyesinde toplanmışlardır. O dönemde Trabzon'un ilim camiasında tanınmış kişilerin de katkılarıyla burada gençlere dersler verilmiş, ilmi toplantılar düzenlenmiş ve tiyatro oyunları sahnelenmiştir. Bu derneğin o günün koşullarında Trabzon'un eğitim ve kültür hayatına olumlu katkılarda bulunduğu söylenebilir.

ABSTRACT

The declaration of the 1908 Constitution and the Constitutional period gave people right to establish associations. In the following years, a number of associations with various objectives were established. These, in general, aimed to contribute to the development of the Ottoman Empire. In Trabzon, on 30 November 1908, under the administration of İhsan Bey an association named Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü (The Youngs Club of the friends of science and talent) was established. Via the articles and news printed in the Feyz Gazetesi (the Feyz News-paper), we have the opportunity to gather information on the objectives and activities of the club and the then conditions in Europe and in the Ottoman Empire. The club focused more on educational and cultural activities and contributed very much to the people's self-awareness and improvements in the region in terms of education and culture.

Key Words: Trabzon, Second Constitutional Era, The Feyz Newspaper.

¹⁰⁷ Feyz, No: 49, 26 Kanûn-ı Sani 1909.

AMERİKAN BOARD'IN
(AMERICAN BOARD OF COMMISSIONERS FOR FOREIGN MISSIONS)
KARADENİZ VE ÇEVRESİNDEKİ TEŞKİLATLANMASI

*Gülbadi ALAN**

ÖZET

1810 yılında Boston'da kurulmuş olan Amerikan Board misyonerlik örgütü kısa süre içinde birçok ülkede faaliyete başlamıştır. Çalışmalara başlamasının ilk yıllarında Osmanlı ülkesi bu cemiyet için özel bir öneme sahip olmuş ve 1820 yılında ilk Bord misyonerleri Osmanlı ülkesine ayak basmıştır. Bu cemiyete bağlı olarak çalışan misyonerler, Osmanlı topraklarına ayak bastıktan sonra, ülkenin neredeyse tamamına yakınında din, eğitim, sağlık vb. alanlarda, düzenli bir teşkilat yapısı içerisinde, yoğun bir faaliyet yürütmüşlerdir. Bu şekilde faaliyet yürüttükleri bölgelerden biri de Karadeniz ve çevresi olmuştur. Karadeniz ve çevresindeki yerleşim yerleri gerek istasyon gerekse dış-istasyon olarak, başta Batı Türkiye Misyonu olmak üzere, Doğu Türkiye Misyonu ve Avrupa Türkiyesi Misyonu sınırları içerisinde yer almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Board, Osmanlı, Türkiye Misyonu, Karadeniz

Giriş

Amerikan Board cemiyetine bağlı olarak çalışan misyonerler, Osmanlı topraklarına ayak bastıktan sonra, ülkenin neredeyse tamamına yakınında din, eğitim, sağlık vb. alanlarda, düzenli bir teşkilat yapısı içerisinde, yoğun bir faaliyet yürütmüşlerdir. Bu şekilde faaliyet yürüttükleri bölgelerden biri de Karadeniz ve çevresi olmuştur. Burada yürütülen faaliyetlerin içeriği,

* Yrd. Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

özellikleri araştırılmayı bekleyen konular arasındadır. Ayrıca Amerikan Board'ın Karadeniz ve çevresinde yürüttüğü faaliyetlerin ulaştığı coğrafi sınırlar ve bu sınırlar içerisinde önem verdiği yerleşim yerleri, teşkilatlanma yapısı ve bu yapının esaslarının neler olduğu üzerinde araştırma yapılması gereken konular arasında yer almaktadır.

Bu konuyla ilgili araştırma yaparken özellikle *Karadeniz ve çevresi* tabiriyle ne anlatılmak istendiğinin açık bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, *Karadeniz ve çevresi*; Ukrayna, Kırım, Rusya, Gürcistan, Abhazya, Türkiye, Romanya ve Bulgaristan ile çevrili, 461.000 km²'lik bir alanı kaplayan denizin etrafındaki 8.350 kilometrelik kıyı şeridinde yer alan yerleşim yerleri için mi kullanılmalıdır? Eğer bu şekilde ele alınırsa, Karadeniz'de kıyısı olan yerleşim yerleri tamamen dikkate alınmalıdır¹. Yoksa bu tabir, bugün Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin coğrafi bölge taksimatına göre -doğu, orta batı olmak üzere- *Karadeniz Bölgesi* olarak isimlendirilen bölgede yer alan iller için mi kullanılmalıdır?² *Karadeniz ve çevresi*'nin tanımının yapılması ve sınırlarının belirlenmesi, Amerikan Board cemiyetinin teşkilatlanma esaslarının ortaya konmasından sonraya bırakılması doğru olacaktır.

1-Amerikan Board'ın Teşkilatlanma Esasları ve Osmanlıdaki Uygulamaları

Kuruluş tarihinden itibaren Amerikan Board cemiyetinin; çalışma düzeni, teşkilatlanma esasları, cemiyete bağlı görevlilerin sorumlulukları, hatta yapılacak toplantıların şartları ve içeriğinin ne olması gerektiği hakkında kurallar belirlenmiş ve bu kurallar cemiyetin tüzüğünde açık bir şekil-

¹ Bugün Karadeniz'de kıyısı bulunan iller; Artvin, Bartın, Düzce, Giresun, İstanbul, Kastamonu, Kocaeli (İzmit), Kırklareli, Ordu, Rize, Sakarya, Samsun, Sinop, Trabzon, Akyar (Kırım), Batum, Burgaz, Köstence, Odessa, Varna'dır. Hatta bir adım daha ileri gidilecek olursa, Karadeniz kıyısında bulunan limanlar da önemlidir. Bugün itibarıyla Karadeniz'in belli başlı limanları şöyledir: Bulgaristan'da Ahtopol, Albena, Nesebar, Balchik / Balçık, Emona, Golden Sands, Rusalka, Primorsko, Pomorie, Obzor, Sozopol, Sunny Beach, Kiten, Sveti Vlas; Rusya'da Anapa, Novorossiysk, Sochi/Soçi, Tuapse; Kırım'da Alupka, Alushta / Aluşta, Eupatoria / Gözleve/Kezlev, Theodosia / Kefe, Yalta, Sudak, Gurzuf, Koktebel; Gürcistan'da Batumi / Batum, Chakvi, Kobuleti, Kvariati, Gonio, Ureki; Romanya'da Costineşti, Jupiter, Mamaia, Mangalia, Neptun, Olimp, Saturn, Vama Veche, Venus; Abhazya'da Gagra, Pitsunda; Ukrayna'da Odessa / Hacıbey ve Türkiye'de Giresun, Sinop, İnebolu, İstanbul, Rize, Samsun, Sinop, Şile, Trabzon'dur.

² Bugün için Karadeniz Bölgesi'nde yer alan illerimiz: Amasya, Artvin, Bolu, Çorum, Giresun, Gümüşhane, Kastamonu, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Tokat, Trabzon, Zonguldak, Bayburt, Bartın, Karabük ve Düzce'dir.

de dile getirilmiştir³.

Amerikan Board tüzüğünde belirtildiğine göre cemiyete bağlı misyonerlerin faaliyetlerini yürütmede kullandıkları idarî teşkilâtlanmada -dini ve eğitim alanındaki çalışmalar başta olmak üzere- sağlık, yayın ve yardım alanında yürütülen bütün çalışmaların yürütüldüğü temel bölgeye *misyon* denilmiştir. *Misyon*, Amerikan Board'ın tüzük, yönetmelik, kural ve teamüllerine uygun olmak şartıyla özyönetim esasına dayalı örgütsel bir birimdir. Yani her *misyon* tüzüğünü, yönetmeliklerini ve toplantı iç tüzüğünü, Amerikan Board'ın geliştirmiş olduğu modele göre kendisi yapmak özgürlüğüne sahiptir. Bu manada yürütülecek faaliyetlerin temel birimi *ülke* değil *misyon*dur. Bu çerçeveden bakıldığında, bir ülkede birden fazla *misyon* oluşturmak mümkündür. Osmanlı ülkesindeki çalışmalar, 1860 yılına kadar bazı değişiklikler gösterse de bu tarihten itibaren beş *misyon* bölgesi etrafında teşkilâtlandırılmıştır.

Amerikan Board'ın tüzüğünde bir *misyon* içerisinde bulunması gereken görevliler ve bunların sorumluluklarının ne olması gerektiği açıkça belirtilmiştir. Bir *misyon* bölgesinde:

-Toplantılarda oturumları yönetmek ve toplantı kurallarını daimi surette muhafaza etmekle yükümlü bir başkan,

-Yıllık toplantı esnasında sunulan bütün verileri kaydedecek, misyona ait mektup ve dokümanları dosyalar halinde saklayacak, misyonun resmî yazışmalarını yönetecek ve gönderilmek üzere *misyona* ait tablosal verileri hazırlayıp bir yıl sonra kontrol edilmek üzere bunların birer kopyalarını da saklayacak bir sekreter,

-Merkeze sunulmak üzere altı ayda bir ve *misyona* sunmak üzere yılda bir kere Amerikan Board'a ait fonları, onunla ilişkili cemiyetlerin bütçelerini ve istasyonlarda bulunan miktarları kaydedecek iki veznedar⁴,

-Cemiyet tüzüğünde belirlenmiş olan basın-yayın işlerini yürütmek, *misyona* ait *istasyonlar* tarafından onaylanmış olan basın-yayın malzemelerini onaylamak, istasyonların önerdiği yayın gereçlerini kontrol etmek, istasyon tarafından önerilen malzemenin basımının gerekliliği konusunda tereddütte kaldığı durumlarda konuyu merkeze danışmak için bir yayın komitesi,

³ Amerikan Board cemiyetinin tüzüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM), *Reel 522*, No:535-545.

⁴ Osmanlı Devleti'ndeki uygulamada, para havalesi işlemlerinin daha rahat yürütülmesi ve kolaylaştırılması için iki veznedarın görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Bunlardan biri İstanbul'da, diğeri de Antep'de bulunmak zorundadır. Bkz. PABCFM, *Reel 522*, No:535-545.

-*Misyonlarda* faaliyet gösteren yatılı okul, lise veya ruhban okulu gibi eğitim kurumlarının harcamaları, disiplin kuralları ve öğrenci kabul şartları gibi işler dahil olmak üzere genel yönetimlerinden sorumlu bir mütevelliler heyeti⁵,

-İstasyonlarda bulunan misyon kütüphanelerindeki kitapların tamamına ait bir katalog oluşturmak ve *misyon* sekreterine *misyondaki* kütüphane işleriyle ilgili rapor sunmaktan sorumlu bir kütüphaneci,

-Yıllık toplantılar arasındaki süre zarfında *misyon* adına karar verme yetkisine sahip, alınan herhangi bir kararı bütün *istasyonlara* bildirmek ve seçilmiş olduğu yıl boyunca yapılanların raporunu yıl sonundaki yıllık toplantıya sunmakla yükümlü bir geçici komite,

-Bütün bu faaliyetleri denetleyecek iki denetçi bulunmalıdır.

Ayrıca her *misyon*, yapılan çalışmalarını gözden geçirmek ve *misyonla* ilgili yeni düzenlemeler yaparak istasyonların ihtiyaçlarını belirleyip bunlara çözümler üretmek üzere, tüzükte belirtilen şartlar çerçevesinde, her yıl düzenli olarak yıllık toplantılar yapmakla yükümlü tutulmuştur. Bu toplantılarda *misyonun* bütçesi görüşülmekte, istasyonlara atanacak misyonerlerin ataması yapılmakta, istasyonların merkezlerinden talepleri gündeme getirilmekte, Amerikan Board merkezine önerilecek konular belirlenmekte ve bir önceki yılın çalışmaları değerlendirilmektedir. Toplantılarda kararlar *oy çokluğu* esasına göre alınmakta ve *misyon* bölgelerinde yer alan *istasyonlar* da çalışan sayıları ve büyüklükleri nispetinde üyeye temsil edilmektedir.

Misyonlar, alt idare birimleri olarak, bir misyoner tarafından idare edilen *istasyonlara* ayrılmışlardır. Genelde *istasyon* örgütlenmesinin merkezi şehirler olarak seçilmektedir.

Tüzükte, *istasyonların* görev ve imtiyazları da açık bir şekilde belirlenmiştir. Buna göre her istasyon; öncelikle diğer misyon bölgeleri ve istasyonlarla iletişim kurma görevini yürütecek bir sekreter atamalı ve istasyona ait sorunları sekreteri vasıtasıyla misyon sekreterine sunmalı; kendi bölgelerinde yıl boyunca meydana gelen olumlu-olumsuz her türlü olayı, bölgesel gelişmeleri ve tablosal verileri çift nüsha halinde, birisi misyonerlik merkezine (Missionary House) diğeri ise misyon arşivine gönderilmek üzere, rapor etmeli; çalışmalar için yerli yardımcıları oluşturmalı ve bunların maaşlarını

⁵ Bu tür eğitim kurumlarının bulunduğu istasyonlardaki üyeler, aynı zamanda bu kurumların mütevellileri olarak kabul edilirler. Eğitim kurumlarının yöneticileri, kurumlarının harcamaları, disiplin kuralları ve öğrenci kabul şartları gibi konular hakkında mütevelli heyetine danışmalı ve mütevelliler aracılığıyla *misyona* yıllık rapor hazırlamalıdır. PABCFM, Reel 522, No:535-545.

da kendi fonlarından ödemeli; kendi bölgesindeki yardımcıları, basın-yayın ve eğitim çalışmaları gibi dallarda yapılmış olan harcamaları, açıklamalarıyla birlikte gelecek takvim yılı için veznedar aracılığıyla misyona sunmalı; görevli kütüphanecileri vasıtasıyla kendi kütüphanelerine yıl boyunca eklenmiş olan kitaplar dahil bütün kitapların kataloğunu çıkarmalı ve bunların yaklaşık değerlerini belirten bütçe verileriyle birlikte misyon kütüphanesine sunmalı; kendi bölgelerindeki kitap satış ve dağıtımını düzenlemeli ve kitap satışından elde edilen gelirleri masraflar çıktıktan sonra misyon veznedarına teslim etmeli; bütün çalışma, alışveriş ve muamelelere ilişkin kayıtları düzenli bir şekilde tutmalıdır.

Örgütlenmenin en alt basamağını, çevre bölgelerde yaşayan insanlara hizmet ulaştırmak amacıyla *istasyonlara* bağlı olarak kurulan *dış-istasyonlar* oluşturmaktadır. Bunlar karar almak veya politika belirlemekten ziyade, kasaba ve köylerde yerli Hıristiyan ahaliden bir yardımcının idaresinde, *istasyonlar* tarafından alınan kararları uygulayan birimlerdir⁶. Ancak bağlı buldukları *istasyonlardaki* misyonerlerin buralara karşı bazı sorumlulukları yerine getirmesi gerekmektedir. Bu sorumlulukların en önemlisi, misyonerlerin kendi *istasyonlarına* bağlı *dış-istasyonlara* yapacakları düzenli ziyaretlerdir. Bu ziyaretler esnasında *dış-istasyonlarda* yürütülen çalışmaların denetlenmesi, buradaki Protestan cemaatinin sorunlarının dinlenmesi ve bu sorunlara imkanların elverdiği ölçüde çözümler üretilmeye çalışılması, buradaki cemaate Protestanlık mezhebi adına vaazlar verilmesi misyonerlerin en temel görevleri arasında yer almıştır⁷. Ancak yaşanan siyasî gelişmeler, bazı doğal afetler vb. durumlar nedeniyle her zaman bütün dış istasyonlara eşit şekilde daimî hizmetler vermek pek mümkün olmamıştır. Her şeye rağmen hedefi Protestanlık mezhebine yeni taraftarlar kazandırmak olan ve her yıl düzenli olarak yapılmaya çalışılan *dış-istasyon* ziyaretleri; bölge halkının Protestanlığa olan ilgisinin boyutu, bölgenin demografik ve coğrafik yapısı

⁶ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika (19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s.51-54; Seçil Akgün, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. V, Ankara 1986, s.2127. Ayrıca Amerikan Board'ın Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanması için bkz. İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005.

⁷ Osmanlı ülkesindeki uygulamaya baktığımızda, devletin içinde bulunduğu siyasî şartlar, bazı doğal afetler vb. durumlardan dolayı misyonerler bu ziyaretlerini düzenli bir şekilde gerçekleştirememiştir. 1880 yılında Merzifon istasyonuna bağlı *dış-istasyonlardan* ancak beşine düzenli ve yeterli biçimde ziyaretler yapılmış ve bahsedilen hizmetler götürülebilmektedir. PABCFM, *Reel 589*, No:385.

hakkında önemli istatistiksel bilgiler edinilmesini mümkün kılmıştır. Amerikan Board, faaliyette olduğu bölgelerde gelecekte yürüteceği politikalarını bu bilgiler neticesinde belirlemiş ve yön vermiştir.

İşleyişinden teşkilatlanmasına, çalışanlarının görev dağılımından sorumluluklarına böylesine sistematik bir yapıya sahip olan Amerikan Board, yeni *istasyon* ve *dış-istasyonlarını* da bazı kurallara göre oluşturmuştur. Yeni bir *istasyon* kurmanın en önemli şartı, *istasyon* haline getirilecek olan yerleşim yerinde misyonerlere yardım edecek yerli yardımcılar bulabilmek ve bu yardımcılar vasıtasıyla bir Protestan cemaati oluşturabilmektir⁸. Bu noktada bir çok yöntem denenmiştir. Ama bu yöntemlerden en önemlisi ev ziyaretleri vasıtasıyla yapılan dinî propagandalar olmuştur.

Bu şekilde öncelikle merkez *istasyonda* gerekli alt yapı çalışmaları tamamlandıktan sonra, düzenlenen bölgesel turlarla, gerekli şartların mevcut olduğuna kanaat getirilen yerleşim yerleri (özellikle kasaba ve köyler), *dış-istasyon* haline getirilerek örgütlenmeler oluşturulmuştur. *Dış-istasyon* oluşturmanın en önemli şartı, halkın misyonerlere karşı yaklaşım tarzının olumlu olmasıdır. Halkın arasına girilerek onların Protestanlığa karşı ilgileri ölçülmeye çalışılmış, olumlu görüşün çıkması durumunda *dış-istasyon* teşkil edilmesi hususunda karar verilmiştir⁹. Böyle bir yolun takip edilmesine gerek duyulmadan, köy yada kasaba halkının kendi talebiyle kurulan *dış-istasyonlar* da olmuştur¹⁰.

Dış istasyonlar oluşturulurken göz önünde bulundurulacak bir diğer nokta yerel halk arasında bulunan azınlık nüfusedir. Amerikan Board misyonerleri Osmanlı topraklarında özellikle Rum ve Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerlere ayrı bir ilgi göstermiş ve buralarda sürdürülen faaliyetler bölgesel

⁸ Osmanlı ülkesinde yürütülen faaliyetlerde yerel yardımcılarının, Osmanlı'nın Hıristiyan tebaası arasından seçilmesine dikkat edilmiştir. İlerleyen yıllarda bu seçimde Hıristiyan cemaat içerisinde Protestanlık sempatisini taşıyan olma şartı ön plana çıkmaya başlamıştır. İlk dönemlerde yerel yardımcı bulmakta oldukça güçlük çekilmesine rağmen, Osmanlı Devleti bünyesinde bir Protestan cemaatinin oluşmasıyla birlikte Amerikan Board adına işler daha kolay hale gelmiştir. Bununla birlikte özellikle *dış-istasyonlarda* istihdam edilen yerli yardımcılar *papaz, vaiz, öğretmen* ve *diğer yardımcılar* adı altında görevlendirilmişlerdir. İlk dönemlerdeki güçlüklerin aşılmasıyla birlikte yerli eleman sayısı giderek artmış ve 1910 yılına gelindiğinde Amerikan Board'ın Osmanlı ülkesinde istihdam ettiği yerli eleman sayısı 1100'ün üzerine çıkmıştır. William Strong, *The Story of the American Board*, the Pilgrim Press, Norwood 1910, s. 496-497.

⁹ Konuyla ilgili Kayseri örneği için bkz. Gülbadi Alan, "Amerikan Board'ın Kayseri İstasyonu Teşkilatlanması", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 2003.

¹⁰ Batı Türkiye Misyonu'nun bir istasyonu olan Kayseri'ye bağlı Zincidere'de halk arasında toplanmış olan imzaların, buranın *dış-istasyon* haline getirilmesinde etkisi büyük olmuştur. Alan, *a.g.m.*, s. 44.

olarak daha da yoğun bir hale getirilmiştir. Zamanla Ermenilerin asıl hedef kitle haline gelmesiyle birlikte Ermeni nüfusun bulunduğu büyük küçük birçok yerleşim yerlerinde *dış-istasyonlar* teşkil edilmiştir. Aynı şekilde 1870 yılında açılmış olan Avrupa Türkiyesi Misyonu'nda da Bulgarlar hedef alınmıştır.

Osmanlı topraklarına 1820 yılının henüz başlarında ayak basan Amerikan Board misyonerleri, bu teşkilatlanma esasları çerçevesinde, 1835'te burada üç *misyön* oluşturmuşlardır. Bunlardan birincisi belli başlı *istasyonlar*ı Beyrut, Sidon, Abeih ve Tripoli olan *Suriye/Filistin Misyönü*'dur. Bu misyonda çalışmalar, 1870 yılına kadar Amerikan Board'a bağlı olarak sürdürülmesine rağmen, aynı yıl bir başka Protestan misyoner örgütü olan ve İngiltere'ye bağlı olarak faaliyet yürüten *Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church* örgütüne, bir sözleşme ile devredilmiştir¹¹. İkincisi *İstanbul Misyönü*'dur. Misyoner Goodell'in İstanbul'da bir istasyon açmakla görevlendirilmesi sonucunda 1831 yılında tek istasyonlu bir *misyön* olarak teşkilatlandırılmıştır¹². Üçüncü *misyön* bölgesi İzmir, Bursa, Trabzon ve Sakız Adası'nın istasyonlarını oluşturduğu *Küçük Asya Misyönü*'dur. Ancak 1839 yılında *İstanbul Misyönü* ve *Küçük Asya Misyönü* birleştirilerek, *Türkiye Misyönü* olarak isimlendirilmiştir. Ancak 1849 yılında misyonun ismi *Ermeni Misyönü* olarak değiştirilmiş ve İstanbul, İzmir, Bursa, Trabzon, Erzurum ile Antep şehirleri bu *misyönün* merkez istasyonlarını teşkil etmiştir.

1856 yılında Osmanlı ülkesindeki bu teşkilat yapısı tekrar değiştirilmiş ve *Ermeni Misyönü*; *Kuzey Ermeni Misyönü* ve *Güney Ermeni Misyönü* olmak üzere yeniden ikiye ayrılmıştır. *Kuzey Ermeni Misyönü* sınırları içerisinde İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Sivas, Kayseri, Arapkir, Harput ve Bahçecik merkez *istasyonları* ve bu istasyonlara ait 30 kadar dış istasyon yer almıştır¹³. *Güney Ermeni Misyönü*'na ait *istasyonlar* ise Antep, Maraş, Urfa, Antakya ve Halep şehirleri olarak belirlenmiştir. 1857 yılı rakamlarına göre bu merkez istasyonlarına bağlı 12 *dış-istasyon* teşkilatlandırılmıştır¹⁴.

1860 yılı, Amerikan Board'ın Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanma yapısına son şeklini verdiği yıldır. Aynı yıl cemiyetin Harput şehrinde yaptığı

¹¹ Sözleşmede, bölgede Amerikan Board adına çalışan misyonerlerin de yeni örgüt bünyesine katılması kararlaştırılmıştır. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. A. L. Tibawi, *American Interests in Syria 1800-1901*, Clarendon Press, Oxford 1966.

¹² Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1969, s.9.

¹³ PABCFM, *Reel 522*, No:27.

¹⁴ PABCFM, *Reel 522*, No:46.

yıllık toplantıda alınan karar neticesinde Anadolu’da yürütülen çalışmalara, üç misyon bölgesi çerçevesinde teşkilatlandırılmıştır¹⁵.

Yeni teşkilatlanma çerçevesinde; Trabzon’dan Mersin’e doğru çekilecek bir hattın batısında kalan bölge *Batı Türkiye Misyonu* olarak adlandırılmıştır. *Batı Türkiye Misyonu*’na ait istasyonlar İstanbul, İzmir, Bursa, İzmit, Merzifon, Kayseri, Sivas ve 1885 yılından sonra Trabzon olarak belirlenmiştir. Sivas’ın güneyinden Mersin ve Halep’e çekilen doğrular içerisinde kalan bölge ise *Merkezî Türkiye Misyonu* şeklinde teşkilatlandırılmış ve buraya ait istasyonlar ise Maraş, Adana, Antep ve Haçin olarak belirlenmiştir. Bahsi geçen iki bölgenin doğusunda kalan ve Harput, Erzurum, Van, Bitlis ve Mardin istasyonlarını kapsayan bölge ise *Doğu Türkiye Misyonu* olarak isimlendirilmiştir.

Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanmaya son nokta 1871 yılında konmuştur. Bu yıl Eski Zagra’da yapılan toplantı ile *Avrupa Türkiyesi Misyonu* organize edilmiştir. Bu misyon bölgesinde temelde dört istasyon tesis edilmiş ve *misyondaki* çalışmalar, bu istasyonlar vasıtasıyla yönlendirilmiştir. Bunlar Bulgaristan’da bulunan Samokov ve Filibe, Makedonya bölgesinde bulunan Manastır ve Selanik istasyonlarıdır.

Amerikan Board’ın teşkilatlanma esasları ve Osmanlı Devleti’nin sınırları göz önünde bulundurulduğunda, *Karadeniz ve çevresi* tabiri, hem 8.350 metrelik Karadeniz kıyı şeridinde yer alan yerleşim yerleri hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin coğrafi taksimatında *Karadeniz Bölgesi* olarak tanımlanan alan içinde yer alan yerleşim yerlerini kapsayacak şekilde tanımlanmalıdır. Bu şekildeki bir tanımlama ve sınırlandırmada, Amerikan Board’a bağlı misyonerlerin, Osmanlı ülkesinin *Karadeniz ve çevresinde* yer alan topraklarından nerelere kadar gidebildikleri daha açık bir şekilde görülebilecektir.

2-Amerikan Board’ın Karadeniz ve Çevresindeki İstasyon ve Dış-istasyonları

Amerikan Board’ın teşkilatlanma esasları çerçevesinde, hem *Karadeniz*’de kıyısı olan hem de Türkiye’nin idarî teşkilatlanmasında *Karadeniz Bölgesi*’nde bulunan şehirlerden zaman zaman *istasyon* olarak teşkilatlan-

¹⁵ Aslında bu tarihlere kadar geçen süre Amerikan Board’ın Osmanlı ülkesinde henüz altyapı oluşturmaya çalıştığı dönemdir ve bundan dolayı misyonlar sürekli değişim ve yenilenme içerisinde. Aynı şekilde bu yıllarda, Board’ın hedeflerinde de zaman zaman değişiklikler olmuştur. 1860 yılından sonra ise teşkilatlanmanın ana iskeletinde büyük değişiklik olmamıştır, ancak cemiyetin hedeflerinde bazı değişimler devam etmiştir.

dırılan iller; İstanbul, İzmit (Kocaeli), Trabzon, Tokat şehirleri ve bugün yine Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Merzifon kazasıdır. Yine *Karadeniz* kıyısında bulunan bazı şehirler de başka istasyonlar içerisinde *dış-istasyonlar* olarak yer almıştır. Bunlar da Burgaz, Sakarya, Samsun, Ordu, Rize, Sinop, Giresun, Kastamonu şehirleridir. Ancak bu merkezlerin *dış-istasyonlar* olarak yer aldıkları iller *Karadeniz* veya *Karadeniz Bölgesi* ile ilgisi olmayan yerleşim yerleri olduğu görülmektedir. Bunun en güzel örneği birer *istasyon* merkezi olan Erzurum, Sivas ve Filibe şehirleridir.

Bu noktadan hareketle öncelikle *istasyon* olarak teşkilatlandırılmış olan merkezler ve bu merkezlerde yürütülen faaliyetler hakkında -yeraldıkları *misyon* bölgeleri dikkate alınarak- bilgi verilecek, arkasında da yine yer aldıkları *misyon* bölgeleri dikkate alınarak başka bölgelerde bulunan *istasyonların* sınırları içerisinde bulunan *Karadeniz*'le ilgili yerleşim yerleri ve bağlı oldukları *istasyonlar* üzerinde durulacaktır.

Karadeniz ve çevresindeki yerleşim yerleri gerek *istasyon* gerekse *dış-istasyon* olarak, başta *Batı Türkiye Misyonu*¹⁶ olmak üzere, *Doğu Türkiye Misyonu* ve *Avrupa Türkiyesi Misyonu* sınırları içerisinde yer almışlardır. Konunun daha kolay anlaşılabilmesi için misyon bölgeleri esas alınacak, daha sonra bu misyon bölgeleri içerisindeki istasyon merkezleri ve bunlara bağlı *dış-istasyonlar* incelenecektir.

3-Batı Türkiye Misyonu ve Karadeniz

Gerek yüz ölçümü gerekse nüfus bakımından en büyük *misyon* bölgesi olan *Batı Türkiye Misyonu*'nun sınırları içerisinde kalan istasyonlar İstanbul, İzmir, Bursa, Trabzon, İzmit, Merzifon, Kayseri ve Sivas'tır. Bunlardan Trabzon ve İstanbul *Karadeniz* sahillerinde yer alan birer istasyonlardır. Merzifon da doğudan batıya uzanan *Karadeniz Bölgesi*'nin merkezinde yer alan bir istasyondur.

a-İstanbul İstasyonu

Amerikan Board misyonerleri tarafından Karadeniz ve çevresinde ilk oluşturulan istasyon, 1831 yılında misyoner William Goodell tarafından kurulan İstanbul *istasyonudur*. Aslında Goodell şehre ilk gelen Protestan misyoneri değildir. 1630'da şehre gelen ve hayatını burada kaybeden bir Alman

¹⁶ *Karadeniz ve çevresinde* yer alan *istasyon* ve *dış-istasyonların* büyük bir kısmı, *Batı Türkiye Misyonu*'nun sınırları içerisinde yer almıştır.

misyoneri, 1657'de bir İngiliz misyoneri olan Mary Fisher şehre ilk gelen Protestan misyonerleri arasında sayılabileceklerden en önemlileridir. Bu misyonerleri Rum Kilisesi için 1740'da şehre gelen Morovyanlar takip etmiş, ardından da 1754'de Amerikalı Christian Hocker, misyonerlik faaliyetleri için Osmanlı sultanından ve sadrazamdan bazı izinler talep etmiştir. İstanbul'un şehir olarak merkezlik yaptığı ilk misyon bölgesi de Amerikan Board'a ait değildir. 1819'da *Church Missionary Society*'e (*Kilise Misyoner Cemiyeti*) ait *Akdeniz Misyonu* İstanbul'da kurulmuş fakat bundan iki yıl sonra politik sakıncaları nedeniyle kapatılmıştır¹⁷.

Şehre ilk gelen Amerikan Board misyoneri de Goodell değildir. Board misyonerlerinden Jonas King 1826'da, Josiah Brewer 1827'de şehre gelmiş¹⁸, ancak Yunan isyanları dolayısıyla şehirden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bu iki misyoneri 1830 yılında Anadolu gezileri esnasında kısa süreliğine de olsa şehre gelen Eli Smith ve H. G. Otis Dwight takip etmişlerdir. Ancak İstanbul *istasyonundaki* teşkilatlanma Goodell'in şehre gelişiyile beraber şekillenmeye başlamıştır.

İstanbul, Amerikan Board'ın belki de en geniş sınırlara ulaşan *istasyon* merkezlerinden biri olmuştur. Buraya bağlı bir çok şehir, teşkilatlanma ağının geliştirilmesiyle birlikte birer *dış-istasyon* iken *istasyon* merkezleri haline gelmişlerdir. İzmit, Kayseri, Bahçecik bu merkezlerden bazılarıdır. Çok geniş bir coğrafi sınıra sahip olan İstanbul *istasyonu*, Amerikan Board tarafından aşağıdaki *dış-istasyonlar* bünyesinde teşkilatlandırılmıştır¹⁹:

1831: İstanbul

1842: İzmit

1846: Adapazarı

1849: Rodosto

1850: Kayseri

1853: Edirne, Demirtaş, Bahçecik (Bardezag)

1856: Kütahya, Bilecik, Üsküdar

1859: Yenişehir

1860: Bandırma

1875: Sakaryazerk, Ortaköy

¹⁷ Charles T. Riggs, "History of Constantinopol Station", *Centennial of Constantinopol Station*, İstanbul 1931, s.51.

¹⁸ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.36.

¹⁹ PABCFM, *Reel 517*, No:8; *Reel 522*, No:6, 12, 14, 19, 21, 29, 32, 41; *Reel 585*, No:5, 16; *Reel 588*, No:171, 182, 190, 212, 226; *Reel 596*, No:258, 279, 373; *Reel 607*, No:173, 262, 460; *Reel 617*, No:360.

1876: İçme, Keremet
 1877: Çanakkale, Çorlu
 1880: Samatya, Sarıca (Langa)
 1882: Pera
 1886: Gedikpaşa, Sapanca
 1890: Kasımpaşa
 1898: Kumkapı
 1907: Boyacıköy

Bu istasyonlar haricinde, 1834 yılında kurulmuş²⁰ olan Bursa merkez istasyonu 1852 yılında İstanbul'a bağlı bir dış istasyon haline getirilmiştir. Ancak 1862'de tekrar merkez istasyon haline getirilmiştir²¹. İstanbul'a bağlı olarak oluşturulan istasyonlardan Kayseri 1854, İzmit 1861'de merkez istasyonu olmuştur. Yukarıdaki liste haricinde, 1885'de müstakil istasyon haline gelen Trabzon da 1857'de bir yıllığına İstanbul'a bağlanmıştır.

İstanbul *istasyonuna* bağlı bazı *dış-istasyonlar* ise belli bir zaman sonra mevcut *dış-istasyonlardan* birisinin merkez haline getirilip çevresindeki *dış-istasyonların* buraya bağlanmasıyla İstanbul istasyonundan ayrılmıştır. Önceden İstanbul'a bağlı olan Demirtaş, Kütahya, Bandırma, Bilecik ve Balıkesir 1862'de Bursa istasyonuna; Bilecik ve Adapazarı, İzmit istasyonuna bağlanmıştır. Ancak 1874'de İzmit'in yeniden dört yıllığına İstanbul'a bağlanması nedeniyle buraya bağlı Ovacık, Tamluk, Kurtbelen, Armash, Çengeller, Haksal, Hunciler, Nurköy ve Şaksak *dış-istasyonları* İstanbul istasyonunun denetimine geçmiştir.

b-İzmit İstasyonu

İzmit 1842 yılında İstanbul'a bağlı bir dış istasyon olarak faaliyete başlamıştır²². Kuruluş tarihinden 1856 yılına kadar İstanbul'a bağlı bulunan İzmit, daha önce kendisi gibi İstanbul'a bağlı bir *dış-istasyon* olan ve 1856 yılında merkez *istasyona* dönüştürülen Bahçecik'e bağlanmıştır. 1861 yılına kadar Bahçecik *istasyonunun* denetimi altında faaliyet gösteren İzmit *dış-istasyonu* 1861'e gelindiğinde merkez istasyon haline getirilmiş ve Bahçecik merkez *istasyonu* İzmit'e bağlı *dış-istasyon* konumuna getirilmiştir. İzmit, merkez *istasyon* haline getirildikten 13 yıl sonra 1874 yılında tekrar İstanbul'a bağlı bir *dış-istasyon* haline getirilmiştir. Bu durum dört yıl devam etmiş ve 1878'de tekrar merkez *istasyon* haline getirilen İzmit'in

²⁰ PABCFM, *Reel 522*, No:21.

²¹ PABCFM, *Reel 582*, No:12.

²² PABCFM, *Reel 517*, No:13.

durumu, bu tarihten itibaren bir daha değiştirilmemiştir.

Amerikan Board'ın Anadolu'daki teşkilatlanmasında, belki de durumu en çok değişikliğe uğrayan şehirlerden olan İzmit *istasyonunun* denetimi altında faaliyet göstermiş olan *dış-istasyonlar* ve kuruluş tarihleri şöyledir²³:

- 1846: Adapazarı
- 1853: Bahçecik (Bardezag)
- 1857: Ovacık
- 1859: Tamluk, Kurtbelen
- 1870: Haskal, Çengiler, Armaş
- 1871: Nurköy, Şaksak
- 1872: Uncular
- 1876: Keremet
- 1879: Arslanbey, Akhisar, Kartı
- 1880: Norkeni
- 1884: Sadoğan
- 1886: Sapanca

Yukarıda adı geçen İzmit *istasyonuna* bağlı olarak faaliyet göstermiş olan *dış-istasyonlardan* Bahçecik, Adapazarı, Ovacık, Tamluk ve Keremet sonradan *dış-istasyon* olarak İzmit'e bağlanmış yerlerdir. Bahçecik, Adapazarı ve Keremet, İstanbul *istasyonuna*, Ovacık ve Tamluk ise Bahçecik *istasyonuna* bağlı olarak kurulmuş *dış-istasyonlardır*. Bu *dış-istasyonlardan* Bahçecik 1861, Adapazarı 1861, Ovacık 1861, Tamluk 1861 ve Keremet 1880 yılında İzmit merkez *istasyonuna* bağlanmışlardır.

c-Merzifon İstasyonu

Amerikan Board'ın *Karadeniz Bölgesi*'nde, İstanbul *istasyonundan* sonra kurdukları en önemli istasyon, Merzifon'dur. Amerikan Board misyonerleri, şehirde ilk istasyonlarını 1852 yılında kurmuşlardır²⁴.

Amerikan Board misyonerlerinin Merzifon'a ilk ayak basmaları 1830 tarihinde gerçekleşmiştir. Amerikan Board yetkilileri, 1830 yılında Anado-

²³ PABCFM, *Reel 522*, No:31, 40; *Reel 582*, No:80; *Reel 588*, No:145, 154, 158; *Reel 596*, No:339, 356.

²⁴ PABCFM, *Reel 617*, No:17; *Reel 596*, No:377; William Eleroy Curtis, *Around the Black Sea*, Hodder and Stoughton, George H. Doran Company, New York 1911, s.16; Grabill, *a.g.e.*, s.15. Merzifon ve çevresinde Amerikan Board'ın yürüttüğü faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alan, Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri 2002. (Bu çalışma *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji* adıyla Türk Tarih Kurumu'nda baskıdadır.)

lu'da iyi bir araştırma yapmak için Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight²⁵ adlı iki misyoneri görevlendirmiştir. Bu iki misyoner yapılan tavsiyeler üzerine araştırma gezilerine, Anadolu'nun iklim yapısını göz önünde bulundurarak yaz aylarına doğru İzmir'den 26 Mayıs 1830 tarihinde başlamışlardır. Bu iki gezgin misyonerin ifadesiyle, gezilerinin amacı, *kendi ülkelerinde Ermenilerin durumunu tahkik etmek*²⁶ şeklinde açıklanmıştır. Rev. Smith gezileri güzergahında devam ederken 29 Mayıs günü Merzifon ovasına geldiklerini, Anadolu'nun eski taksimatının sınırlarını tam bilmediklerini, ancak Paphlagonya'yı terk edip Galatia sınırından geçip Pontus'a girdiklerini, on iki saatlik bir yolculuk ve çok az uykuyla geçen bir geceden sonra da Merzifon'a sabırları tükenmiş bir halde ulaştıklarını yazmıştır. Şehir hakkında kısa da olsa bir bilgi veren Smith, bir şehirden ziyade kasaba görüntüsünde olan Merzifon'un antik Phazemon şehri olduğunu, edindiği bilgilere göre kasabada 5.000 hanenin mevcut olduğunu, bu hanelerden 1.000 kadarının Ermenilere geri kalanın da Türklere ait olduğunu ifade etmiştir²⁷.

Merzifon'da misyoner çalışmalarının başlaması diğer merkezlere göre biraz farklı bir şekilde cereyan etmiştir. 1833 yılında Merzifon'dan bir şahıs Beyrut'a gitmiştir. Buradan içeriğinin ne olduğunu bilmediği birkaç dinî risale ve kitap almış ve bunların hepsini okumuştur. Beyrut'a yaptığı bu ziyaretten birkaç yıl sonra, yaptığı başka bir yolculuk esnasında bir Amerikan Board misyoneri ile karşılaşmıştır. Misyoner ile sohbeti sırasında onun öğretisi ile okudukları arasındaki benzerliği fark etmiş ve bunun üzerine dinî ibadetlerini misyonerinki gibi yapmaya başlamıştır. 1851 yılında başka bir Amerikan Board misyoneri olan Mr. Powers da Merzifon'u ziyaret ettiği sırada bu şahıs ile karşılaşmıştır. 8 Nisan 1851 yılındaki bu karşılaşmayı Mr. Powers; Merzifon'da Protestan olarak bilinen iki şahıs ile karşılaştığını, bunlardan birinin daha önceden hiç misyoner görmediğini, hatta Protestan din adamları tarafından verilen vaaz dahi duymadığını, bu eksikliği gidermek için buraya birilerinin gönderilmesi gerektiğini²⁸ vurgulayarak anlatmıştır. Tek bir kişi de olsa Amerikan Board misyonerlerinin Merzifonlular ile ilk teması bu şekilde gerçekleşmiştir.

Mr. Powers bu ziyareti esnasında Merzifon'da misyonerlik çalışma-

²⁵ Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, Vol.I, Published by Crookes and Brewster, New York 1833, s.89.

²⁶ Smith, *a.g.e.*, s.43-44.

²⁷ Smith, *a.g.e.*, s.89-90.

²⁸ PABCFM, *Reel 597*, No:66.

larına başlamıştır. Ancak kısa bir zaman sonra, yürüttüğü faaliyetlerden dolayı Osmanlı hükümetince tutuklanmasına rağmen, düşünce ve çalışma sisteminde herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Tam aksine salıverilmesinden hemen sonra Merzifon'da misyoner yerleşimi için ayrıntılı araştırma ve çalışmaları daha hızlı bir şekilde harekete geçirmiştir²⁹.

Mr. Powers'in yaptığı araştırmalar neticesinde iki misyoner, Mr. Sutphen ve Mr. Bliss, Merzifon'da yürütülecek çalışmalar için buraya gönderilmişler ve 1852 yılında Merzifon'da bir misyoner istasyonu kurmuşlardır. Buradaki çalışmaların sürekli ve kalıcı bir hale getirilmesi için gönderilen bu misyonerlerden Sutphen, 1852 yılında³⁰ hayatını kaybetmiştir³¹. Bu olay Merzifon'da başlatılan misyoner çalışmaları için olumsuz olmuştur. Ancak Mr. Bliss çalışmalarına devam etmiştir. Fakat o da Merzifon'a geldiğinin daha ilk günlerinde misyoner çalışmaları haricinde kafasını meşgul edecek başka sorunlarla uğraşmaya başlamıştır.

Mr. Bliss Merzifon'a geldiğinde, kasaba sakinlerinden Surepoğlu Estepan'ın evini üç buçuk yıllığına kontratlı olarak kiralamış ve parasını peşinen ödeyerek ailesiyle birlikte buraya yerleşmiştir. Ancak yine Merzifon ahali-sinden Danyeloğlu Ohannes, Mr. Bliss'in kiralandığı bu evde hissesi olduğunu iddia ederek, herhangi bir mahkeme kararı olmadan şehir müftüsünün izniyle, burada halihazırda ikâmet eden Mr. Bliss'in iznini almadan evin bazı odalarını tahta perdelerle ikiye bölmüştür. Böylece Mr. Bliss, kira parasını dahi peşin verdiği evin bir kısmını kullanamaz hale gelmiştir³². Bu gelişmeler üzerine Mr. Bliss olaydan kendi hükümetini haberdar etmiştir. Amerikan hükümeti, İstanbul'daki Sefareti aracılığıyla 18 Nisan 1852 tarihinde olayla ilgili olarak, Osmanlı hükümetine şikayetlerini bildirmiş ve Danyeloğlu Ohannes'in haksız olarak yaptırmış olduğu tahta perdenin kaldırılması, bu olay hakkındaki dava sonuçlanıncaya değin, Mr. Bliss'in kiralamış olduğu evinde rencide edilmeden oturması gerektiğini belirten bir mektup yazmıştır.

²⁹ Strong, *a.g.e.*, s.198.

³⁰ Enderun Kitabevi'nin sahibi ve aslen Merzifonlu olan Sayın İsmail Özdoğan ile 1999 yılında yaptığım bir görüşme esnasında bana, kendisinin Merzifon'da bir mezar taşı bulduğunu, taşın kösesinden kırık olduğunu, üzerinde de *...Native of... Sweden, New York, U.S.A., Who death of Merzifon (Marsovan) October 9th 1852 Age:27 year* yazdığını anlatmış ve bu taşın şu anda Merzifon Belediyesi Taş ve Mermer Atölyesi'nde bulunduğunu ifade etmiştir. Daha sonra atölyeyi ziyaretim esnasında bu taşın resimleri çekilmiştir. Mr. Sutphen'in ölüm tarihi ve Amerikalı olması hasebiyle bu taşın onun mezar taşı olduğu ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

³¹ PABCFM, *Reel 582*, No:554.

³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.MKT.)*, Belge No:47/78.

Bab-ı Ali, Amerikan sefaretinin isteği doğrultusundaki emrini Amasya mutasarrıfına bildirmiştir. Ancak bundan bir sonuç alınamaması üzerine, Amerikan hükümeti Merzifon kazasında bulunan Amerikan vatandaşlarının resmî işleriyle ilgilenmek için şimdiye kadar bir memur atanmadığını belirterek, iki devlet arasında devam eden barış ve dostluğa binaen Mr. Bliss'in davasıyla ilgilenmek için Mösyö Fulo isimli bir Amerikan vatandaşını tayin etmiştir³³.

Bütün bu gelişmelere rağmen Mr. Bliss'in davası 1853 yılına kadar bir çözüme ulaşamamıştır. Bu yıl içerisinde Surepoğlu Estepan ve Danyeloğlu Ohannes'in arasındaki davanın sonuçlanmasıyla³⁴ beraber Bliss'in de davası bir neticeye bağlanmıştır. Ohannes'in ev üzerinde hakkı olduğu için, Mr. Bliss'e evin iki hissesi için Estepan ile, bir hissesi için de Ohannes ile kira kontratı yapması gerekliliği belirtilmiş ve Amasya mutasarrıflığına da uygulamanın bu yönde yapılması için emir verilmiştir³⁵.

Bu kargaşa içinde Merzifon'daki misyonerlik faaliyetlerini sürdüren Mr. Bliss, Amerikan Board kararıyla 1856 yılında İstanbul'a nakledilmiştir. Bu gelişme ile birlikte Merzifon istasyonu için kısa sürecek yeni bir dönem başlamıştır. Bu tarihten sonra Amerikan Board Merzifon'da sürekli olarak görev yapacak bir misyoner bulunduramamış ve buradaki çalışmalar bir süreliğine Anadolu'daki diğer istasyonların denetimi altına bırakılmıştır. (1856 ve 1857 yıllarında Tokat'a bağlı bir *dış-istasyon* haline getirilmiştir. 1858,1859 ve 1860 yıllarında ise Yozgat'a bağlı bir *dış-istasyon* konumundadır. 1861 yılına gelindiğinde merkez *istasyon* haline getirilen Merzifon'a bu yıl Amasya, Samsun, Hacıköy ve Zile *dış-istasyonları* bağlanmış ve bu tarihten sonra şehir, *Batı Türkiye Misyonu*'nun önemli bir merkezi haline gelmiştir. Ancak bu aksamaların, bölgede yürütülen çalışmaları olumsuz etkilediğini gören Amerikan Board, Merzifon'da yerleşik olarak görev yapacak bir misyoner ihtiyacını oldukça şiddetli bir şekilde hissetmeye başlamıştır³⁶.

³³ BOA, *HR.MKT.*, Belge No:62/39.

³⁴ Mr. Bliss'in kiraladığı olduğu ev beş hissedir ve bu hisselerin üçü Danyeloğlu Ohannes'in, iki hissesi de Surepoglu Estepan'in mülküdür. Kendi hissesini Mr. Bliss'e kiraya veren Estepan, kendi payının Bliss'in ikametine yeterli gelmediği gerekçesiyle Ohannes'in payından bir hisseyi dahi kontrat ile Amerikalı misyonere kiraya vermiştir. Bu arada Ohannes'in hissesinde de başka bir kiracı bulunmaktadır ve bu kiracının rahatlığı için Ohannes kendi hissesini tahta perde ile ikiye bölmüştür. BOA, *HR. MKT.*, Belge No:99/65. Bu davayla ilgili ayrıca bkz. Alan, *a.g.t.*

³⁵ BOA, *HR. MKT.*, Belge No:99/65.

³⁶ PABCFM, *Reel 582*, No:554.

Dönem dönem *Batı Türkiye Misyonu* içerisinde önemli bir merkez haline gelen, *Karadeniz Bölgesi*'nde ise Amerikan Board'ın faaliyette bulunduğu en önemli merkez olan, hatta bu bölgedeki Board çalışmalarının merkezi olarak nitelendirebileceğimiz Merzifon *istasyonu* bünyesinde oluşturulan *dış-istasyonlar* ve açılış tarihleri aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir³⁷.

- 1852: Merzifon
- 1853: Hacıköy
- 1856: Amasya
- 1859: Zile
- 1861: Samsun
- 1862: Vezirköprü, Çarşamba, Avkat
- 1863: Altkat Hacıköy
- 1865: Bafra
- 1866: Ünye
- 1867: Hasköy, Çorum
- 1868: Çeskur, Kapıkaya
- 1869: Yenice
- 1871: Herek
- 1874: Azaboğlu, Çakmak, Kurşunlu
- 1876: Sinop, Gümüş, Kestenegiriş
- 1879: Yağlıbasan
- 1880: Fatsa, Tosya, Çankırı
- 1884: Kastamonu, Dereköy
- 1886: Alaçam, Ulupınar, Kavak
- 1900: Dikili

Bağlı bulunan dış istasyonların sayısından da anlaşılacağı üzere Merzifon istasyonu Batı Türkiye Misyonu'nda oldukça önemli bir rol oynamıştır. Hemen her yıl bünyesine yeni bir dış istasyon ekleyerek kuruluşundan son dönemine kadar oldukça aktif bir rol oynayan Merzifon istasyonuna en son katılan dış istasyon Dikili olmuştur.

³⁷ PABCFM, *Reel 522* No:21, 27; *Reel 582* No:13, 16, 25, 34, 40, 49, 58, 66, 79; *Reel 588* No:144, 153, 172, 199, 246; *Reel 596*, No:257, 354. Bazı *dış-istasyonların* kuruluş tarihleri için belgeler arasında farklar vardır. Meselâ Kastamonu için 1880-1885, Çarşamba için 1862-1865, Gümüş için 1875-1878, Amasya için 1856-1862, Azaboğlu için 1874-1878, Bafra için 1865-1880, Çarşamba için 1862-1885, Fatsa için 1880-1886, Hacıköy için 1853-1863, Zile için 1859-1863 tarihleri verilmektedir. PABCFM, *Reel 596*, No:386, 394, 414; *Reel 617*, No:187, 217.

d-Sivas İstasyonu ve Tokat

Amerikan Board'ın 1850'deki yıllık toplantısında Tokat, Sivas, Amasya ve Merzifon'un daha önceden kurulan Trabzon istasyonunca idare edilmesi karara bağlanmıştır. 1854'te ise Tokat, Kayseri ile birlikte *Kuzey Ermeni Misyonu*'nun bir merkez istasyonu haline getirilmiştir³⁸. Ancak 1862'de Sivas istasyonuna bağlanmıştır. Yani Tokat, 1854-1861 yılları arasında merkez *istasyon* olarak faaliyet göstermiştir.

Sivas istasyonunun merkez itibarıyla *Karadeniz Bölgesi* ile bir ilgisi yoktur. Ancak Tokat ile birlikte buraya bağlı bazı yerleşim yerleri *Karadeniz Bölgesi* sınırları içerisinde yer almaktadır. Aslında Sivas, *Ermeni Misyonu* bünyesinde 1850 yılında bir *dış-istasyon* olarak kurulmuştur. 1853-1854 yılları arasında buradaki çalışmalar, Arabkir merkez *istasyonuna* bağlı olarak devam ettirilmiş ve 1855 yılında Amerikan Board tarafından bir merkez *istasyon* konumuna getirilmiştir. Sivas'ın merkez *istasyon* olmasından sonra buraya bağlı olarak faaliyet göstermiş olan *dış-istasyonlar* ve bunların kuruluş tarihleri aşağıdaki şekildedir³⁹:

- 1852: Divrik
- 1850: Tokat
- 1855: Sivas
- 1856: Gürün
- 1857: Sincan
- 1858: Zara, Ulaş
- 1862: Karahisar
- 1868: Todorog
- 1869: Munculuk
- 1871: Pangorah
- 1872: Darende
- 1873: Stanirol
- 1875: Niksar
- 1877: Aşadeh
- 1879: Endires
- 1886: Yenice
- 1887: Kangal, Karaeren
- 1898: Tamzara

Bu *dış-istasyonlardan* Sincan, Ulaş, Pangorah ve Stanirol gibi yerleşim

³⁸ PABCFM, *Reel 522*, No:27.

³⁹ P.A.B.C.F.M. *Reel 522*, No:27, 33, 36; *Reel 582*, No:16, 64, 68; *Reel 588*, No:147, 154, 163, 187, 214, 242; *Reel 596*, No:278, 359, 383; *Reel 607*, No:472

yerleri, Amerikan Board raporlarında bir ya da birkaç yıl yer verilmiş ve misyonerlik faaliyetleri istikrarlı bir biçimde sürdürülememiş yerlerdir.

e-Trabzon İstasyonu

Amerikan Board misyonerleri tarafından İstanbul'un doğusunda *Karadeniz Bölgesi*'nde ilk girdikleri ve yerleştikleri yer Trabzon şehri olmuştur. Thomas P. Johnson, ilk Amerikan misyoneri olarak 1835 yılında burada ikamet etmeye başlamıştır⁴⁰. Ancak Board misyonerlerinin Trabzon'a ilk ayak basmaları 1831 tarihinde gerçekleşmiştir. Amerikan Board yetkililerinin, 1830 yılında Anadolu'da iyi bir araştırma yapmak için görevlendirdiği Smith ve Dwight adlı iki misyoner, İzmir'den başlayıp Anadolu içlerine doğru devam eden gezi güzergahlarında Trabzon'a yakın yerleşim yerlerinden Merzifon ve Tokat'a uğramışlardır. Buradan da Erzurum'a, oradan doğuya doğru devam eden yolculukları Kafkasya içlerinde Karabağ'a kadar uzanmıştır. Bu yolculuk esnasında Trabzon'a ancak Karabağ'dan başlayan dönüş yolculukları esnasında uğramışlardır. Ziyaretleri esnasında 150 öğrencisi bulunan bir Ermeni erkek okulunu ziyaret etmişlerdir. İki misyoner, Trabzon'da bir de Rum gramer okulunun bulunduğundan, ancak okulun iki öğretmenin ölümünden dolayı o anda kapalı olduğundan bahsetmektedirler⁴¹. Trabzon ve civarı hakkındaki izlenimlerini Dwight, notlarında uzun uzadıya anlatmış ve bölge halkını *ilerlemeye açık olmaları ve uyanıklıkları ile gerçek Yunan soyundan gelme* olarak tanımlamaktadır⁴².

Bu gezilerin sonucunda misyonerlerin hazırladıkları raporlarda bölge hakkındaki olumlu görüşler nedeniyle, Amerikan Board tarafından Sinop'tan Trabzon'a uzanan *Karadeniz* sahillerinde yer alan bazı şehirler ve iç kesimlerinde Erzurum gelecekte misyoner çalışmaları için önemli birer merkez olarak görülmeye başlanmış ve Amerikan Board misyonerlerinin bölgeden gönderdiği raporlarda bu durum üzerinde özellikle durulmuştur. Raporlarda, Rumlar ve Ermeniler arasında çalışmayı sağlayacak bir misyon merkezi olarak Trabzon'un uygunluğuna ve potansiyeline de özellikle dikkat çekilmiştir⁴³.

Yine Trabzon'da bir istasyon kurulmadan önce buraya uğrayan bir başka Amerikan Board misyoneri, Justin Perkins'tir. Smith ve Dwight'ın yaptıkları yolculuk sonucunda Nasturiler üzerinde çalışılması gerektiği

⁴⁰ James L. Barton, *Daybreak In Turkey*, Boston 1908, s.127; Strong, *a.g.e.*, s.93; Curtis, *a.g.e.*, s.33.

⁴¹ Frank Andrews Stone, *Academies For Anatolia*, New York 1984, s.32.

⁴² Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, Ayraç Yayınları, Ankara 1997, s.197.

⁴³ Augustinos, *a.g.e.*, s.197.

yönündeki tavsiyeleri dikkate alan Amerikan Board, bu işle misyoner Perkins'i görevlendirmiş ve Perkins yolculuğunu, 1833 yılında Trabzon üzerinden Urmiye'ye yapmıştır⁴⁴.

Karadeniz Bölgesi'nde en erken çalışma başlattığı merkez Trabzon olmasına rağmen, buradaki teşkilatlanma çalışmaları, bu şehrin önem sıralamasında Board açısından 1850'li yıllardan sonra birinci sırada yer alamadığını göstermektedir. 1835 yılında *Küçük Asya Misyonu* içerisinde bir istasyon olarak çalışmaların başlatıldığı şehir, 1849 yılına kadar *Türkiye Misyonu*'nun, bu yıldan sonra isim değişikliği nedeniyle *Ermeni Misyonu*'nun bir istasyonu haline getirilmiştir. 1856 yılında *Ermeni Misyonu*'nun ikiye ayrılmasıyla birlikte Trabzon'daki çalışmalar, *Kuzey Ermeni Misyonu* içerisinde bir istasyon olarak devam ettirilmiştir. Ancak Amerikan Board belgelerinde Trabzon hakkında verilen istatistik bilgilerinin takibi sırasında Trabzon'un, 1857'de İstanbul'a, 1859'da da Erzurum'a bağlı bir dış istasyon haline getirildiği görülmektedir. 1860 yılından itibaren, misyon bölgelerinde yapılan düzenleme neticesinde bu şekliyle *Doğu Türkiye Misyonu* sınırları içerisinde kalmıştır⁴⁵. 1859'dan 1885'e kadar Erzurum'a bağlı bir *dış-istasyon* olarak çalışmaların yürütüldüğü Trabzon, 1885 yılında merkez istasyon konumuna getirilmiş ve yine bu yıldan itibaren *Batı Türkiye Misyonu* kapsamına dahil edilmiştir. Bu değişikliğin hemen ardından Trabzon, kendisine bağlı *dış-istasyonları* ile teşkilatlı bir Board istasyonu haline getirilmeye çalışılmış ve bu çerçevede *dış-istasyonlar* açısından Trabzon'un durumu şu şekilde gelişme göstermiştir⁴⁶:

- 1835: Trabzon
- 1868: Ordu
- 1875: Semen
- 1876: Giresun
- 1885: Beyalan
- 1887: Sinanlı
- 1890: Yenipazar
- 1900: Gülköy

Trabzon istasyonunun kuruluşundan, 1859 yılında Erzurum'a bağlanışına kadar geçen süre içerisinde Amerikan Board kayıtlarında buraya bağlı herhangi bir *dış-istasyon* görülmemektedir. Trabzon henüz Erzurum'a ait bir

⁴⁴ Grabil, *a.g.e.*, s.135-136.

⁴⁵ PABCFM, *Reel 676*, No:11, 17, 62, 79, 93, 113, 115; *Reel 680*, No:7, 8, 73; ***Reel 685***, No:100; ***Reel 694***, No:60, 205, 264.

⁴⁶ PABCFM, *Reel 596*, No:341, 343, 352, 388; *Reel 607*, No:183; *Reel 617*, No:190.

dış istasyon iken buraya bağlı olarak oluşturulan fakat Trabzon'un faaliyet alanı içerisinde kalan Ordu, Giresun ve Semen, Trabzon'un tekrar merkez *istasyon* olmasıyla birlikte *dış-istasyon* olarak buraya bağlanmıştır. Trabzon'un merkez *istasyon* oluşundan sonra ise Beyalan, Sinanlı, Yenipazar ve Gülköy *dış-istasyonları* oluşturulmuştur. Amerikan Board misyonerleri yukarıda bahsi geçen çalışma alanlarının haricinde, Trabzon *istasyonu* bünyesinde Giresun'a ait köyler, Gümüşhane ile Rize ve *Lazistan* olarak tabir ettikleri bölgelerde de çalışmalar yürütmüşlerdir.

4-Doğu Türkiye Misyonu a-Erzurum İstasyonu ve Trabzon

Erzurum istasyonu, *Doğu Türkiye Misyonu* sınırları içerisindeki kuruluş tarihi -Trabzon'un istasyon olarak kuruluşu dikkate alınmazsa- en eski olan istasyondur. Amerikan Board'a ait raporlarda ilk olarak 1840 yılında sözedilmeye başlanan Erzurum istasyonundaki çalışmalar, aynı yıl iki Amerikalı eleman ve bir yerli yardımcı ile başlatılmıştır. Amerikan Board misyonerleri, istasyonun kuruluşundan itibaren bir yandan eğitim, din, sağlık gibi alanlarda çalışmalarını yürütmüşler, diğer yandan da teşkilatlanmadaki eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır.

Teşkilatlanma açısından Erzurum istasyonunu incelediğimizde buraya bağlı olarak oluşturulmuş *dış-istasyonlar* ve bunların kuruluş tarihleri şu şekildedir⁴⁷:

- 1835: Trabzon
- 1839: Erzurum
- 1853: Humus
- 1860: Çevirme, Haramik
- 1862: Erzincan, Melikhan
- 1867: Elpis, Komatzor
- 1868: Ordu, Şane, Göklü
- 1869: Pert, Heslu, Kaghki, Karakilise, Kars
- 1870: Kozlu
- 1871: Boznaz, Yediveren, Hasdur
- 1872: Hazark, Pakariç, Karabazar, Beyazıt
- 1875: Semen
- 1876: Giresun

⁴⁷ PABCFM, *Reel 676*, No:11, 17, 62, 79, 93, 113, 115; *Reel 680*, No:7, 8, 73; *Reel 685*, No:100; *Reel 694*, No:60, 205, 264.

1880: Karaköprü, Sınren, Hazlag
 1894: Suveren
 1897: Esteku
 1910: Karaçoban
 1880: Houlican
 1882: Karakale
 1883: Echmiadzin
 1885: Bayraktar
 1886: Erivan
 1888: Ganiköy, Hacıkara, Düşkent, Çamurlu
 1889: Baberli
 1895: Alexandropol

Yukarıda bahsedildiği gibi Trabzon, 1885'te Erzurum istasyonu bünyesinden çıkarılarak müstakil bir istasyon haline getirilmiş ve *Batı Türkiye Misyonu* içerisinde yer almaya başlamıştır.

3-Avrupa Türkiyesi Misyonu

Edirne'nin batısından başlayarak bugünkü Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk'u içine alan bir bölgede tesis edilmiş olan *Avrupa Türkiyesi Misyonu*'nda, Amerikan Board tarafından merkez *istasyon* anlamında ilk teşkilatlanmaların oluşturulması Cyrus Hamlin'in 1857 yılında bölgeyi ziyaretinin ardından başlatılmıştır. Bu dönemde Bulgaristan iki ayrı Protestan misyonerlik örgütü tarafından paylaşılmış durumdadır. Buna göre Tuna nehrinin kuzeyinde Methodistlere ait örgüt (*Methodist Episcopal*), güneyinde ise Amerikan Board faaliyet gösterecektir⁴⁸. Methodistler 1857 yılında Balkanlar'ın kuzeyinde Şumnu ve *Karadeniz* sahillerinde yer alan Varna'ya ilk misyonerlerini göndermişlerdir. Aynı dönemde Amerikan Board da bölgede misyonerlik çalışmalarını başlatmıştır⁴⁹. Bu arada *Avrupa Türkiyesi Misyonu*'na ait sahaya sınır olan Edirne şehri 1857 yılında bir merkez *istasyonu* haline getirilmiştir. Edirne *istasyonu* sahip olduğu coğrafi konum dolayısıyla bölgede zamanla açılacak olan istasyonlar için bir köprü vazifesi görmüştür. C. F. Morse, teşkilatlanma amaçlı ilk Amerikan Board misyoneri olarak Edirne'de faaliyete başlamıştır. Kısa süre sonra yine birer Board misyoneri olan Theodore L. Byington, William W. Meriam, James F. Clark ve Henry B. Haskell misyonu takviye amaçlı olarak Morse'ye katılmıştır. Bununla bir-

⁴⁸ Fensham Florence A, Mary I. Lyman, H. B. Humphrey, *A Modern Crusade in the Turkish Empire*, Chicago 1908, s.85.

⁴⁹ Ömer Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, ASAM Yayınları, Ankara 2002, s.106.

likte misyonun ikinci istasyonu olan Filibe şehrinde de çalışmalar başlatılmıştır. Bölgede çok sayıda Müslüman'ın bulunması nedeniyle bunlar da Amerikan Board misyonerlerinin hedef kitlesine dahil edilmişler ve bunun neticesinde Board yetkilileri, *Avrupa Türkiyesi Misyonu*'ndaki istasyonlarda görevli birer misyonerin Türkçe öğrenmesine karar vermiştir⁵⁰. Filibe, Eski Zagra, Soya ve Samokov istasyonlarının kurulmasıyla bölgede başlatılan çalışmalar, Elias Riggs ve Dr. Albert S. Long tarafından Bulgarca'ya İncil tercümeleri, okul kitapları basımı ve gazete yayınlarıyla devam ettirilmiştir⁵¹.

Bütün bu çalışmalar Osmanlı Devleti'nin Avrupa kısmındaki teşkilatlanmasına hız kazandırmış, *Batı Türkiye Misyonu*'nun bir parçası olarak yürütülen çalışmalar, 1869 yılında Samokov'un merkez *istasyon* olarak faaliyete başlamasının ardından iki yıl sonra *Avrupa Türkiyesi Misyonu* adı altında teşkilatlandırılmıştır. 1871'e gelindiğinde Eski Zagra'da yapılan toplantı ile *Avrupa Türkiyesi Misyonu* organize edilmiştir.

Avrupa Türkiyesi Misyonu'nda zaman zaman merkez istasyon konumunda olup daha sonra tekrar dış istasyon haline getirilen yerlerin dışında esas itibarıyla 4 *istasyon* tesis edilmiş ve misyon bu istasyonlar vasıtasıyla yönlendirilmiştir. Bunlar Bulgaristan'da bulunan Samokov ve Filibe ile Makedonya bölgesinde bulunan Manastır ve Selanik'tir. Gerekli altyapı hazırlıklarının tamamlanmasının ardından hızlı bir yayılma süreci başlatmak isteyen Amerikan Board misyonerleri bu bölgede ilk dönemde pek de iyi sonuçlar elde edememiştir. Bunun nedeni ise yerli halkın Protestanlığa karşı sıcak bakmaması ve Amerikan Board misyonerlerine karşı cephe almasından kaynaklanmıştır. Nitekim kargaşa ortamı içerisinde misyoner Meriam'ın 1862 yılında vurulup öldürülmesi ve hemen ardından eşinin de aynı şekilde hayatını kaybetmesi, Amerikan Board'ı bölgedeki çalışmalar konusunda bir takım önlemler almaya zorlamış ve neticede Board bölgedeki çalışmalarını azaltmaya karar vermiştir⁵².

Avrupa Türkiye Misyonu için aslında en büyük tehlike, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'dır. Savaş esnasında bugünkü Bulgaristan'ın bulunduğu bölge oldukça karışmış ve Amerikan Board'ın Eski Zagra'daki teşkilatlanması tamamen yerle bir olmuştur. Buna rağmen Samokov istasyonu -özellikle Türk yöneticilerin de yardımlarıyla- ayakta kalabilmiştir⁵³. Savaş sonrasında Bulgaristan'a otonom bir statü verilmesiyle birlikte Amerikan Board

⁵⁰ Turan, *a.g.e.*, s.107.

⁵¹ Fensham, Lyman, Humphrey, *a.g.e.*, s.85.

⁵² Strong, *a.g.e.*, s.212.

⁵³ Strong, *a.g.e.*, s.214.

adına bu bölgede yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem sonrasında yerli Hıristiyan yardımlarının ve yerli liderlerin sayılarının artması Amerikan Board'ın işlerini kolaylaştıran etkenler olmuştur. Bunun yanında Bulgar Protestan cemiyetinin zamanla gelişerek daha işlevsel bir hal almasıyla birlikte misyonerlik faaliyetleri daha etkili olmaya başlamıştır⁵⁴.

Karadeniz ve çevresi açısından *Avrupa Türkiyesi Misyonu*'nda Burgaz'da yürütülen faaliyetler önemlidir. Buradaki faaliyetler, bir merkez *istasyon* olarak değil, Filibe *istasyonuna* bağlı bir *dış-istasyon* olarak devam ettirilmiştir. Bu yüzden bu istasyondaki gelişmeler konumuz açısından önem arz etmektedir.

a-Filibe İstasyonu ve Burgaz

Filibe *istasyonu* Amerikan Board'ın bu bölgeyi çalışma alanına dahil etmesinin hemen arkasından yani Cyrus Hamlin'in bölgeye yaptığı geziden sonra 1859 yılında oluşturulmuştur. Sofya ile Edirne arasında kalan bölgede bulunan Filibe'de faaliyetler, 4 misyoner ve 1 yerli yardımcı ile başlatılmıştır. Bu istasyonda da işler önceleri alışlageldiği üzere daha çok hazırlık çalışmaları şeklinde olmuş, basın-yayın çalışmalarıyla başlayan faaliyetler, yeni eğitim kurumları tesis ederek devam ettirilmiştir.

Filibe istasyonunun kuruluşundan hemen sonra halktan Board misyonerlerine karşı gösterilen tepkiler, yürütülen çalışmalardan kısa süre içerisinde olumlu neticeler alınamamasına sebep olmuştur. Bu da çalışmaların *Avrupa Türkiyesi Misyonu*'nun organize edilmesine kadar ağır bir şekilde ilerlemesine neden olmuş ve nihayet 1870 yılında Filibe, Eski Zagra istasyonuna bağlı bir *dış-istasyon* haline getirilmiştir. 1878 yılında tekrar merkez istasyon haline getirilen Filibe, bu tarihten sonra hep istasyon merkezi olarak kalmıştır.

İlk *dış-istasyonu* 1867 yılında kurulan Tatarpazarcık olan Filibe istasyonuna bağlı diğer *dış-istasyonlar* kuruluş tarihi sırasına göre şöyledir⁵⁵:

- 1859: Filibe, Eski Zagra
- 1867: Tatarpazarcık
- 1870: Yambul, Meriçleri
- 1873: Kazanlık
- 1878: Kayalidere
- 1881: Hasköy, Panaguzište, Yserova

⁵⁴ Strong, *a.g.e.*, s.390.

⁵⁵ PABCFM, *Reel 564*, No:6; *Reel 565*, No:11, 38; *Reel 567*, No:362, 364, 394; *Reel 572*, No:25, 125; *Reel 582*, No:46.

1884: Yeni Zagra, Omarçova
 1889: Kokarca
 1890: Slivin, Purdape
 1891: Abdulari
 1894: Stanimak, Ahmatova
 1895: Altınçay
 1896: Burgaz
 1898: Papaslı
 1900: Karaçay
 1903: Kritçim

Filibre istasyonuna bağlı olarak faaliyet göstermiş olan dış istasyonlardan Eski Zağra, Filibe ile aynı tarihte bir merkez istasyon olarak tesis edilmiş fakat Amerikan Board, şartlar gereği buradaki çalışmaların *dış-istasyon* olarak devam ettirilmesini uygun görmüş ve 1885 yılında Filibe'ye bağlanmıştır. Tatarpazarcık, Yambul, Kazanlık ve Meriçleri *dış-istasyonları* ise Eski Zagra merkez *istasyonuna* bağlı olarak tesis edilmiş ve 1878 yılında Filibe'ye bağlanmışlardır⁵⁶.

Amerikan Board'a ait raporlarda Filibe istasyonunun faaliyet alanı içerisinde 1909 yılı verilerine göre yaklaşık bir milyon insan bulunmaktadır. Filibe istasyonu bu tarihte bu saha üzerinde 17 dış istasyon ile faaliyet sürdürmektedir⁵⁷.

Sonuç

Bütün bu bilgiler ışığında şunları söyleyebiliriz ki; 1820 yılında Osmanlı topraklarına gelen ve çalışmalarına başlayan Amerikan Board *Karadeniz ve çevresinde* de faaliyetler yürütmeye önem vermiş ve bazı merkezlerdeki faaliyetlerine özellikle ağırlık vererek, buralarda teşkilatlanma esaslarına göre *misyona*, *istasyon* ve *dış-istasyonlar* kurmuştur. Ancak bu bölgedeki teşkilat yapısı incelendiğinde, Amerikan Board'ın özellikle Osmanlı ülkesinin Anadolu kısmında kalan *Karadeniz* sahilinde yer alan topraklarındaki faaliyetlerinin daha dikkat çekici olduğu görülmektedir. Ayrıca bu kısımdaki merkezlerde çalışmalar, Avrupa kısmındaki *Karadeniz* sahilinde yeralan topraklarına göre daha erken başlatıldığı görülmektedir.

Karadeniz ve çevresindeki Amerikan Board teşkilatlanması için dikkat çeken başka bir husus da, *istasyon* haline getirilen merkezlerin hemen hep-

⁵⁶ PABCFM, *Reel 564*, No:6.

⁵⁷ PABCFM, *Reel 576*, No:431.

sinin -Merzifon hariç- bugün birer önemli şehir merkezi olmasıdır. Bu da gösteriyor ki, Amerikan Board daha 19. yüzyılın ortalarından itibaren faaliyetlerinin merkezi olarak seçtiği yerleşim yerlerinin, büyük ve önemli şehirlerden olmasına önem vermektedir.

Amerikan Board misyonerlerinin *Karadeniz ve çevresinde*, oluşturdukları bazı *dış-istasyonların* bir kısmı, çok ufak köylerden oluşmaktadır. Buradan, Board misyonerlerinin, kendi çıkarlarının söz konusu olduğu durumlarda, en ücra yerleşim birimlerinde bile teşkilatlanmaya önem verdikleri görülmektedir.

ABSTRACT

American Board, which was organized in 1810 in Boston, started to work over countries by a short time. From the earliest days of the American Board, the Ottoman State held a chief place in its work and the first American Board missionaries came to the Ottoman lands in 1820. These missionaries began to work in educational, health and religious fields as well-organized missions almost around the country and also in the Black Sea region and it's around. Cities and villages in the Black Sea region stated in the Western Turkey Mission, the Eastern Turkey Mission and the European Turkey Mission as a station or out-station

Key words: American Board, Ottoman, Black Sea, Turkey Mission

TRABZON VALİSİ HAZİNE DÂRZÂDE SÜLEYMAN PAŞA'NIN MUHALLEFÂTI

*Yunus ÖZGER**

ÖZET

Samsun'un en tanınmış aileleri arasında yer alan Hazinedârzâdelere olan Süleyman Paşa, XIX. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde önemli hizmetlerde bulunmuştur. Onun en önemli vazifelerinden birisi, Trabzon Valiliğidir. Bu süre boyunca Süleyman Paşa, bir yandan Ruslara karşı yapılan mücadelede yer alırken, diğer yandan Tuzcuoğlu Memiş Ağa gibi bir kısım ayân isyanları ile uğraşmıştır. Memuriyeti süresince önemli bir servet de edinen Süleyman Paşa, Samsun, Çarşamba ve Bafra gibi şehirlerde çeşitli mülkler almıştır. Bu çalışmada Süleyman Paşa'nın kısa bir hayat hikâyesi verildikten sonra, muhallefât defteri değerlendirilmiş ve böylece XIX. yüzyıl başlarında bir Osmanlı valisinin sosyo-ekonomik durumu ortaya çıkarılmıştır. Defterin içeriği ekte sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Süleyman Paşa, Muhallefat, Trabzon, Samsun

Süleyman Paşa'nın Hayatı

Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli dönemlerde, toplumda nüfuz sahibi aileler ortaya çıkmıştır. Köylere dayanarak, arazi ve çiftlikler yoluyla zenginleşen bu zümre, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ayân ve eşrâf olarak anılmaya başlamıştır. XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda ülkenin içinde bulunduğu sosyo-iktisadi durum ve asayişin temini hususunda görülen aksaklıklar, bu aileleri daha da etkili kılmış ve devlet onların gücünden istifade

* Yrd. Doç.Dr. Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. YOZGAT

etme yoluna başvurmuştur.²⁵¹ Trabzon ve çevresinde de Tuzcuoğulları, Kalcı-oğulları ve Şatırzâdeler gibi birbirleriyle akraba olan aileler, ayân olarak et-kin rol oynamışlardır.²⁵² Bunlardan başka bölgede söz sahibi olan diğer bir aile de Hazinedârzâdelerdir.

Aslen Ordu yöresinden olup,²⁵³ daha sonra Samsun'a yerleşen Hazinedârzâdeler, uzun süre bu sancak ve çevresinde mültezimlik vazifesinde bulunarak, kısa sürede Samsun'un en güçlü aileleri arasında yer almışlardır. Ailenin *Hazinedârzâdeler* olarak anılması, bu aileye mensup Süleyman Paşa'nın²⁵⁴, Canik bölgesi mültezimi Hacı Ali Paşa'nın²⁵⁵ hazinedârlığını yapma-sından dolayı olmuştur.²⁵⁶

Henüz Trabzon valisi ve *paşa* olmadan önce, devletin çeşitli kademelerinde görev yapan Hazinedârzâde Süleyman Ağa, 1809 yılında Canik bölgesi muhassıllığını üstlenmiştir.²⁵⁷ Kafkas cephesinde Rus hareketliliğinin artması nedeniyle, Karadeniz sahillerindeki birçok ağanın sefere tayin edilmesi üzerine, Hazinedârzâde Süleyman Ağa da Gönnye sancağına tayin olunmuş-tur. 1810 yılında Rusların Karadeniz sahilindeki Faş kalesine kadar ilerlediği sıralarda, Trabzon valiliği, Mehmet Şerif Paşa, Halil İbrahim Paşa ve Çar-hacı Ali Paşa arasında el değiştirmiş ve bunlar Faş kalesinin Rusların elinden kurtarılması için mücadele vermişlerdir. 28 Ekim 1810'da Çarhacı Ali Paşa'nın hem valilik hem de vezirlikten alınması üzerine, Hazinedârzâde Süleyman Ağa, Trabzon mütesellimliğine getirilerek

²⁵¹ Yücel Özkaya, "XVII. yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Belleten*, *XLII*, Ekim 1978, sayı 168, Ankara 1978, s.665.

²⁵² Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s.136; Melek Öksüz, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Ayân, Eşki-ya ve Göç Sorunları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 5, sayı 1, Erzurum 2005, s.174.

²⁵³ Hazinedâr-zâdeler, Bucak (Ordu) sancağına bağlı Aybasdı kazası hanedanlarındandır. Bunun için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)*, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH. MKT)*, nr.1311/83; *BOA. Sadâret Mektübî Umum Vilâyât, (A.MKT. UM)*, nr.289/29.

²⁵⁴ Hazinedârzâde Süleyman Paşa hakkında yapılan önemli bir çalışma için bkz. Mehmed Beşirli, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Ayan- Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih- Dil- Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Cilt 1, Trabzon 2002, s.327-343.

²⁵⁵ Canikli Ali Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003.

²⁵⁶ Hazine-Dâr: Kıymetli kaplar, eşyalar, paralar ve malların konulduğu yeri idare ve muhafazaya memur olan görevliler demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Emin Yolalcı, *Samsun Eş-râfından Hazinedâr-zâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun 1987, s.14.

²⁵⁷ Süleyman Ağa, dergâh-ı 'âli kapucubaşı rütbesiyle bir çok defa Canik sancağı muhassıllığı görevinde bulunmuştur. Bkz. Beşirli, "Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa", s.331.

kendisine Faş kalesini kurtarma görevi verilmiştir.²⁵⁸

Bölgede huzursuzluğun yoğunlaştığı bir dönemde, Hazinedârzâde Süleyman Ağa, özellikle Sürmene, Of, Rize ve Gönnye’de zuhur eden eşkıyalığın önünü alabilmek amacıyla 1811’de vezir rütbesiyle Trabzon’a vali olarak atanmış ve *paşa* olmuştur.²⁵⁹

Süleyman Paşa bir yandan Ruslar’a karşı bölgeyi korumaya çalışırken, diğer yandan da yöredeki isyanlarla uğraşmıştır. Valiliği döneminde en çok uğraştıran iç mesele, bölgenin önde gelen ayân ve eşrafından Tuzcuoğlu Memiş Ağa’nın isyanı olmuştur.²⁶⁰

Memiş Ağa’nın isyan etmesinde birçok etken bulunmakla beraber, Süleyman Paşa ile olan nüfuz mücadelesi de bunu tetiklemiştir. Önceleri Rize ayânı olan Memiş Ağa, kapucubaşılık ile Faş kalesi muhafızlığına atandığı ve şark muharebelerinde faal bir rol oynadığı sırada, Hazinedârzâde Süleyman da aynı rütbe ile Canik muhassılı ve Şarkî-karahisar voyvodalığı görevini yürütmekteydi. Bazı görevlerde birbirleriyle halef-selef olan bu ikiliden, Hazinedârzâde Süleyman’ın birden bire Trabzon’a vali olması, Memiş Ağa’nın da Trabzon valisinin nüfuz alanında kalması, üstelik elinden kapucu-başılık rütbesinin alınması, aralarındaki rekabeti iyice artırmıştır. Etrafına topladığı kişilerle önü alınamaz hale gelen Memiş Ağa’nın Trabzon’u zaptetmesi üzerine, başkentten yardım istenmiş ve asilerin üzerine gidilerek 26 Ekim 1817’de Tuzcuoğlu Memiş Ağa yakalanıp, başı kesilerek İstanbul’a gönderilmiştir. İsyanın sona ermesiyle vali Süleyman Paşa oldukça rahatlamıştır. Ancak bir süre sonra şakîlerin diğer elebaşılıarı tekrar kıpırdanmaya başlamış ve Babıali bunun üzerine Süleyman Paşa’yı Şubat 1818’de Alaiye sancağına tayin etmiştir.²⁶¹

Süleyman Paşa’nın yerine Mehmed Hüsrev Paşa Trabzon valiliğine

²⁵⁸ Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1990, s. 285–288; Aydın Güven, *Doğu Karadeniz Ayânlığına Kısa Bir Bakış*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Master Tezi, Erzurum 1999, s.39; Beşirli, “Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa”, s.335.

²⁵⁹ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, haz. İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, s.192; Beşirli, “Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa”, s.339.

²⁶⁰ Tuzcuoğlu Memiş Ağa, halka borç para vermek suretiyle Rize ve Hopa taraflarının ayânı mevkisine yükselmiş, devlete itaatkar görünerek Gönnye sancağı muhafızlığına getirilmişti. Ancak para meselesi yüzünden Trabzon valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa ile anlaşamayarak isyan etmişti. Yapılan uzun mücadeleler sonrası Memiş Ağa 1817’de öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahabettin Tekindağ, “Trabzon”, *İA.*, XII/1, İstanbul 1993, s.465.

²⁶¹ Münir Aktepe, “Tuzcu-oğulları İsyanı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 5-6, İstanbul 1953, s.23-30.

getirilmiştir.²⁶² Bu atama ile bölgeden uzaklaştırılmak istendiğini düşünen Süleyman Paşa, sağlığı bozulmuş olmasına rağmen yeni görev yerine ulaşmak için, çektiri denilen on çifte kayıkla Moloz İskelesi'nden yola çıkmıştır. Ancak deniz yolculuğu onun nefes darlığı hastalığını daha da ilerletmiş ve Ünye'ye ulaş-tığında hastalığı şiddetlendiği için karaya çıkmak zorunda kalmıştır. Daha sonra Çarşamba'daki evinde istirahataya çekilen Süleyman Paşa, orada vefat etmiştir. Ölümü akabinde Trabzon Vâlisi Mehmed Hüsrev Paşa, Hazine-dârın muhalledâfâtının zabtı için görevlendirilmiş,²⁶³ böylece sahip olduğu mal varlığı düzenlenen tereke defterine kaydedilmiştir.

Osman Paşa ve Abdullah Paşa adlı iki oğlu bulunan Süleyman Paşa'nın, Samsun ve Çarşamba'da inşa ettirdiği pek çok hayır kurumu bulunmaktadır. Bunlar arasında Medrese Camii ile Pazar Camii en önde gelenidir. Süleyman Paşa'nın mezarı, Samsun'un Çarşamba kazasındadır.²⁶⁴

Cesur, tuttuğu işi başaran ve cabir biri olarak kabul edilen²⁶⁵ Hazine-dârzâde Süleyman Paşa'nın ölümü üzerine, çıkarılan irade-i seniyye doğrultusunda Alaiye Sancağı mutasarrıfı Osman Paşa, oradaki mal ve eşyalarını zapt ve tahrir etmiştir. Daha sonra serbevâbin seyyid İsmail Beğ yine irade doğrultusunda Çarşamba kazasına gönderilmiş ve diğer görevlilerle birlikte muharrir Mustafa Efendi kalemiyle, Paşa'nın muhalledâfâtı 19 Zilhicce 1233/20 Ekim 1818 tarihinde düzenlenmiştir.²⁶⁶

Süleyman Paşa'nın muhalledâfâtına ya da terekesine geçmeden önce, bu defterler hakkında kısa bir bilgi vermenin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Muhalledâfât Defterleri

Muhalledâfât kelime olarak muhalefin çoğulu olup, metrûkât ve tereke ile eş anlamda kullanılmaktadır. Muhalledâfât, ölen bir kimsenin geride bırak-

²⁶² Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, s.192.

²⁶³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* III, yayına haz. Ali Aktan, Abdulkadir Yuvalı, Metin Hü-lâgü, Sebil Yayınları, İstanbul 1996, s.103; Ahmed Cevdet, Süleyman Paşa'nın, Tuzcuoğlu Memiş Ağa'yı idam ettirerek ondan intikam aldığını ancak ondan sonra kendisinin de pek mutlu olmadığını ve olaydan birkaç ay sonra vefat ettiğini belirtir. Geniş bilgi için bkz. *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1301, XI- XII, s.20; Beşirli, "Trabzon Valisi Hazine-dârzâde Süleyman Paşa", s.342.

²⁶⁴ Yolalıcı, *Samsun Eşrafından Hazine-dâr-zâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, s.15.

²⁶⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, s.103.

²⁶⁶ Süleyman Paşa'nın muhalledâfât defteri İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Muhalledâfât Halifesi (D.BŞM. MHF)*, nr.13284/921 numarada kayıtlıdır.

tığı ve mirasçılarına intikal eden şeyler demektir.²⁶⁷ Tereke ya da muhalefât defterleri ise, bir kişinin ölümünden sonra borç ve alacakları dahil bütün mal varlığının, kassam adı verilen şer'î memur tarafından tespit edilip cins ve fiyat açısından yazılıp mirasçılara dağılımını gösteren defterlerdir.²⁶⁸

Terekenin yazım işlerinin, terekenin bulunduğu yerde yapılması esas olup, bu hususta kassâm memurlarına, kâtip ve ehl-i hibre denilen bilirkişiler yardımcı oluyordu. Terekeyi oluşturan kalemler, komisyon huzurunda cins ve çeşidine göre deftere kaydedilirdi. Her eşya ve malın değeri, o malların cari piyasa değerini iyi bilen dellâllar tarafından takdir edilir ve eşyaların altına yazılırdı.²⁶⁹ Kassâmlar taksim ettikleri terekeler karşılığında, resm-i kısmet adı verilen bir harç alırlardı.²⁷⁰

Tereke defterleri, ölen kişinin medeni hali, aile yapısı, çocuk sayısı, mesleği, memuriyetleri, menkul ve gayrimenkul mal varlığı gibi özel bilgilerini ortaya koyduğu gibi; kullanılan ev eşyaları, araç-gereçler ve giyim kuşam malzemeleri yoluyla da dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerini de sergilerler.²⁷¹ Bundan dolayı tanzim edildiği bölgenin folkloru açısından da büyük bir önem arz ederler.²⁷²

Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın Muhalefât Defterinin Değerlendirilmesi

Süleyman Paşanın muhalefât defteri, yukarıda özellikleri zikredilen klasik muhalefat defteri tarzında düzenlenmiştir. Burada şahsın sahip olduğu mal ve eşyalar, ilgili kalemlere ayrılarak ortaya konulmuştur.

Deftere genel olarak bakıldığında, Süleyman Paşa'nın şahsında, XIX. yüzyılda bir Osmanlı valisinin sosyal ve iktisadi statüsünü görebilmek mümkündür. Terekedeki çeşitlilik ile mal ve eşyaların yüksek değerli oluşu,

²⁶⁷ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, I-II, İstanbul 1317, s.399; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, İstanbul 1978, s.373; Yolalıcı, *Samsun Eşrafından Hazinedâr-zâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, s.8.

²⁶⁸ Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, LIV/211, Ankara 1990, s.945; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s.121; Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995, s.26.

²⁶⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kasamsına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *T.T.K. Belgeler Serisi*, III, sayı 5-6, Ankara 1968, s. 2.

²⁷⁰ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, Konya 1989, s.233.

²⁷¹ Yunus Özger, "Bayburtlu Şair Zihni'nin Ölümü ve Tereke Defteri" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 26, Erzurum 2004, s.218.

²⁷² M.Emin Yolalıcı, "XIX. Asrın Ortalarında Samsun Halkının Kılık-Kıyafetleri ve Kullandıkları Eşyalar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s.223.

Süleyman Paşa'nın ekonomik olarak oldukça iyi bir seviyede bulunduğunu gösterir.

Devletin birçok kademesinde görev aldığı anlaşılan Paşa'nın, servetini hangi yollarla elde ettiği hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, mütesellimlik ve valilik gibi önemli vazifeleri icra etmiş olması ve muhtelif şehirlerde çeşitli işletmelerinin bulunması, bu konuda bize yol göstermesi bakımından önemlidir. Süleyman Paşa, bir yandan yaptığı üst kademe yöneticilikler karşılığında gelir elde ederken; öbür taraftan da dükkânlarını kiraya vererek ve çiftliklerini işleterek yeni gelir kapıları oluşturmuştur. Ancak tarihçi Ahmet Cevdet Paşa, Süleyman Paşa'nın bir dönem ekonomik sıkıntılar yaşadığını ve bunu gidermek için de bölge ayânı Tuzcuoğlu Memiş Ağa'dan birkaç defa borç para istediğini söylemekte, hatta bu yüzden ara-larının açıldığını ileri sürmektedir.²⁷³ Bu bilgilerden, Süleyman Paşa'nın durumunun başlangıçta çok da iyi olmadığı, ancak ilerleyen zamanda bunu düzelttiği ve mevcut servetini de sonraki görevleri döneminde elde ettiği sonucu çıkmaktadır.

Süleyman Paşa'nın muhalefatı, Samsun, Bafra, Çarşamba ve Ünye gibi farklı şehirlerdeki menkul ve gayrimenkullerden oluşmaktadır.

Deftere ilk olarak, birisi *Mahizâde* hattıyla, ikincisi *Muhammed Haddâdi Efendi* hattıyla yazılmış iki adet el yazması Kur'ân-ı Kerim'i kaydedilmiştir. Silah, mücevher, giyecek ve çiftlik veya konakları bundan sonra yer almıştır.

Tefsir, Peygamberler Tarihi, Hilye-i Saadet gibi dinî eserlerin yanı sıra, *Fezâil-i Devlet-i Osmaniye* ve *Mu'yyâr-el Düvel Tarihi* gibi tarihe dair eserleri de bulunmaktadır. Toplam kitap sayısı 22 adettir.

Eşyaları arasında en dikkat çekenlerden biri silahlarıdır. Kılıç, gaddare, pala, hançer, piştov, şeşhane ve tüfenk gibi farklı tür ve özellikleri bulunan silahlar içinde, en fazla olanı 9 adetle piştov türüdür. Bunlardan başka, gergerdan boynuzundan mamül topuzu, gümüşlü baltası, gümüşlü ve mercanlı fişeklikleri göze çarpmaktadır. Paşa'nın farklı türlerde toplam 329 silah ve silah ürünü bulunmaktadır. Ayrıca, Çarşamba kazasında barutçu esnafları zimmetinde ve Rahtevan Camii medresesi odasında muhafaza edilen 1.228 kıyye barut ve 3.632,5 kıyye de kurşunu bulunmaktadır.

²⁷³ Cevdet Paşa eserinde bu durumu, "...Süleyman Paşa Faş muhafazasına memur oldukça kendüsünden bâ sened bir def'a iki yüz elli bin guruş istikrâz ettikten sonra def'at ikiyüz elli bin guruş daha istedikde Memiş Ağa mezkûr üç kut'a senedi şakk ve Süleyman Paşa'ya red ile bu sonraki ikiyüz elli bini ifaya muktedir olmadığı beyanıyla i'tizâr eylemiş..." şeklinde ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tarih-i Cevdet*, XI- XII, s.19-20.

Muhallefatın üçüncü bölümünü, saat, küpe, yüzük, mücevher kutusu ve tesbih gibi eşyalar oluşturmaktadır. Hanımına ait olduğu tahmin edilen yüzüklerin büyük bir kısmı elmas, yakut ve zümrüitten mamüldür. Tesbihleri ise, altın harçlı ve mercanlıdır.

Süleyman Paşa'nın giyim eşyaları ve kullandığı ev gereçleri de terekede önemli bir yer tutmaktadır. Bu kategoride öne çıkan, bir kısmı *hil'atlık* olarak kayıtlı ve samur, kontoş ve biniş çeşitleri bulunan kürkleridir. Kürklerden sonra en fazla göze çarpan ise muhtelif renklerde çubuklu ve rızaî şallardır. Yine alaca ve çuka kumaş türleri ve muhtelif kumaşlardan mamül entari, gömlek ve şalvarları da bulunmaktadır. Çarşaf, seccade, peşkir, eham, hırka ve kumaşlar da giyim eşyaları grubunda değerlendirilebilecekler arasındadır.

Paşa'nın muhallefatında, kullanılan giyim eşyalarının tür ve kıymetleri ortaya çıktığı gibi, *Erzurumkârî kaliçe* örneğinde olduğu gibi, bunların üretim merkezleri hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır. Kumaşlarda Erzurum, Trabzon, İstanbul, Tokat ve Tosya gibi yerli üretim merkezlerinin yanı sıra, İngiliz, Frenk ve İran gibi yabancı merkezler de öne çıkmaktadır. En çok rastlanan yerli kumaşlar arasında, canfez, kutni ve sevayî gibi ipekli; çuha ve şal gibi yünlü türler bulunmaktadır. Tokat basması, Mısır çarşafı, Rusya kadifesi, Bayburt seccadesi, İran halısı, Türkmen kilimi, Haleb sevayîsi, İstanbul şalı, Haleb ve Şam kutnisi, Bilecik yastığı ve Hatay hasırı en çok rastlanan ürün ve bunlara bağlı üretim merkezleridir.

Süleyman Paşa'nın muhallefatında önemli yer tutan kalemlerden biri de, konak ve çiftlikleridir. Çiftliklerde yüzlerce büyükbaş, küçükbaş ve koşum hayvanına rastlanmaktadır. Ölümünden sonra koşum hayvanlarından 22 adetini Alaiye mutasarrıfı Osman Paşa satın almıştır. Çarşamba kazasındaki çiftliklerinde, Yahya Efendi kır, cemşiroğlu kır, çakır dorusu ve Merzifonî alı gibi türleri bulunan toplam 10 adet at; kır, yağız ve dor cinsinden 20 re's de katır bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra o dönem Sivas Eyaletine bağlı Erbaa ile Köprü kazalarındaki çiftliklerde aynı türden hayvanları vardı. Süleyman Paşa'nın çiftliklerinde toplam, 19 çift öküz, 850 koyun ve kuzu, 28 çift camuş mevcuttu.

Çiftlikler ve orda bulunan koşum hayvanlarıyla ilintili olarak, muhallefatta çok sayıda koşum takımları da yer almaktadır. Bunlar arasında gümüşlü, yıldızlı ve peçeli türleri çoğunlukta olan raht, reşme ve başlık takımları en fazla dikkat çekenlerdi.

Hazinedârzâdenin mal ve eşyalarının bir kısmı da Bafra kazasındaydı. Buradaki konak ve çiftlikler Maraşlızâde Mehmed Ağa mütesellimliğinde

işletilmektedir. Süleyman Paşa'nın ölümü akabinde, Mustafa Reşid Efendi ve vücuh-ı belde tarafından tahriri yapılan Bafra'daki mal ve eşyalarını; konak malzemeleri ve çiftlik ürünleri olarak iki kısımda değerlendirmek mümkündür. Konakta, geleneksel türden şilte, minder, yastık gibi mefruşat ürünleri bulunurken; çiftlikte ise farklı türden hayvanlar yer almaktaydı. Bundan başka Bafra'da ekmek fırını, nalbant dükkanı, kahvehane ve tahmishane gibi işletmeleri de vardı.

Ünye kazasındaki mal ve eşyaları, Canik muhassıl vekili Ahmed Efendi ve vücuh-ı belde tarafından yazılmıştır. Burada konak mefruşatı ve Paşa'nın şahsi eşyaları son derece dikkat çekicidir. Samsun'un Hançerli mahallesinde ve Fatsa kazasında da birer konağa rastlanmaktadır. Fatsa'da ayrıca bir hamam mevcuttur.

Sonuç

Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın terekesinde, yukarıda bahsedilenlerin dışında farklı kalemlerde başka ürünleri de yer almaktadır. Gerek muhallefat kaydı gerek diğer eserler Süleyman Paşa ve aile ile ilgili şu sonuçları ortaya çıkmaktadır:

Bunlardan ilki, Hazinedârzâde ailesinin Karadeniz bölgesinde çok büyük bir nüfuzla sahip oluşudur. Bilindiği gibi bölgede sadece Süleyman Paşa aktif rol oynamamış, oğlu Abdullah Paşa da bir o kadar söz sahibi olmuştur. İkinci bir husus, ailenin Karadeniz bölgesindeki imar faaliyetlerine olan katkısıdır. Hazinedârzâdeler tarafından inşa edilen cami, medrese ve konaklar bölge mimarisine damgasını vurmuştur. Eserler aynı zamanda müessirlerinin yani inşa edenlerin askeri ve ekonomik güçlerini de ortaya koymuştur.

Özellikle Süleyman Paşa'nın Ünye'deki konağı, dönemin bir şaheseri niteliğinde olup, Batılı seyyahların ve ressamların da dikkatlerini çekmiştir. Ünye'yi gezen Fransız seyyah Xavier Hommaire de Hell, beraberinde ressam Jules Laurens'i de getirmiş ve muhteşem yapıyı iki farklı açıdan resmetmiştir.²⁷⁴

Gerek Ünye'deki konak gerek diğer şehirlerdeki konakların oda sayıları, mefruşatları, çalışan personeli ve daha birçok husus, Paşa'nın muhallefatında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

İstanbul Başbakanlık Osmanlı arşivinde aile ile ilgili yüzlerce belge bulunmakta ve araştırmacıları beklemektedir. Kanaatimizce bu belgeler ışığında Hazinedârzâde ailesinin siyasi ve askeri gücü, diğer ayân ve eşraf ile

²⁷⁴ Osman Doğan, "Hazinedârzâde Konağı", <http://unyezile.com/hazine.htm>, 25.06.2007

münasebetleri, devlete hizmetleri, yörenin mimarisine etkileri ve bunun gibi bir çok husus bir tez çalışması ile gün yüzüne çıkarılabilir.

XIX. yüzyılın başlarında bir Osmanlı valisinin sosyal ve ekonomik durumunu sergilemesi bakımından son derece önemli olan bu muhalledât defteri, okuyucuların daha iyi istifadesine sunulmak amacıyla tam metin olarak aşağıya çıkarılmıştır.

ABSTRACT

Süleyman Pasha, member of leading family known as Hazinedarzades in Samsun, played an important role in the Ottoman state service in the 19th Century. During his governorship in Trabzon, Süleyman Pasha fought against the Russians and the local notables (ayan) like Tuzcuoğlu Memiş Ağa. Süleyman Pasha made a considerable fortune through his state service and he bought estates in Samsun, Çarşamba and Bafra. In this study, a short biography of Süleyman Pasha was given and inheritance register of the Pasha was evaluated. By doing so, it was aimed to reveal social and economic situation of an Ottoman governor. The contents of the records are given in the appendix.

Key Words: Süleyman Paşa, Estate, Trabzon, Samsun

**EK: Trabzon Valisi Hazinedâr-zâde Süleyman Paşa'nın
Muhallefât Defteri**

Sâbika Trabzon Vâlisi Hazinedâr-zâde Süleyman Paşa'nın vefatına binâen kâffe-i muhallefâtının cânib-i mîrîden zabt ve tahrîr olunması hususuna irâde-i seniyye-i şâhâne taalluk buyurulmakdan nâşî müşârü'n-ileyhin hîn-i vefatında Alâiye Sancağı mutasarrıfı Osman Paşa bendeleri yanında bulunmak takribiyle nükûd ve mücevherât ve bilcümle muhallefâtını zabt ve temhîr ve ba'de tahrîr edüb irâde-i 'aliyye sudûruna muntazır iken çâker-i kemîneleri bâ emr-i 'âlîşân Çarşamba kazasına led-ül vürûd ve bir mantûk irâde-i seniyye müteveffâ-yı müşârü'n-ileyhin Çarşamba'da hanesinde olan nükûd ve mücevherât ve kâffe-i muhallefât mûma-ileyh Osman Paşa ve müteveffâ-yı müşârü'n-ileyhin oğlu Osman Beğ bendeleri ve muharrem esrârı olub harem kethudâsı olan şehri Mehmed ve miftâh ağası Selîm kulları ve saire mu'arrifleri ve ma'rifet-i şer'î ile muhallefât-ı mezkûra ta'dâd ve muharrer Mustafa Efendi bendeleri kalemiyle tahrîr-ü defter olunub 'abd-ı kemînelerine devr-i teslim olunan nükûd ve mücevherât ve emvâl ve eşyâ-yı sairenin defteridir ki bervech-i atî zikr-u beyân olunur.

Cinsi	Mikdarı
s.4 Mâhî-zâde hattıyla Muharrer Mushaf-ı Şerif	1 cild
Muhammed Haddâdî Efendi hattıyla muharrer Mushaf-ı Şerifo	2 cild
Üsküdarî Muhammed İzzetî Efendi hattıyla muharrer Delâil'ül-Hayrât	1 cild
Delâil'ül-hayrât şerhi	1 cild
Şifâ-i şerif	1 cild
Birgîvî şerhi	1 cild
Âment şerhi	1 cild
Tefsîr-i Kur'ân tercemesi	1 cild
İstihvânî	1 cild
Kısas-ı enbiyâ	1 cild
Mir'at-ı kâinât	1 cild
Ahmed Bîcân tercemesi	1 cild
Fazâil-i Devlet-i Osmaniye	1 cild
Sâatnâme	1 cild
Tedbîr-i cedîd	1 cild
Tütî-nâme	2 cild
Mu'ayyâr'üd-düvel tarihi	1 cild
Adâb-ı menâzil	1 cild
Hilye-i saâdet	1 kita
Misvâk-ı şerif	1'aded
Kara Horasan simli tabân kılıç	1'aded
Oluklu silahdârî kılıç	1'aded
Zülfikârî kılıç	1'aded
Sîm gılâflî ²⁷⁵ Şamkârî kılıç	1'aded
Sîm gılâflî siyah kabzalı tabân kılıç	1'aded
Sîm gılâflî siyah kabzalı Şamkârî kılıç	1'aded
Sîm gılâflî tabân kılıç	1'aded
Şamkârî selimî kılıç	1'aded
Kâr-ı kadîm gaddâre ²⁷⁶	1'aded
Sîm gılâflî tabân pala	1'aded
Kabzası ve tepesi ve kın ağzı ve kuyruğu altın üzerine elmas donanmalı mücevher hançer kabza (oğlu Mahmud kullarına irsal olunmuştur)	1'aded
Altın üzerine hurda elmas donanmalı tepesi mâi yakutlu hançer kabza	1 bu dahi
Bağdâdkârî tepesi sagırce zümrüdü su dâni?	1 bu dahi
Kulbunda sagırce elmas mînalî ²⁷⁷ altın merkuyet saat	1 bu dahi
Yeşil mînalî altın mücevher kutu	1 bu dahi
Altın pars etrafı incülü çalar saat	1 bu dahi
Çapa elmaslıca altın zümrüd küpe	1 bu dahi
Penbe ve lâciverd mînalî hurda elmaslı altın zarf	1 bu dahi
Eski ma'den fincan	1 bu dahi

²⁷⁵ Gılâf: Kın.

²⁷⁶ Gaddâre: Pala türü bir silah.

²⁷⁷ Mîna. Sırça.

Mâi mînalî altın zarf	1 bu dahi
Mâi fincan''	1 bu dahi
Sagır elmas yüzük	1 bu dahi
Kebîr zümrüd yüzük	1 bu dahi
Kenarı muharref kırmızı sagır yakut yüzük	1 bu dahi
Roje ²⁷⁸ elmas yüzük	1 bu dahi
Sarı yakut yüzük	1 bu dahi
Vasat zümrüd yüzük	1 bu dahi
Sagır elmas yüzük	1 bu dahi
Sarıca elmas yüzük	1 bu dahi
Zümrüd habbeli altın harçlıufak incü tesbih	1 bu dahi
Çapa ve Kıbrısî elmaslı altın kürdanlık	1 bu dahi
Taşrakârî sade altın bilezik	1 bu dahi
Hurda elmaslı sîm bâzu-bend	1 bu dahi
Altın üzerine etrafı ve orta mahallî elmas ve la' ile müzeyyen zenne kuşağı	1 çiftbu dahi
Sade sagır altın kuşak	1 çiftbu dahi
Altın harçlı ufak mercan beşyüz tesbih	1 bu dahi
Sırma kolanlı incülü kuşak	1 bu dahi
Rabiyya harçlı şeşhâneli mercan tesbih	1 bu dahi
Altın üzerine elmaslı asgırı zümrüdü kürdanlık	1 bu dahi
Lacivert mâi mînalî altın üzerine hurda mücevher enfiye kutusu	1 bu dahi
Nemçekârî çalar piş-tahta ²⁷⁹ saati	3'aded
Bir pul kebîr saat	1'aded
Bâd-ı zehr kebîr-1, Sagır-2	3'aded
İngilizkârî sarı takımlı vasad dürbîn	1'aded
Paftalı abaza kuşağı	1'aded
Sîm zincir	1 parça
Göbek miski	2'aded
Altın bâzu-bend	2'aded
Tensûh Hatâyî	1'aded
Sagır sîm su tası	1'aded
Sîm üzerine altın yaldızlı kavâsı çaprastı	1'aded
Sîm üzerine yaldızlı su dâni	1'aded
Sîm üzerine yaldızlı kama	1'aded
Kâr-ı kadîm kulbdan kolanlı sîm zenne kuşağı	1'aded
Sîm duhân tablası	10'aded
İrankârî sîm buhur-dân	1'aded
Kebîrce sîm şem'dân	2'aded
Sagır sîm şem'dân	1'aded
Sîm fiske şem'dân	1'aded

²⁷⁸ Roze: Yassı elmas taş

²⁷⁹ Piş-tahta: Çekmece, küçük sandık, vitrin.

SİM mikras	3'aded
SİM kareli tabla kebîr-2	3'aded
Sagîr-1	
Trabzonkârî kareli barut kapağı	1'aded
Sagîr incüli bilezik	1'aded
SİM kebîrce cedîd şem 'dân	2'aded
Vüstça cedîd sİM şem 'dân	1'aded
SİM mikras	3'aded
SİM kareli tabla	3'aded
SİM zencir	1'aded
SİM gülabdân	1'aded
SİM su matarası	1'aded
SİM legen ve ibrik	1 çift
SİM kahve ibriği	1'aded
SİM gülabdân ve buhur-dân	1 çift
SİM kahve asgısı	1'aded
SİM mahlût zarf	25'aded
SİM kahve süzgeşi	1'aded
SİM kebele şeker kaşığı	2'aded
SİM soytarı külâhı	1'aded
İngiliz taklidi nemçekârî bardak	1'aded
Sİmli balta	3'aded
SİM Hişt ²⁸⁰	2'aded
Gergerdân boynuzu topuz	1'aded
Sİmli gaddâre	1'aded
SİM topuz	1'aded
Trabzonkârî sİM legân ve ibrik	2 çift
Trabzonkârî sİM kahve asgısı	1'aded
Trabzonkârî sİM matara	1'aded
Trabzonkârî sİM buhur-dân ve gülabdân	4 çift
Trabzonkârî sİM ma'cun hokkası	1'aded
Trabzonkârî sİM yaldızlı kahve ibriği	1'aded
Trabzonkârî sİM palaska	1 çift
Trabzonkârî sagîr sİM maşraba	1'aded
Trabzonkârî sİM duhân tablası	4'aded
SİM devât ²⁸¹ ma 'a zincir	1'aded
Sagîr dürbîn	1'aded
'Arûsek ²⁸² Pîş-tahta devâtı	1'aded
SİM hokka	2'aded
Kalemtraş	1'aded
Mikras ²⁸³	1'aded
Sedefli barut kabağı	1'aded
Telâtin sırmalı matara ve tas	1'aded
Pulât ²⁸⁴ devât	1'aded
Sedefli müsta'mel hoşâb kaşığı	10'aded
Nühâs müsta'mel birûn tas	2'aded

280 Hişt: mızrak

281 Devât: divit

282 Arûsek: yeşil ve penbe dalgalı sedef

283 Mikras: makas

284 Pulât: Çelik.

SİM üzerine yaldızlı kavâs deknesi	1'aded
Tunbâk legân ve ibrik	1 çift
Tunbâk abdest legâni	1'aded
Nuhâs sagîr tepsi	1'aded
Pirinç tepsi	1'aded
Revganlı kebîr dürbîn	1'aded
Bağa gözlük ma 'a zarf	1'aded
Ma'cun enfiye kutusu	1'aded
Bir miskal miktarı 'anber	
Barskârî ²⁸⁵ temürî altun kakmalı takımı yaldızlı piştov	1 çift
Parskârî çifte temürli piştov	1 tek
Pars çifte pirinç şeşhâne ²⁸⁶ piştov	1 tek
Neccârkârî yaldızlı piştov	1 çift
Sirozkârî çifte temürli piştov	1 tek
Trabzonkârî sade piştov	1 çift
Takımı yaldızlı piştov	1 çift
Parskârî sagîr kara benna	1'aded
İslimye hâresi sİM balâzgili şeşhâne	1'aded
SİM balâzgili kebîr tüfenk	1'aded
Sahtiyân kurşun kesesi	1'aded
Trabzonkârî mercanlı tüfenk	9'aded
Çifte temürli pars filinta	2'aded
Sİmli ve yaldızlı dağlı tüfengi	1'aded
Dağlı sade tüfenk	2'aded
Mısrkârî tüfenk	5'aded
Tophane kaynağı çakmağı altun kakmalı kaval tüfenk	2'aded
Bayağı kara benna	1'aded
Trabzon donanmalı altun kakmalı sİM balâzgili İslimyekârî tüfenk	1'aded
İstanbul kundaklı şeşhâne	10'aded
Taşlıca kebîr şeşhâne	1'aded
Müderresli Kıbrıs hâresi altun kakmalı kebîrce şeşhâne	1'aded
İslimyekârî kebîrce şeşhâne	7'aded
Kara kundak kaval	3'aded
Bağçesaray şeşhâne	1'aded
İslimyekârî kara temür şeşhâne	1'aded
Atçı tüfengi	1'aded
Prizrenkârî köhne piştov	1 çift
Sİmli balta	1'aded
Karavana kubur piştov ma 'a gılaş	1 çift
Sİmli yatağan bıçağı	1'aded
Siyah kabzalı mercanlı tatar kaması	1'aded
Köhne sİmli mercanlı fişeklik	1'aded
Kadife en'âm kesesi	1'aded
Köhne sagîr tunbâk buhur-dân ve gülabdân	1 çift
Çevre	1'aded
Yemenî	4'aded

285 Barskârî, Parskârî: Farskârî, İran yapımı.

286 Şeşhâne: İçi altı köşeli, namlusu yivli silah.

Ortası mînalı kebîr kehribar kabâk imame ²⁸⁷	1'aded
Ortası mînalı sagîr kebîr kabâk imame	1'aded
Ortası mînalı ve yılan kavili kehribar vasad imame	2'aded
Ortası mînalı ağızlığı ve teklîği kehribar imame	2'aded
Ortası mînalı ağızlığı ve teklîği kehribar imame	3'aded
Ortası acemkârî mînalı sade kehribar ağızlıklı imame	10'aded
Ortası taş üzerine altun kakmalı kehribar kabâk imame	3'aded
Şikest imame	1'aded
Ağızlığı şikest köhne kehribar imame	1'aded
Bilâ imame nargile marpuçu	3'aded
Bayağı fîncân	10'aded
Nühâs sagîr gügüm	1'aded
Nühâs sagîr ibrik	2'aded
Sîm sagîr süzek	1'aded
Nühâs kebîr kahve ibriği	1'aded
Bilâ imame köhne kirâs çubuk	5'aded
Sarıklı köhne çubuk	2'aded
Bilâ imame müsta'mel kirâs çubuk	16'aded
Bilâ imame köhne sarma çubuk	4'aded
Bilâ imame yasemin cedîd çubuk	4'aded
Serâsere kablu semûr bacası kürk	1'aded
Şamfıstığı buhûrî şala kaplusemûr nâfesi ²⁸⁸ biniş ²⁸⁹ kürk	1'aded
Yeşil buhûrî şala kabli derûnî telku/tilki paçası biniş kürk	1'aded
Al şala kabli sart semûr ²⁹⁰ biniş kürk	1'aded
Gögez ²⁹¹ çukaya kabli Anadolu vaşâğı kubur yünlü kürk	1'aded
Fıstıkî şala kaplu sart semûr biniş kürk	1'aded
Gögez şala kaplu semûr nâfesi çepe kürk	1'aded
Mâi şala kaplu kakım biniş kürk	1'aded
Al bazeye kabli müsta'mel çenbe kakım kürk	1'aded
Gögez şala kaplu müsta'mel behle nîmten kürk	1'aded
Semûr nâfesi parçası	2'aded
Alma kürk parçası	1'aded

²⁸⁷ İmame: Nargile malzemesi

²⁸⁸ Nâfe: derisinden kürk yapılan hayvanların postlarının karnı altındaki deri kısmı.

²⁸⁹ Biniş: Bir çeşit çüppe.

²⁹⁰ Semûr: Samur.

²⁹¹ Gögez: Koyu ve mora çalar kırmızı rengi.

Al buhûrî şala kaplu yakası zağrası şîrt derûnî paça çepe kürk	1'aded
Kavuniçi çukaya kabli semûr paçası kürk	1'aded
Yeşil çuka erkân semûr paçası kürk	1'aded
Vişne rengi çukaya kabli cild kafa müsta'mel biniş kürk	1'aded
Hila'tlık gümüşî geziye kabli semûr paçası biniş kürk	1'aded
Hila'tlık yeşil çukaya kabli zerdevâ kontoş kürk	1'aded
Hila'tlık fıstıkî çukaya kabli beç semûr kontoş kürk	1'aded
Hila'tlık al geziye kabli beç semûr biniş kürk	1'aded
Hila'tlık sarı geziye kabli beç semûr biniş kürk	1'aded
Hila'tlık haşhaşi geziye kabli beç semûrî biniş kürk	1'aded
Hila'tlık haşhaşi canfese ²⁹² kabli zerdevâ ²⁹³ paçası biniş kürk	1'aded
Hila'tlık al canfese kabli zerdevâ paçası cedîd biniş kürk	1'aded
Preveze çukaya kabli çıpraşlı alma kavcuk kürk	1'aded
Tahinî geziye kabli semûr paçası çepe kürk	1'aded
Köhne nîmten nâfe kürk	1'aded
Mâi lâciverd çubuklu donluk cedîd şal	1'aded
Gögez ve beyaz çubuklu cedîd donluk	1'aded
Sarı ve yeşil çubuklu cedîd fermâyîş donluk şal	1'aded
Beyaz ve gögez bād zehrîçubuklu fermâyîş cedîd donluk şal	1'aded
Sarı ve penbe ve mâi ve beyaz ve al çubuklu donluk fermâyîş cedîd donluk şal	1'aded
Beyaz ve lâciverd ve gögez çubuklu donluk fermâyîş cedîd şal	1'aded
Beyaz ve lâciverd ve sarı gögez çubuklu fermâyîş donluk şal	1'aded
Sarı ve gögez ve beyaz arguvânî çubuklu donluk fermâyîş cedîd şal	1'aded
Sarı ve gögez çubuklu donluk cedîd şal	1'aded
Atik yılan kavili beyaz rızâî şal	1'aded
Çiçekli beyaz rızâî müsta'mel şal	1'aded
Gögez çiçekli rızâî cedîd şal	1'aded
Köhne fermâyîş şal	1'aded

²⁹² Canfes: ince parlak ekseri iki renk ibraz eden ipek kumaş.

²⁹³ Zerdevâ: derisinden kürk yapılan maruf bir cins küçük çarpa.

Köhne beyaz çar şal	1'aded
Müsta'mel fermâyiş rızâî şal	1'aded
Muhtelif al elvan Haleb süvâyisi	33 top
Gücerât-ı hind süvâyisi	2 top
Muhtelif al elvan hind kutnisi	4'aded
Köhne şal parçası	2'aded
Gögez buhûrî şal cedîd binîş kürk kabı	1'aded
Mor kadife 10 zirâ'	21,5 zirâ'
Siyah kadife: 6,5 zirâ', mâi: 5 zirâ'	
Yeşil destâr	6'aded
Sarı atlâs: 7,5 zirâ', Mâi: 9,5	16,5
lif	1 tora
Bir çift altun şemseli incülü a'lâ cedîd kabut	1'aded
Tamgâhâne-i İstanbul	9 top
İncülü dokuz çift çibrâstlı a'lâ çuka kabut kerrâke ²⁹⁴	1'aded
Frenkkârî cedîd fes 2 deste	20'aded
Fermâyiş cedîd şal duhân kesesi	1'aded
Haleb ve Şam kutnisi	27 top
Adni Haleb çiçeklisi	2 top
s.6- Şam küttâbîsi	10 top
Diyarbekir alacası	7 top
Çorumkârî sagrı puşidesi	3'aded
Serasereğir puşidesi	1'aded
Köhne yedek örtüsü	9'aded
Taşrakârî sîm üzerine yaldızlı mâi gögez saçaklı raht ve reşme ve başlık takımı	1 takım
Taşrakârî sîm üzerine yaldızlı peçeli raht ve başlık ve reşme	1 takım
Taşrakârî sîm üzerine sîmli yaldızlı peçeli raht ve başlık	2'aded
Taşrakârî sîm üzerine yaldızlı çifte peçeli 2 raht ve 1 başlık	
Taşrakârî çifte peçeli sîm raht çedri	3'aded
Taşrakârî parparalı sîm başlık	4'aded
Köhne kadife kalbdânli kesme	1'aded
Mor çuka üzerine sîmli ve etrafı kareli köhne gâşiye	1'aded
Mâi çuka üzerine köhne saçaklı gâşiye	1'aded
Köhne eğer minderi	2'aded
Köhne boğâsi ²⁹⁵ potur	1'aded
Cedîd Maraş gâşiyesi	2'aded
Çorumkârî sagir yelek	4'aded
Mâi Ankara şalisi	1top
Beyaz Tosya şalisi	1top
Penbe Tosya şalisi	8 zira'a

²⁹⁴ Kerrâke: Sof denilen kumaştan yapılmış bir nevi cüppe.

²⁹⁵ Boğası: astar, bez, ince Amerikan bezi.

Sîm üzerine yaldızlı kareli sagir yelek	1'aded
İpek ve kalbdânli cedîd çevre	5 bağlık
Cedîd penbezâr halâî gömlek	11'aded
Turuncu şal üzerine sîm pul işlemeli a'lâ cedîd berber takımı	1'aded
Yeşil şal üzerine sîm pul işlemeli cedîd kavuk örtüsü	1'aded
Beyaz şal üzerine kılbdân ²⁹⁶ işlemeli cedîd kahve makremesi	2'aded
Mısırkârî cedîd çarşâb	3'aded
Mısırkârî cedîd sofra peşkiri	1'aded
Hamakârî cedîd gögez sofra peşkiri	1'aded
Beyaz batista üzerine tel işlemeli kebîr müsta'mel sofra	1'aded
Hamakârî kırmızı müsta'mel sofra	1'aded
Derûni gümüşî canfes üzerine harir ve kılbdân işleme birûni atlâs seccade	1'aded
Mardinkârî elvan abdest kutası	4'aded
Mısırkârî kuta	2'aded
Müsta'mel berber takımı	1'aded
İrankârî yasdık	6'aded
Fes kavuğu	1'aded
İngilizkârî elvan cedîd çit 3 top- 90 zira'a	
Elvan parça cedîd çit	5'aded
Rusyakârî kadife	15 zira'a
Mâi atlâs üzerine kılbdân işlemeli köhne gâşiye	1'aded
Dülbend	2 top
Kılbdânli köhne gâşiye ²⁹⁷	3'aded
Mâi çuka üzerine sîm kabreli gâşiye	1'aded
Sîm kabreli sagir yılık	1'aded
Sîm kabreli köhne piştov kabûru	1 çift
Kırmızı püsküllü sîm raht ve başlık ve reşme	1 takım
Sîm raht ve başlık ve reşme	1 takım
Sîm raht ve başlık ve reşme	1 takım
Sîm raht ve başlık ve reşme	1 takım
Sîm raht ve başlıkve hamail takımı	1'aded
İrankârî eğer minderi	2'aded
Bogası meksûr saksonyakârî çay sanduğu	1'aded
Venedikkârî meksûr çay sanduğu	1'aded
Sîm ayine	1'aded
Sîm tas	1'aded
Sîm tebsi	1'aded
Mercanlı ustura	1'aded

²⁹⁶ Kılbdân: Eğirme çarkıyla pamuk ipliği üzerine bükülüp sarılmış gümüş veya altın teller.

²⁹⁷ Gâşiye: örtü, zar, perde, sırmalı ve şeritli at eğeri örtüsü.

mikras	1'aded
Sırmalı silahlık ve tarak kesesi	2'aded
Selanikkârî oniki mihrablı sâf seccadesi	1'aded
Lehkârî şeridli kar çiçeği ehrâm	2'aded
Köhne gögez ehrâm	3'aded
Şilte	2'aded
Baş yasdığı	1'aded
Köhne havlu	5'aded
Köhne abdest kutası	1'aded
Müsta'mel çuka makrame kesesi	1'aded
İpek ve tel işlemeli köhne sofra	1'aded
Mardinkârî müsta'mel taam peşkirî	1'aded
Müsta'mel omuz makramesi	4'aded
Muğîna alacası	5'aded
Musul kirbâsı parça	3'aded
Tokad basması yemenî değirmi	48'aded
Müsta'mel serâser kürk kabı	1'aded
Yeşil köhne kontoş kürk kabı	3'aded
Suf ²⁹⁸ köhne mâi kürk kabı	1'aded
Hila'tlık köhne yeşil çuka çepe	1'aded
Hila'tlık köhne suf ferâce	1'aded
Köhne suf kürk kabı	1'aded
Astar	1top
Edimekârî revganlı pištahte	1'aded
Müsta'mel perde	3'aded
Siyah kadife üzerine sırma ve bol işlemeli mısır taklidi İstanbulkârî eğer ve lib ve başlık ve karahisârî müsta'mel rikâb ²⁹⁹ takımı; 1 takım	
Köhne yeşil kadife üzerine sırma ve pul işlemeli mısır taklidi İstanbulkârî eğer ve başlık ve karahisârî rikab takımı; 1 takım	
Tek kanad Türkmen kilimi 7cedid, 1köhne	8'aded
Gördüs kalıçesi müsta'mel seccade	1'aded
Kurşunlu çiftliği reayasından gelen haşır tüfenk (Osman Paşa'ya fûrûht olundu)	155'aded
Rusyakârî pirinç çay sandığı	1'aded
Şemsiye	1'aded
Müsta'mel Bayburd seccadesi	1'aded
Acemkârî tulıçe müsta'mel kalıçe	1'aded
Sade siyah meşlâh ³⁰⁰	1'aded
Cedid kilim seccade	1'aded
Kırmızı astar top ve parça	92'aded
Köhne hurç	30 çift
Battal kâğıdı	1 top
Hurda nühâs	140 kıyye
Köhne nühâs fenâr	1'aded

²⁹⁸ Suf: yün.

²⁹⁹ Rikâb: özenği.

³⁰⁰ Meşlâh: bir nevi elbise.

Haleb süvayisi müsta'mel beyaz antârî	1'aded
Haleb süvayisi yeşilli müsta'mel antârî	1'aded
Sade müsta'mel antârî	1'aded
İstanbul işlemesi köhne beyaz antârî	1'aded
İngiliz şalı köhne antârî	1'aded
Lâciverd sarı maric köhne şal antârî	1'aded
Gögez mariçli köhne şal antârî	1'aded
Haleb beldârî müsta'mel kısa antârî	2'aded
Nohudî ³⁰¹ Haleb çiçeklisi müsta'mel kısa antârî	2'aded
Havlu	8'aded
Peştemal	1'aded
Selecek	1'aded
Döşeme	1'aded
Tunbâk tas	1'aded
Musul kirbâsı	2 top
Gögez kadife	16 zira'a
Gögez atlâs	111 zira'a
Harî atlâs	49 zira'a
Mâi atlâs	27,5 zira'a
İbikli tel işlemeli cedid omuz makramesi	5'aded
Kılabdânlı ibikli cedid ala abdest havlusu	8'aded
İbikli ve kılabdân işlemeli cedid omuz makramesi	11'aded
Cedid çuka çakşır	4'aded
Zeytuni çuka şalvar	1'aded
Gögez cedid çuka kabut başlığı	2'aded
Gögez çuka müsta'mel kabut kesesi	2'aded
Suf müsta'mel kabut	1'aded
Kıbrıtî çuka müsta'mel sade çepe	1'aded
Turuncu cedid çuka çepe	1'aded
Vişneçürüğü cedid çepe	1'aded
Sarı gezi müsta'mel biniş kürk kabı	1'aded
Tahini müsta'mel biniş kürk kabı	1'aded
Gögez suf müsta'mel kürk kabı	1'aded
İstanbulkârî süzeni kumaş	4'aded
Penbezâr Selimiye	5 top
Penbe çul müsta'mel	11 top
İbikli ve kılabdânlı cedid uçğur	14'aded
Cedid köprü sarığı	2'aded
Hila'tlık gögez kabut	9'aded
s.7-Simmî yeşil canfes sandallı cedid çuka biniş	1'aded
Canfes sandallı meritânî cedid çuka biniş	1'aded

³⁰¹ Nohudî: kirlî ya da donuk sarı rengine verilen isim.

Canfes penbe cedîd çuka binîş	1 'aded
Canfesli meritânî cedîd çuka çepe	1 'aded
Kalaycı tumânî canfesli cedîd çuka çepe	1 'aded
Canfesli penbe cedîd çuka çepe	1 'aded
Canfesli zeytunî müsta'mel Çuka binîş	1 'aded
Köhne kakım kürk	1 'aded
Taşrakârî sim üzerine altun yaldızlı kırmızı püsküllü kebîr raht ve başlık	1 takım
Taşrakârî sim üzerine altun yaldızlı mâi saçaklı kebîr raht ve başlık	1 takım
İbik ve kılabdânî cedîd çevre	3 'aded
Bağlık	2 'aded
Taşrakârî sim üzerine yaldızlı lâciverd saçaklı raht ve başlık	1 takım
Taşrakârî sarı püsküllü sade sim raht ve başlık ve reşme takımı	1 takım
Taşrakârî elvan saçaklı sim raht ve başlık ve reşme	2 takım
Taşrakârî sim lib ve 3 başlık ve 1 reşme	
Köhne sancak	2 parça
Köhne yeşil sofrâ	1 'aded
Selanikkârî kadife koltuk yasdığı	2 'aded
Minder	1 'aded
Dört kanad müsta'mel jar perdesi	1 'aded
Müsta'mel gem	3 'aded
Trabzonkârî cedîd kolan ³⁰²	3 'aded
Cedîd jeçme	1 çift
Ayd ağacı kütük	1 'aded
Nâmzede kirbâsı	14 top
Müsta'mel semür yaka zağrası	1 'aded
Müsta'mel parça vaşak	Bir miktar
Mahlût kahve fincanı	11 'aded
Firenkî mum	10 deste
Köhne suf kürk kabı	1 'aded
Kahve makramesi	1 'aded
Köhne makrame	1 'aded
Kılabdânî suvai ³⁰³ parçaları	3 'aded
Müsta'mel kerrake ³⁰⁴	1 'aded
Cedîd bilân	1 'aded
Köhne fişenklik	3 takım
Köhne başlık ma'a libi	1 'aded
Siyah çuka müsta'mel sırmalı min-tan	1 'aded
Zeytunî müsta'mel çuka şalvar	1 'aded

³⁰² Kolan: Kuşak, kalın ve enli örülmüş ip, eğer kolanı.

³⁰³ Suvai: ipek kumaş.

³⁰⁴ Kerrake: vaktiyle tarik-i ilmi kıyafetinde giyilen, ince yünden yapılmış hafif ve dar üstlük elbise.

Şali müsta'mel çakşır	1 'aded
Köhne şali şalvar	1 'aded
Köhne içlik ve hırka	9 'aded
Bilecikkârî kırmızı asdarlı yasdık	14 'aded
Köhne Hataî koltuk yasdığı	3 'aded
Haremde küçük odanın mefruşatı	
Yeşil çetme müsta'mel yasdık	12 'aded
Gögez köhne çuka mak'ad	3 'aded
Yün memlû ³⁰⁵ minder	3 'aded
Haremde fevkânîde büyük odanın mefruşatı	
Yeşil kılabdânî çetme derünü yün memlû yasdık	12 'aded
Kılabdân saçaklı al çuka mak'ad	3 'aded
Erzurumkârî kaliçe	2 'aded
Yün memlû minder	3 'aded
Al çuka ocak yaşmağı	1 'aded
Haremde fevkânîde paşaya mahsus olan odada mevcut bulunan mefruşat	
Beyaz atlâs üzerine aşâğıkârî pul işlemeli deruni yün memlû yasdık	11 'aded
Beyaz atlâs üzerine aşâğıkârî pul işlemeli derünü yün memlû köşe yasdık	
Beyaz atlâs üzerine aşâğıkârî pul işlemeli sırma saçaklı mak'ad	2 'aded
Derünü yün memlû minder	2 'aded
Nemçekârî kebîr endam ayinesi	1 'aded
Haremde diğer küçük odanın mefruşatı	
Derünü yün memlû mâi köhne yasdık	12 'aded
Yün memlû minder	2 'aded
Köhne al çuka mak'ad	2 'aded
Hurda avânî nühâs	72 kıyye
Dimi yasdık	38 'aded
Dimi mak'ad	9 'aded
Tokadkârî mak'ad	34 'aded
Tokadkârî yasdık	32 'aded
Alaf ³⁰⁶ memlû minder	46 'aded
Hurda avânî nühâs	72 'aded
Rusyakârî yasdık	28 'aded
Köhne orta keçesi	1 'aded
Haremde mevcut bulunan eşyanın miktarı	
Yün memlû kutnî minder	4 'aded
Yün dolu cedîd mâi atlâs şilte	1 'aded
Yün dolu kırmızı atlâs şilte	1 'aded
Yün dolu çit minder	2 'aded
Penbe memlû kutnî şilte	2 'aded
Yün dolu baş yasdığı	6 'aded

³⁰⁵ Memlû: içi dolu.

³⁰⁶ Alaf: ot, saman.

Cedid ve mahlût elvan yorgan	17'aded
Selanikkârî müsta'mel kalıçe	1'aded
Türkman kilimi	8'aded
Penbe memlû kutnî şilte	2'aded
Müsta'mel çit şilte	2'aded
İngiliz basması minder	1'aded
Dökme kebîr mangal	1'aded
Eski maden taklidi kebîr tabak	10'aded
Saksonya tabak	1'aded
Bayağı Beçkârî tabak	5'aded
Beç taklidi tabak	10'aded
Yaprak şişe tabak	10'aded
Mâi şişe tabak	3'aded
Saksonya bardak	2'aded
Billur bardak	5'aded
Boylu şişe kâse	2'aded
Beyaz şişe bardak	1'aded
Billur hoşâb kâsesi	3'aded
Sîm tuzluk	1'aded
Mahlût бага hoşâb kaşığı	12'aded
Kastamonukârî nühâs legân ve ibrik	2 çift
Şeker	7 külâh
Yeşil kâse	1 kâse
Yeşil tabak	1 tabak
Yeşil ve sarı saksonya tabak	2 tabak
İngilizkârî sagîr bardak ma'a kabâk	2'aded
Beçkârî mâi tabak	16'aded
Beyaz billur kâse	2'aded
Güderi cedid dizgîn	3'aded
Şeker	55 kıyye
Yün memlû sade astarlı yasdık	6'aded
Sırma tuğ püsküllü	1 çift
Balmumu	300 kıyye
Mercanlı som soğuk kaşığı	12'aded
Yapağı	500 kıyye
s.8-Müteveffayı müşârü'n-ileyhin Çarşamba kazasında diğer küçük konağında mevcut bulunan mefrûşât	
Müsta'mel kadife yasdık	14'aded
Bilecikkârî çetme yasdık	2'aded
Vişerengi gögez saçaklı müsta'mel çuka mak'ad	3'aded
Derûnî yün memlû döşek	3'aded
Ocak temûrî	2'aded
Tokad basması yasdık	7'aded
Yün memlû minder	2'aded
Tokad basması mak'ad	1'aded
Bilecikkârî gögez yasdık	8'aded
Tokad basması gögez yasdık	6'aded
Koyu nefî mâi saçaklı çuka mak'ad	3'aded
Derûnî yün memlû döşek	3'aded
Tokad basması yasdık	8'aded

Tokad basması mak'ad	3'aded
Derûnî yün memlû şilte	3'aded
Müteveffa Battal Hüseyin Paşa'nın halîle-i menkûhası Mahbube Hanımın vefatında Süleyman Paşa tarafından zabt olunan eşyasından olup Bafra mütesellim-i sabık Esseyyid Abdulkерim Efendi bendeleri marifetiyle teslim olunan	
İstanbul nisfiyesi harçlı mercan tesbih	1'aded
Örme altun bilezik	1 çift
Hurda çapa elmaslı körüklük	1 çift
Kebîr zümrüd küpe	1 çift
Sagîr zümrüd	1 çift
Altı tane incülü küpe	1 çift
Birbuçuk funduk mahlût altun	2'aded
Funduk nisfiyesi	1'aded
Altun kuşak	90 dirhem 1 çift
Sîm tas	175 dirhem 2'aded
Atlâs üzerine süzenî işlemeli cedid bohça	1'aded
Atlâs kavuk örtüsü	1'aded
Sarı mağreb şalı üzerine süzenî işlemeli kavuk örtüsü	1'aded
Bayağı işlemeli abdest havlusu	1'aded
İncü	25 dirhem
Sîm tarak	9'aded
Müteveffa müşârü'n-ileyh Süleyman Paşa'nın Çarşamba kazasında mevcut olan edavât-ı harbiyesi	
Nefs-i Çarşamba kasabasında barutçu esnafları zimmetinde olan barut-ı siyah	1.090,5 kıyye
Rahtevân camii medresesi odasında mevcut olan barut-ı siyah	137,5 kıyye
Rahtevân camii medresesi odasında mevcut olan kurşun	302,5 kıyye
Yekün barut	1.228 kıyye
Çarşamba konağında mevcut olan kurşun	3.330 kıyye
Sanduk	175
Müteveffa müşârü'n-ileyhin Çarşamba konağında mevcut olan 9 kıyyelik abûs topu ma'a kundak	1 kıta
1,5 kıyyelik çerha topları ma'a kundak fakat 1 kundak şikest ³⁰⁷	5 kıta
Müteveffayı müşârü'n-ileyhin zühur eden nüküdü	

³⁰⁷ Şikest: kırık.

Meblağ-ı mezbür zimmet-i çake-ride mevcut ve mahfuz olmakla şerh verildi. Osman paşanın ba tahvil makbuzu Paşa-yı mumaileyhin hizmeti 64.716,5 kuruş 07.608,5 kuruş +----- 57.108 kuruş 25.000 kuruş 32.108 kuruş		Müsta'mel tek kanad Türkmen kilimi, 3'aded 44 krş	
Müteveffayı müşârü'n-ileyhin muhalefâtından mükeddema Osman Paşa ma'rifetiyle ikraz olunup esnafa fûrûht ve icab eden bahası nakden ahz ve tahsil olunan, Safi kahve:177 kıyye. Kıyyesi 7,5 kuruştan toplam: 1.050,5 krş, Safi biber:42 kıyye. Kıyyesi 4krştan: 168, Safi duhân:127 kıyye kıyyesi 3,5 krştan 444,5 krş Yekün: 1.763 kuruş		Sîm çavuş kemeri 6 çift, 300 dirhem, 20 paradan 150 krş	
Müteveffa müşârü'n-ileyhin muhalefâtından köhne ve fersude olduğuna binaen marif-i şer'ile ikraz olunup esnafa fûrûht olunmuş olan Meblağ-ı Mezbûr zimmet-i çake-ride mevcut ve mahfuz olmağla şerh verildi Vezir çizmesi: 13 çift x 3= 39 krş Köhne mes: 8 çift x 2,5= 20 Köhne pabuç: 17 çift x 3= 51 Toplam:110 guruş		Başçavuş deknesi 2'aded, 20 para 120 dirhem/ 60 krş	
s.9- Müteveffa müşârü'n-ileyhin muhalefâtından Alaiye Sancağı muta-sarrıfı Osman Paşa bendelerinin ahz ve iştirak eylediği esb ve istiran ve eşya-yı müteferikanın miktar-ı ve fiyatı Meblağ-ı mezbûr Paşa-yı mumaileyh tarafından teslim-i hazine		Cedîd sade karaca sarı eğer 13 'aded, 40krştan/ 520 krş	
	40'aded/ 400 krş	Tunbâk su matarası 1'aded, 20 krş	
	1 'aded/20 krş	Yağız esb 1 re's, 300 krş	
	1 'aded/ 10 krş	Dor esb 1re's, 300krş	
Sîm Çavuş çevgeni 8 'aded 480 dirhem her biri 20 paradan/ 240 krş		Delibaşı kırn esb 1re's, 250 krş	
Sîm kavâs deknesi 15'aded 300 dirhem her biri 15 paradan/ 113 krş		Hafızağa alı al esb, 1re's,150 krş	
Sade şeritli neftî çuka seccade, 1'aded 30 krş		Alibey kırn esb, 1re's, 350 krş	
		Sivas al esb, 1re's, 250 krş	
		Hatib al esb, 1re's,150krş	
		Numan kırn esb, 1re's, 220 krş	
		Bargir, 1re's, 100 krş	
		Dor ester, 6re's, 500/ 3.000krş	
		Kır katır, 1re's,500 krş	
		Yağız ester, 3re's,1.500 krş	
		Koyu al katır, 1re's,500 krş	
		Kula katır, 1re's, 500 krş	
		Ba tahvil 9.927 krş	
		Müteveffa-yı müşârü'n-ileyhin nükûdundan mükeddema kendisi ahz edip tahvil verdiği nakdi. <i>Karşı varakada muharrer nükûddan dahî fûruhte olunmuşdur</i> 7.608,5 kuruş	
		Müteveffa müşârü'n-ileyhin avâ-nînhâsından mükeddema kendisi ahz edip bahası için tahvil verdiği müsta'mel avânî nühâs 315 kıyye x 3 krşdan 945 krş <i>Meblağ-ı Mezbûr Paşa-yı mumaileyh bendeleri tarafından teslim-i hazine-i amire olunmak için verdi-ği bir kit'adan...</i>	
		Müteveffa müşârü'n-ileyhin muhalefâtından paşa-yı mumaileyh bendelerine ahz etmiş olduğu	
		Nühâs üzerine sîm yaldızlı sancağ-ı şerif Kelâm-ı kadîm	3 kit'a 1 cild 1.500 krş
		Nühâs üzerine sîm yaldızlı tuğ-ı hümâyûn	3 kit'a 150 krş
		Taht-er revân	1 kit'a 1.616 krş
		Beyaz sandal üzerine ayet-i kerime tahrir olunmuş sîm alemlî yaldızlı cedîd Yöğrük bayrağı. 1-1.500 krş, Yekün 4.366 krş. 200 krş- Tablâ alem bahası 4.566 krş	

Müteveffa müşârü'n-ileyhin Çarşamba konağında mevcut olan esb-lerden fûruht olunan (meblağ-i mezbûr zimmet-i çakeride mevcut olmakla)	
Yahya Efendi kırır esb 1re's, 300 krş	
Cemşiroğlu kırır esb	1re's,300 krş
Merzifonî al	1re's,300 krş
Çakır dorusu	1re's,455 krş
Nüzulemini kırır	1re's,240 krş
Haytab kırır	1re's,250 krş
Trabzonî doru	1re's,280 krş
Ustaoglu akçe kanda esb	1re's,180 krş
Çiftlik mahsulü kula tay	1re's,340 krş
Tatar ağasının al kısrağı	1re's,500 krş
Mehmed Paşa kırır	1re's,335 krş
Toplam esb: 11re's 3.480 kuruş	
s.10-Müteveffa müşârü'n-ileyhin Çarşamba konağında mevcut olan esb ve esterleri ³⁰⁸	
Mahmud Tiran dorusu esb	1re's
Hasımoğlu hacı Ahmed kırır esb	1re's
Çıplak kırır esb	1re's
Trabzon kulası esb	1re's
Üçüncüoğlunun al kısrağ 1- kulun 1	2 re's
Yerli dor kısrağ 1 kulun 1	2 re's
Dor kısrağ üç yaşında	1 re's
Yağız kısrağ iki yaşında	1 re's
Rahvan kır bargir	1 re's
Kır katır	6 re's
Dor katır	9 re's
Yağız katır	3 re's
Sincabî katır	1 re's
Al katır	1 re's
Toplam ester: 20	20 re's
Esb:8,Bargir:1	9 re's
Sivas eyaletinde Erbaa kazasına tabi Ğaradî çiftliği ve Köprü kazasında Narlı çiftliği müteveffayı müşârü'ileyhin evkafından ise çiftlikân-ı mezkûrede mevcut olan hayvanatın miktarı	
Narlı çiftliğinde olan öküz	1 çift
Ğaradî çiftliğinde olan	
Manda öküzü	12 çift
Ağnam	300 re's
Kısrağ	2 re's
Tay	2 re's
Yulaf	30 kile
Kendir	210 kıyye
Hinta	35 kile

³⁰⁸ Ester: katır.

Şa'ir	35 kile
Müteveffa-yı müşârü'n-ileyhin Çarşamba ve Terme kazalarında bervech-i mülkiyet zabt ve tasarruf olan	
Terme kazasında Aşağı köy bucağında hasıl olan aynen arz senevi	
Su hakkı icaresi 300 kuruş. Deynin hasılatı 600 krş, toplam 900 krş	
Çarşamba kazasında eskisaray yeri demekle meşhur tahminen onbeş kile tohum istiâb eder tarla	1 kıt'a 3 dönüm
Adım kazasına tabi Hacı Beyli karıyesinde	1 kıt'a tarla 8 dönüm
Çarşamba kasabası çarsusunda etmekçi firunu	1 bâb icaresi 60 kuruş
Çarşamba kazasında kain cevânib-i erbaası kârgir duvar üzerine fevkânî ve tahtani odaları muhtevî ma'lûm'ul-hudud müteveffayı müşârü'n-ileyhin müceddeden bina ve inşa ettirmiş olduğu cedîd hân. 1 kıt'a fevkânî oda 30 beheri 30 krş-tan 900 kuruş,Tahtani oda 33'aded beheri 25 kuruştan 825 krş, Kahvehane 1 'aded 100 kuruş Senevi icarı toplamı 1.825 kuruş	
Çarşamba kazasında kain ma'lûm'ul-hudud ve müştemilât mehterhane konağı 1 bâb	
Kasaba-ı mezbûrda kâin kezalik ma'lûm'ul-hudud ve müştemilât kethuda konağı 1 bâb	
Kezalik kasaba-ı mezbûrda kâin ma'lûm'ul-hudud ve müştemilât atik konak 1 bâb	
Çarşamba kasabasında vaki'ma'lûm'ul-hudud ve müştemilât hariciye ve dahiliye büyük konak	Konak 1 bâb
Konağ-ı kebîrin civarında ma'lûm'ul-hudud ve müştemilât hazine konağı	1 bâb
s.11-Müteveffa-yı müşârü'n-ileyhin Abatsa da ve Çarşamba kazalarında mevcut olan hayvanatı	
Abatsa'da Buladoğlu seyyid Hasan nâm kimesnenin yedinde olan	
Ağnâm	162 re's
Kuzu	15 re's
çamuş	1 çift
İnek	1 çift
Çarşamba'da Ökseli Hacı Torun Ahmed nâm kimesnenin yedinde olan	

çamuş	42 re's
Sağır tosun	14 re's
Sığır	16 re's
Sığır dügesi	13 re's
Çamuş dügesi	2 re's
Çamuş tosunu	8 re's
Sığır öküzü, 6 re's Toplam 101 re's	
Çarşamba'da sayısoğlu yedinde mevcut olan	
Tay kısırak	12 re's
Kısırak kısır	4 re's
Erkek tay üç yaşında	2 re's
Tay iki yaşında	1 re's
Tay bir yaşında	4 re's
Erkek tay birer yaşında	4 re's
Kancık tay ikişer yaşında, 2 re's Toplam 27 re's	
Çarşamba'da Balcıoğlu seyyid Mustafa'nın yedinde olan	
Ağnâm	280 re's
Kuzu	93 re's
Terme kazasında Gölardı dağında Yavuzlukta olan camuş	3 çift
Ağabağçesinde sancaklı dağında Yavuzlukta olan camuş	3çift
Müteveffa-yı müşârü'n-ileyhin bazı kesân zimmetlerinde ve sâlyânedend zikr-i atı kazalarda olan bakayası	
Ünyeli Surioglu Yani reisin müceddeden inşa eylediği şehniye mesarifatından dolayı zimmeti 7.500 kuruş	
Ünyeli Çırçır oğlu Leftar reisin müceddeden inşa eylediği şehniye mesarifinden dolayı zimmeti 2.117 krş	
Ünyeli Hallaççı oğlu Mustafa nâm reisin müceddeden inşa eylediği martiko ³⁰⁹ mesarifinden dolayı zim-meti 5.500 krş	
Ünyede Giresunlu çilesiz oğlu Ömer reisin müceddeden inşa eylediği şehniye? mesarifinden dolayı zimmeti <i>Meblağ-ı mezbûr tamamen tahsil olunub zimmet-i çâkeride mevcud olmağla şerh verildi fi 11 z 1233 2.117 kuruş</i>	
Kavak kazası ahalisinin sebze ahasından zimmeti (sebz 590 kile)	Beheri 7kuruştan 4.130 krş.

Sabık kavak mütesellimi babasız Feyzullahın zimmeti	3.198 krş
Müteveffa-yı müşârü'n-ileyhin oğlu Osman Beyin Kuşunlu çiftliğinin otuz iki senesi mahsulundan zimmeti	4.447 krş
Karahisar-ı şarki ahalisinin otuzüç senesi tevziinden dolayı bâ i'lâm zimmeti	41.540 krş
Bafra ve Alaçam kazaları ahalisinin otuziki senesi tevziinden zim-meti	16.951,5 krş
s.12-Bafra ve Alaçam kazaları ahalisinin otuziki senesi harman zahiresinden dolayı zimmeti	6.991,5 krş
Fatsa kazası ahalisinin otuziki senesi tevziinden zimmeti	11.415 krş
Kavak kazası ahalisinin otuziki senesi tevziinden zimmeti	20.301 krş
Rize kazası ahalisinin otuziki senesi tevziinden zimmeti	17.891 krş
Batum kazası ahalisinin otuziki senesi tevziinden zimmeti	21.000 krş
Ünye kazası ahalisinin otuziki senesi tevziinden zimmeti	1.154 krş
Müteveffa-yı müşârü'n-ileyhin Karahisar-ı şarki madencilerinde sinin-i atıka şab bakayasından matlubu şab. 351 kantar beheri 135krştan 47.385 krş. Bakaya 217.711 9.445 tahsil olunan 208.266 kuruş	
s.13-Müteveffa-yı müşârü'n-ileyhin Süleyman Paşanın Bafra kazasında büyük konakta mevcut olan emval ve eşyasının ve çiftlikân ve sairesinin zabt ve tahriri olunması hususunda taraf-ı çâkeriden muharrer Mustafa Reşid Efendi bendeleri tayin ve irsal olunmakla muharrir mumaileyh bendeleri Bafraya varup mütesellimi Maraşlızâde Mehmed Ağa ve vücuh-ı memleket kulları marifeti ve marifet-i şer'i ile gibi tashih ve tahkik ve zahire ihraç ederek takdim olunan mümzi defter mantuki üzere zabt ve tahrir edildiği emval ve eşya ve çiftlikân ve sairenin defteridir ki bervechi atı zikr ve beyan olunur.	
İngilizkârî çalar saat	1'aded
Kırmızı meşin kablı sağır sandalye	5'aded
Kırmızı meşin kablı kebîr sandalye	2'aded
Yan minderi	3=topl. 150 krş

³⁰⁹ Martiko: Bir tür tekne.

Bilecikkârî çıtma beyaz ve yeşil ve mâi nakışlı gılâfî cedîd sandallı yasduk	Cedîd 10 Müsta'mel 10 Köhne 06 toplam: 26
Bilecikkârî kırmızı boğazı astarlı müsta'mel yasduk	12 'aded
Acemkârî kırmızı astarlı şayık müsta'mel yasduk	10 'aded
Bilecikkârî gögez ve sair elvan nakışlı gılâfî kırmızı astarlı cedîd yasduk	15 'aded
Kıbriskârî kırmızı boğazı astarlı müsta'mel yasduk	12 'aded
Yün memlû cedîd çuka erkân min-deri	10 'aded
Yün memlû elvan çuka yasduk	4'aded
Haleb süvayisi, Beyrutî keremsûd penbe memlû cedîd şilte	4'aded
Mutalla ³¹⁰ üstüfa kenarlı gögez atlâs gılâfî gögez keremsûd penbe memlû cedîd yasduk	4'aded
Mutalla üstüfa kenarlı gılâfî mâi merrâi müsta'mel köşe şiltesi	2'aded
Gümüşi Haleb çiçeklisi kenarlı kırmızı canefli cedîd yorgan ma'a çarşâb	1'aded
Siyah Haleb çiçeklisi kenarlı kırmızı canefli cedîd yorgan ma'a çarşâb	1'aded
Hümayun cedîd yatak çarşâbı	1'aded
Cözme cedîd yatak çarşâbı	1'aded
Sarı Haleb çiçeklisi birüni gögez keremsûd derünî penbe memlû cedîd yatak şiltesi	1'aded
Gögez Haleb çiçeklisi birüni gögez keremsûd derünî penbe memlû cedîd yatak şiltesi	1'aded
Sarı Haleb çiçeklisi birüni gögez boğazı derünî penbe memlû müsta'mel yatak şiltesi	1'aded
Gümüşi Haleb çiçeklisi birüni gögez keremsûd deruni penbe memlû cedîd yüz yasadığı	1'aded
Gögez Haleb çiçeklisi birüni gögez keremsûd derünî penbe memlû cedîd yüz yasadığı	1'aded
Sarı Haleb çiçeklisi birüni gögez keremsûd derünî penbe memlû cedîd yüz yasadığı	1'aded
Gögez atlâs birüni kırmızı boğazı derünî penbe memlû müsta'mel yatak şiltesi	1'aded
İngilizkârî beyaz ve yeşil basma derünî penbe memlû yatak şiltesi	2 'aded

³¹⁰ Mutallâ: Yıldızlı.

İngilizkârî beyaz ve yeşil basma derünî penbe memlû cedîd yüz yasadığı	2 'aded
mâi ipek saçaklı birüni kırmızı astarlı al çuka mak'ad	2'aded 10 zira'
Mâi ipek saçaklı birüni kırmızı astarlı fes rengi saye cedîd çuka mak'ad	1'aded 17 zira'
Sarı ipek saçaklı birüni cevizi astarlı al çuka müsta'mel mak'ad	2 'aded 12 zira'
Gögez ipek saçaklı kırmızı astarlı sarı çuka köhne mak'ad	1'aded 4 zira'
Sarı ipek saçaklı fes rengi köhne çuka mak'ad	2'aded 18 zira'
Acemkârî mâi tire saçaklı birüni kırmızı astarlı müsta'mel şayık yasduk	2 'aded
Köhne çuka mak'ad	2'aded 2 zira'
Acemkârî köhne kaliçe	1 'aded
Gögez Haleb çiçeklisi yorgan ve çarşâb	2 'aded
Sarı Haleb çiçeklisi yorgan ma'a çarşâb	3 'aded
Mâi Haleb çiçeklisi müsta'mel yorgan ma'a çarşâb	3'aded
Mâi çit müsta'mel yorgan ma'a çarşâb	1'aded
Sarı Haleb çiçeklisi cedîd yorgan ma'a çarşâb	1'aded
Beyaz çit yorgan ma'a çarşâb	1'aded
Kırmızı ve beyaz kutnî müsta'mel yorgan ma'a çarşâb	2'aded
Haleb alacası müsta'mel yorgan ma'a çarşâb	4'aded
Bursa şiryabi' müsta'mel yorgan ma'a çarşâb	2'aded
Sarı saçaklı kırmızı astarlı köhne mâi çuka mak'ad	1'aded 6 zira'
Haleb alacası müsta'mel yorgan ma'a çarşâb	1'aded
Haleb kutnîsi birüni kırmızı astarlı derünîpenbe memlû cedîd yüz yasadığı	5'aded
Haleb çiçeklisi birüni kırmızı astarlı derünî penbe memlû yüz yasadığı	6'aded
Derünî penbe memlû çit müsta'mel şilte	1'aded
Derünî penbe memlû çit müsta'mel yüz yasadığı	1'aded
Haleb çiçeklisi derünî penbe memlû yatak şiltesi	1'aded
Haleb çiçeklisi derünî penbe memlû köhne yatak şiltesi	1'aded

Çit gögez astarlı derûnî penbe memlû kutnî cedîd yatak şiltesi	1'aded
Kutnî birûnîgögez astarlı derûnî penbe memlû cedîd yatak şiltesi	1'aded
Haleb aloacası birûni kırmızı astarlı derûnî penbe müsta'mel yatak şiltesi	1'aded
Mâi çit birûni kırmızı astarlı derûnî penbe müsta'mel yatak şiltesi	1'aded
Beyaz çit derûnî penbe memlû birûni kırmızı astarlı köhne yatak şiltesi	1'aded
Mâi çiçekli derûnî yün memlû birûni kırmızı astarlı müsta'mel yatak şiltesi	1'aded
Tokad basması derûnî yün memlû birûni kırmızı astarlı müsta'mel yatak şiltesi	1'aded
Tokadkârî müsta'mel yorgan ma'a çarşâb	6'aded
Köhne çit yorgan	13'aded
s.14- Tokadkârî müsta'mel yorgan bilâ çarşâb	3'aded
Derûnî penbe memlû köhne yüz yasadığı	6'aded
Haleb çiçeklisi derûnî penbe memlû köhne yatak şilte	1'aded
Derûnî yün memlû köhne yatak şiltesi	6'aded
Gögez saçaklı mâi çukaya birûni kırmızı astarlı köhne mak'ad	3 zira'
Sarı saçaklı fes rengi köhne çuka mak'ad	1'aded
Köhne pencere perdesi	13'aded
Köhne çit mak'ad	8'aded
Mâi çit derûnî penbe memlû müsta'mel yatak şiltesi	1'aded
Merzifonkârî müsta'mel mak'ad	1'aded
Gögez atlâs üzerine süzeni işlemeli müsta'mel ocak yaşmağı	1'aded
Acemkârî deve yünü müsta'mel kaliçe	5'aded
Kutnî derûnî penbe memlû birûni kırmızı astarlı cedîd yatak şiltesi	1'aded
Kutnî derûnî penbe memlû birûni kırmızı astarlı müsta'mel yatak şiltesi	8'aded
Çit derûnî penbe memlû birûni kırmızı astarlı müsta'mel yatak şiltesi	1'aded
Çit derûnî yün memlû birûni kırmızı astarlı yatak şiltesi	1'aded
Köhne çit yasduk	1'aded
Kırmızı astarlı köhne çit yasduk	5'aded
Kırmızı astarlı köhne deymi/ dimi yasduk	12'aded

Kırmızı astarlı köhne iskenderânî yasduk	5'aded
Bilecikkârî kırmızı astarlı müsta'mel yasduk	6'aded
Derûnî yün memlû köhne minder 175 kıyye yünden	8'aded
Müsta'mel çit kapu perdesi	3'aded
Selanikkârî köhne kapu perdesi	3'aded
Çuka müsta'mel kapu perdesi	2'aded
Selanikkârî müsta'mel kaliçe	1'aded
Türkman kârî cedîd kilim	6'aded
Türkmankârî müsta'mel kilim	7'aded
Gördüskârî müsta'mel seccade	3'aded
Gömleklik	5'aded
İşlemeli müsta'mel yatak çarşâbı	1'aded
Çiçekli müsta'mel boğça	2'aded
Havlû	2'aded
Don	2'aded
Gömlek	1'aded
Gömleklik kirbas- bez	5'aded
Yeşil sanduk	7'aded
Lehkârî kebîr çekmece	1'aded
Beçkârî mahlût tabak	16'aded
Hoşâb kâsesi	2'aded
Bayağı fincan	10'aded
Bayağı lecür kâsesi	3'aded
Bayağı beçkârî tabak	2'aded
Bilecikkârî birûni kırmızı astarlı müsta'mel yasduk	7'aded
Bilecikkârî soyalı kırmızı beyazlı yasduk	5'aded
Sarı saçaklı al çuka müsta'mel mak'ad	3'aded
Derûnî yün memlû yan minder 150 kıyye yünden	3'aded
Hatâî hasır	14'aded
Ocak yaşmağı	1'aded
Pîş-tahta	1'aded
İngilizkârî ayine	1'aded
Elvan tire saçaklı birûni beyaz astarlı kıbriskârî cedîd mak'ad	8'aded
Kırmızı beyaz yeşil saçaklı birûni beyaz astarlı mâi basma mezûr cedîd mak'ad	1'aded
Muhtelif elvan Kıbrıs basması birûni kırmızı astarlı cedîd yasduk	51'aded
Selanikkârî müsta'mel kaliçe	1'aded
Acemkârî köhne orta şaik	1'aded
Köhne yorgan	2'aded
Müsta'mel çerke	1'aded
Müsta'mel ... ve oturak ma'a takım	1'aded
Hatai müsta'mel kebîr hasır	1'aded
Pirinç müsta'mel şem 'dân	10'aded
Cedîd nühâs legen ve ibrik	8 çift
Müsta'mel nühâs legen ve ibrik	3 çift
Cedîd nühâs su tası	3'aded

Yaldızlı kebîr müsta'mel tunbâk şem 'dân	1 çift
Yaldızlı tunbâk cedîd legen ve ibrik	1 çift
Yaldızlı müsta'mel legen ve ibrik	1 çift
Beçkârî kâse	3 'aded
Kastamonu nühâs üzerine yaldızlı çorba tası- kapak	2 'aded
Müsta'mel nühâs kebîr tepsi	1'aded
Müsta'mel nühâs cedîd tepsi	1'aded
Bulad revganlı müsta'mel tepsi	4'aded
Nühâs müsta'mel Abdest legeni	3'aded
Nühâs müsta'mel Çame şuy legeni 3 kebîr- 2 sagîr	5'aded
Yaldızlı tunbâk müsta'mel abdest legeni	1'aded
Meşin üzerine kabreli şem 'dân sofrası 1 cedîd- 5 müsta'mel	6'aded
Nühâs müsta'melkebîr yağ debbesi	2 'aded
Nühâs ve vasat müsta'mel yağ debbesi	2 'aded
Nühâs kebîrve sagîr müsta'mel gügüm	5'aded
Nühâs çark işi müsta'mel sahan	14'aded
Nühâs çark işi müsta'mel sahan kapağı	14'aded
Nühâs çark işi müsta'mel Sagîr tasma'a kapak	2 çift
Nühâs çark işi müsta'mel sagîr kapak biri yaldızlı	16 'aded
Nühâs çark işi müsta'mel sagîr sahan ma'a kapak	2 çift
Nühâs müsta'mel su matarası	1'aded
Yürük bayrağı	1 top
Sim	120 dirhem
Müsta'mel avânî nühâs	297 kıyye
Müsta'mel Ocak temûrî	37 'aded
Kırmızı nühâs kebîr mankal	1
Yün tahminen	940 kıyye
Temûr sanduk kebîr-1 sagîr-2	3'aded
Filika temûrî	1'aded
Temûr ışğara	1'aded
Temûr kebab şişi	1'aded
Temûr külhan kapağı	1'aded
Temûr ocak maşası	8'aded
Temûr ateş körüğü	5'aded
Köhne çit yün memlû yasduk	5'aded
Mâi ipek müsta'mel mak'ad saçağı	22 zira'a
Mâi ipek cedîd mak'ad saçağı	7 zira'a
Yeşil ve gögez müsta'mel Mak'ad saçağı	7 zira'a
Beyaz tirekârî müsta'mel Mak'ad saçağı	32 zira'a
Kırmızı tirekârî müsta'mel mak'ad saçağı	5 zira'a

s.15-Bafra'da büyük konağın selamlığında mevcut bulunan Bafra mütesellimi Maraşlızâde Mehmed Ağa'ya Emanete Teslim olunan	
Kıbrıs basması yasduk	14 'aded
Kıbrıs basması mak'ad	5 'aded
Çiçekli şilte	1'aded
Kutnî şilte	1'aded
Kutnî yorgan	1'aded
Yüz yasdığı	2'aded
Döşek çarşâbı	1'aded
Alaca şilte	3'aded
Basma yorgan	4'aded
Basma şilte	1'aded
Amasya cinsi müsta'mel mak'ad	4'aded
Yan minderi	4'aded
Nühâs ibrik	2 'aded
Nühâs legen	1 'aded
Nühâs abdest legeni	1 'aded
Kebîr pirinç şem 'dân	3 'aded
Kebîr nühâs tepsi	1 'aded
Merzifonî deymi müsta'mel yasduk	15 'aded
Kahvealtı tepsi	1 'aded
Kilim	2 'aded
Alaca şilte	1 'aded
Dimi müsta'melyasduk	6 'aded
Dimi müsta'mel mak'ad	1 'aded
Mâi saçaklı çuka mak'ad	1 'aded
Mısır hasrı	3 'aded
Nühâs müsta'mel sahan	19 'aded
Nühâs müsta'mel kapak	23 'aded
Nühâs lenger	5 'aded
Nühâs kadaif tepsisi	3 'aded
Nühâs süzek	3 'aded
Nühâs kebîr çamasuy legeni	1 'aded
Nühâs kebîr tencere ma'a kapak	1 'aded
Nühâs kebîr ve sagîr tencere	13 'aded
Nühâs tencere kapağı	10 'aded
Nühâs orta tepsi	1 'aded
Nühâs gügüm	2 'aded
Nühâs kebîr kazğan	1 'aded
Müteveffa müşârî'n-ileyhin Bafra Kazasında vaki bervech-i mülkiyet zabt ve tasarrufunda olan çiftlikânî	
Bafra kazası kurbunda ma'lumul-hudud İngiliz çiftliği-çiftliğin müştemilâtı	1 kıt'a
Fevkânî üç bâb oda ve sair muhtevî konak	1'aded
Zeminde olan odalar	4'aded
ahur	1'aded
Öküz damı	1'aded
Buğday anbarı	2'aded
Kebîr samanlık	1'aded
Mısır serkeni	1'aded

Balak sadesi	1'aded
Kethudanın fevkânî hanesi	2'aded
Aşhane	1'aded
Hidmetkar evleri	5'aded
Kumcağızda çamuş sayesi	2'aded
Komağızda hidmetkar evi	2'aded
Nan-ı aziz fırını	1'aded
Bir gözlü su değirmeni	1'aded
Su hazarı	1'aded
Çiftliğ-i mezkûrun adevâtı	
Sahan	5'aded
Kabâk	5'aded
Çorba tası	5'aded
Lenger	1'aded
Legen ma'a ibrik	1çift
Tepsi	1'aded
Tencere	5'aded
Kapak	5'aded
Kefkir	1'aded
Ocak temürî	2 çift
Yorgan	5'aded
Döşek	5'aded
Yasdık	5'aded
Şilte	2'aded
Yüz yasadığı	1'aded
Yorgan	1'aded
Çatal sapan	3 çift
Kara saban	3 çift
Temûrlü urba	3'aded
Balta	4'aded
Dögen	3'aded
Sahan	1'aded
Gügüm	1'aded
Sagır kazgan	1'aded
Çiftliğ-i mezbûrun hayvanâtı	
Fındıkoğlu Totuk zimminin yedinde olan	
Yağız kısarak	2 re's 2 kulun
Temûr kısarak	1re's-kulun 1
Doru kısarak	2 re's
Kır kısır kısarak	3 re's
Doru kısır kısarak	6 re's
Kula kısır kısarak	1 re's
Al kısır kısarak	1 re's
Temûr kısır kısarak	1 re's
Kancık tay 1,5 yaşında	3 re's
Erkek tay 1,5 yaşında	1 re's
Kancık tay 2,5 ar yaşında	2 re's
aygır	1 re's
Gümüşçülerde al igdiş	1 re's
Katır sıpası 4 yaşında	1 re's
Katır sıpası 2,5 yaş	1 re's
Katır sıpası 1,5 yaş	2 re's
Merkep çiftlikte 1re's, sıpası 1 re's	

Kancık merkep çobanda	1 re's- sipa
Merkep sıpasız	1 re's
Erkek merkep	1 re's
Gümüşçü İbrahim yedinde mevcud olan	
Manda ineği	25 re's
Dana üçer yaşında	4 re's
Gümüş boğası	1 re's
Molla Ahmed yedinde Mevcud Olan	
Manda ineği	14 re's
Manda dügesi ikişer yaşında	3 re's
Dana üç yaşında	1 re's
Kara sığır ineği	6 re's
Kara sığır boğası	1 re's
Ali kethudanın yedinde mevcud olan	
Çamuş öküzü	16 re's
Kara sığır öküzü	5 re's
Keçi	33 re's
Oğlak	27 re's
Çoban Kara Mustafa'nın yedinde mevcud olan	
Ağnâm ve kuzu	567 re's
Keçi	53 re's
Oğlak	16 re's
Pulad değirmeni	1 bâb
Çayır değirmeni	1 bâb
s.16-Müteveffa müşarünileyhin Bafra kazasında bervech-i mülkiyet zabt ve tasarrufunda olan karaca kum çiftliği 1 kıt'a	
Fevkânî ve tahtani altı odayı meuhtevi konak	1 bâb
Kethuda odası	1 bâb
Hidmetkar evleri	5 bâb
Öküz damı	1'aded
Manda sayesi	1'aded
Zahire anbarı	1'aded
Samanlık	1'aded
At damı	1'aded
Edavâtı	
Nühâs sahan	15'aded
Nühâs kapak	15'aded
Nühâs kebîr kazgan	1'aded
Ocak temürî	1'aded
Ocak maşası	1'aded
Sapan temürî	20'aded
Urba	2 kıta
Çiftlik-i mezburda mevcud olan hayvanat	
Açık kır kısarak	5 re's
Temûr kır kısarak	4 re's
Doru kısarak	8 re's

Kula kısrak	2 re's
Al kısrak	1 re's
Kulun altı aylık	4 re's
Katır sıpası 2,5 ar yaşında	5 re's
Katır sıpası 1 er yaşında	7 re's
Katır sıpası altı aylık	2 re's
...humarı	1 re's
Manda ineği	18 re's
Manda danası 2,5 yaşında	3 re's
Manda danası altı aylık	7 re's
Karasığır ineği	22 re's
Buzağı altı aylık	19 re's
Kara sığır danası 2 yaşında	3 re's
Kara sığır danası 3 yaşında	2 re's
Kara sığır dügesi 3 yaş	3 re's
Koşu mandası	7 re's
Kara sığır öküz	11 re's
Kara sığır dügesi 2 yaş	3 re's
Müteveffa-yı müşârü'n-ileyhin Bafra kazasında bervech-i mülkiyet zabt ve tasarrufunda olan akararı	
Bafra'da menzilhane 2 Oda, 1 ahur, 1kahvehane, Senevî icarı 200 kuruş	
Bafrada menzilhane civarında olan mağazalar ikisi halî 7'aded, senelik icarı 100 kuruş	
Bafra'da tahmis kahvesi 1'aded senelik icarı 100 kuruş	
Bafrada cedîhanda kuşe odası 3'aded senelik icarı 70 kuruş	
Han tahtında olan dekakin 6'aded senelik icarı 145 kuruş	
Kuyumcu arastasında fevkânî dükkân. 1'aded icarı 30 kuruş	
Nalband dükkânı 1'aded icarı 35 kuruş	
Etmeççi firunu 1 1'aded icarı 40 kuruş	
Körükçü dükkânı .1'aded 30 kuruş icarı toplam 750 kuruş	
Bafra'da konak kapusu kurbunda cedîd kahvehane	1'aded
Bafra'da ince arastada harab dükkân	2'aded
Bafrada sofiler mahallesinde ma'lumul hudud ve müştemilat sağır sükna*	1'aded
Bafrada büyük konağın karşısında ma'lumul hudud müceddeden bina ve inşa olunmuş olan cedîdi han	1 kıta
Fevkânî oda	24'aded
Tahtani dekakin	6'aded
Kahvehane	1'aded
Ahur	3'aded
Senelik icar toplamı 600 kuruş	

Bafra'da ma'lumul hudud ve müştemilat mehterhane konağı	1'aded
Bafra kazasında malumulhudud ve müştemilat hariciye ve dahiliyelü kebîr konak	1'aded
Selamlıkta yaldızlı odada mevcut olan mefruşat	
Bilecikkârî çatma birüni kırmızı astarlı derüni bayağı memlû yasduk	16'aded
Derüni bayağı memlû yan minderi	2,5'aded
Patista müsta'mel pencere perdesi	14'aded
Hatai müsta'mel kebîr hasır	1'aded
Selamlıkta diğer altun yaldızlı eğri direkli odada mevcut olan mefruşat	
Bilecikkârî çetme birüni kırmızı astarlı derüni bayağı memlû müsta'mel yasduk	12'aded
Gögez ibrişim saçaklı al çuka müsta'mel mak'ad	2'aded
Bayağı memlû yan minderi	2'aded
Patiste müsta'mel pencere perdesi	7'aded
Selanikkârî müsta'mel kaliçe	1'aded
Haremde büyük odadamevcud olan mefruşat	
Bilecikkârî çetme derüni bayağı memlû birüni kırmızı astarlı müsta'mel yasduk	9'aded
Sarı ibrişim saçaklı müsta'mel Al çuka mak'ad	3'aded
Yapağı memlû müsta'mel yan minder	3'aded
İki kanad müsta'mel Türkman kilimi	2'aded
Müteveffa müşârü'n-ileyhin kendü malı olmak üzere nefs-i ünyede bir mahzende mevcut ve mehfuz olan	
Barut siyah	1.693,5kıyye
Sanduk derununda olan kurşun	3.533 kıyye
Külçe-i kurşun	1.287 kıyye
Müteveffa müşârünleyn kendü malı olmak üzere Ünye kalası çepehanesinde mevcut ve mahfuz olan	
Barut siyah	1.131 kıyye
çuval	22'aded
çeltük	145 kile
Değirmen taşı ma'a takım	3'aded
Taş el değirmeni	2'aded
Müteveffa müşârü'n-ileyhin kendü malı olmak üzere Ünye kalasında köhne ve fersude olup marifet-i şeri ile Furuht oounmuş olan avânî nühâs ve sairenin bahası. 618 kuruş	

Müteveffa müşârü'n-ileyhin muhallefâtından köhne ve fersude olup kezalik marifet-i şeri ile Furuht olunmuş olan köhne papuçların bahası 120 kuruş	
Müteveffa müşârü'n-ileyhin Fatsa kazasında kâin malumulhudud ve müştemilat hariciye ve dahiliyeli bervech-i mülkiyet zabt ve tasarrufunda olan konak 10 bâb	
Konağ-ı mezkûrun derununda mevcut olan avânî-i nühâs ve eşya-yı saire	
Nühâs müsta'mel sahan	10 'aded
Nühâs müsta'mel kapak	10 'aded
Nühâs müsta'mel tencere	8 'aded
Nühâs tencere kapağı	8 'aded
Nühâs sagır kazağan	2 'aded
Nühâs kebîr tepsi	1 'aded
Orta pirinç şem 'dân	2 'aded
Al çuka müsta'mel mak'ad	2 'aded
Yün memlû müsta'mel kadife yastuk	12 'aded
Nühâs sagır lenger	2 'aded
Nühâs legen ve ibrik	1 çift
Dimi köhne yastuk	12 'aded
Yün memlû şilte	2 'aded
Yün memlû dimi döşek	2 'aded
Çit yorgan ma'a çarşâb	2 'aded
Müteveffa-yı müşârü'n-ileyh nefsi Fatsa Kasabasında çend sene mukaddemçe müceddeden inşa ettirüb bervech-i mülkiyet zabt ve tasarrufunda olan Hamam	1 kıt'a icarî 130 kuruş
Müteveffa müşârü'n-ileyh Ünye kazasında bervech-i mülkiyet zabtu tasarrufunda olan çiftlikâni Ünye kazasında ma'lûm-ul-hudud ve müştemilatı olan çiftliği 1 kıt'a	
Müştemilatı	
Fevkânî oda	3 'aded
samanlık	1 'aded
ahur	1
Edavati	
Temûr çatal sapan takımı	1 çift
Temûr karasaban takımı	1 çift
Mezraaları	
Çala yeri Tarlası	30 dönüm
Veylibanyeri tarlası	30 dönüm
Çiftliği mezburda mevcut olan hayvanat	
Kısrak	8 re's
Erkek tay üç yaşında	3 re's
Dişi tay iki yaşında	3 re's
Çamuş ineği	7 re's
Çamuş öküzü	2 re's

Karasığır ineği	5 re's
Karasığır öküzü	6 re's
Dana iki yaş	5 re's
Kovan peteği	55 'aded
Ünye kazası civarında Ceviz deresi nâm mahalde malumulhudud ve müştemilat Ballık çiftliği. 1 kıta senevi hâsılatı darı bervech-i maktu' 80 kile	
Ünye kazası kurbunda malumulhudud ve müştemilat Yek kelleli çiftliği senevi hasılatı bervech-i maktu' 20 kile. 1 kıta senelik darı hâsılatı 20 kile	
Müteveffa-yı müşârü'n-ileyhin kendi malı olmak üzere zabt ve tasarrufunda olan kanca başların mikdarı	
Ünyeli İsmail bölükbaşının süvar olduğu kancabaşı ma'a takım	1 kıta
Ünyeli gaffar Ali oğlu Ömer'in süvar olduğu kancabaşı	1 kta
Ordu kazasında perşenbeli kızılbaşoğlu İbrahim bölükbaşının süvar olduğu kancabaşı	1 kıta
Samsun iskelesinde Adl bayrakdarın süvar olduğu kancabaşı	1 kıta
Ayvasıl kasabasında Kara İbrahim oğlu Hasan bölükbaşının süvar olduğu kancabaş	1 kıta
Ünyede köhne ve fersude olup erkab ve istimale Salih olmayan kanca başı	3 kıta
Ünyede beş çifte çayır fiklikası	1 kıta
Ünye rüesalarından Garipoğlu İbrahim reisin süvar olduğu iki direktli şehniye	1 kıta, 22 zira'a
Müteveffa müşârü'n-ileyh Süleyman Paşanın Samsun'da Hançerli mahallesinde mukaddema temhir olunmuş konağında mevcut olan eşyası çakerî keminelere ve vücuh-ı memleket kulları marifeti ve marifet-i şeri ile taharri ve tahkik olunub ber mantuk-ı defter mümzi zabt ve tahrirrolunan döşeme ve eşya ve sairenin defteridirki ber-vechi ati zıkr ve beyanolunur	
Konağ-ı mezkûrun fevkânîsinde bulunan mefrûşât büyük odada mevcut	
Bilecikkârî çetme derûnî yün memlû yastuk	21 'aded
Sarı ibrişim saçaklı al çuka mak'ad-kebîr-2- sagır-2	4 'aded

Selanikkârî atlas üzerine işlemeli derûnî penbe memlû köşe minder	1 'aded
yasduk	2 'aded
lehkârî derûnî penbe memlû köşe şiltesi	2 'aded
Al çuka ocak yaşmağı	1 'aded
Nemçekârî kebîr ayine	1 'aded
Erzurumkârî müsta'mel Kebîr kalıçe	1 'aded
Yün memlû minder kebîr-2- sagîr-2	4 'aded
Çamekan odasında mevcut olan mefrûşât	
Elvan bilecikkârî müsta'mel Derûnî yün memlû yasduk	18 'aded
Gögez ibrişim saçaklı al çuka müsta'mel Mak'ad kebîr-2, sagîr-2	4 'aded
lehkârî derûnî penbe memlû müsta'mel Sagîr köşe şiltesi	2 'aded
Al çuka köhne ocak yaşmağı	1 'aded
Yün memlû minder kebîr-2, sagîr-2	4 'aded
Türkmankârî kebîr cedîd kilim	2 'aded
Patista pencere perdesi	3 'aded
Nühâs kebîr müsta'mel fenar	1 'aded
Cedîd nühâs kebîr sahan ve kapak	34 'aded
Cedîd nühâs kebîr ve sagîr lenger	4 'aded

Cedîd nühâs kebîr ve sagîr tabe	4 'aded
Cedîd nühâs çorba tası	3 'aded
Cedîd nühâs tepsi	2 'aded
Köhne takımlı harap hanto	1 'aded
Samsunda ma'lûm-ul-hudud mülk gümrük arsası	1 kıta
Samsunda Yalı Camii şerfi derununda zuhur edip Samsun kalası çepehanesine marifet-i şerile vezn olunub mevzuu ve emanet vechle hıfz olunmuş olan edevât-ı harbiyenin mikdarı	
Otuzsekiz aded ağzı tabalı matara derununda matara ba'delvezn barut siyah	647 kıyye
Kırk 'aded meşin kese derununda mahlût kurşun ma'a tarh ve senk çakmak ba'delvezn	535 kıyye
Bir kufe derununda ma'a tara çakmak taşı badelvezn	24 kıyye
Muharrir Mustafa Reşid Beğ Ser bevvâbin Seyyid İsmail Beğ Fî 19 Zilhicce Sene 1233	

سابقاً طبرزون والیسی عزیمت دار ناده سلیمان پاشا ناک وفاتنه بنا کافه مخلقاتک جانب میرین خط و تحریر لری
 خصونه ادا ده سینه شاهانه تعلق یورمقدش مشا اربک حین وفاتنه عذبه سخا می متصرفی عثمان پاشا نه
 یانده بونوق بونوبله نغود و مجاهدت و باطله مخلقاتی خط و خبر و بعده تحریر اربوب ادا و عیله صدورنه منتظر لکن چاکر کینه
 با اعیالشان چهار شینه قضا نه لری لورود و منطوق ادا ده سینه متوقای مشا اربک چهار شینه وه خانه سنده اولی
 نغود و مجاهدت کافه مخلقات موصله عثمان پاشا و متوقای مشا اربک اولی عثمان یک نه لری و محوم اسرار و اولی
 حرم کتخدا اولی شهر ی محمد و مفتاح انجاسی سلیم قولری و ساره معقلی و معرفت شرعه مخلقات مذکوره تعداد و محرم
 معطله لری بته لری قلیله تحریر و دفتر اولی و نوب عید کت لری نه دور و سلیم اولی نغود و مجاهدت و اموال و اشیای ساره ناک
 و تکریر که بوجه اتی ذکر و بیان احوال

ماهی زاده خطه محرم	محمد خادک اولی خطه محرم	اسکدری محمد عزیزی خطه محرم	دولت الخیرات	دولت الخیرات
مصحف شریف	مصحف شریف	مصحف شریف	جلد	جلد
جلد	جلد	جلد	جلد	جلد
شفا شریف	برکوی شریف	آمنت شریف	تفسیر و انجیل	استخوانی
جلد	جلد	جلد	جلد	جلد
فضائل دولت عثمانیه	آعتنامه	تدبیر جدید	طوطی نامه	میاران و کتایبی
جلد	جلد	جلد	جلد	جلد
قره خوره سان جلی	اولی الخیرات	ذوالفقار	سیم غلطی کبری	سیم غلطی کبری
طیان قلیچ	طیان قلیچ	طیان قلیچ	طیان قلیچ	طیان قلیچ
سیم غلطی طیان	شام کار کیمی	کار قیم	سیم غلطی طیان	سیم غلطی طیان
جلد	جلد	جلد	جلد	جلد
بغداد کار کیمی منزه	قولنده صغیرجه الماس میناک	بش مینالی التون مجرم	التون پاریس لرافی کولی	چاپه الماس لویه
زمرولی صورتی	التون مرقوت ساعت	قورق	جلد ساعت	زمر کوبه
بینه و لوجود مینالی صغیرجه	مافی مینالی التون	صغیر الماس	بکیر زمر	کخاری خورق مینا صغیر
الماس لالی التون	زلف مافی قضا	بوزک	بوزک	بوزک
قطن	قطن	قطن	قطن	قطن

Belge 1: Trabzon Valisi Hazine dârzâde Süleyman Paşa'nın Muhallefât Defterinin İlk Sayfası. BOA. D.BŞM. MHF, nr. 13284/921

چامه‌کان او طه سنده موجود اولون مقروشات

الوان بیکه کاری مستعل	کوکز ابریشم صیاقلی اچوقه	هکاری درونی نه مالو اچوقه کینه	بون ملو
درونی بون مالو	مستعل مقعد	مستعل صغیر کوشه	اوجاق شیمی
بهدق	کیم	شسته سی	کیر صغیر
۱۸	۲	۲	۲

ترکان کاری کیر	پایته بخوره	نخاس کیر مستعل	جیدر نخاس
جیدر کلیم	بروه سی	مکان و قاق	کیر و صغیر
۲	۲	۲	۲

جیدر نخاس	جیدر نخاس	کینه طاقلی قران	صامسونه معلوم الحدود مملک
چونیا الماسی	بندی	هنگو	کون عرصه سی
۲	۲	۲	۱

صامسونه نالی جامع شریفی درونن ظهیر یاروبی صامسون قلعه سی جیه خانه معرفت شرعله وزن اولوب موضع و امانت وجهله حفظ اولمش اولون اوان خریبه ناک مقداری

او قوز سزعد انغری طبه لی	رق عدد عشین کیه درونن	برکوفه درونن معطره
معطره دروننه معطره	مخلوط قورشون معطره	جهاق طاشخ
بعدا لوزن	وسنک جهاق	بعدا لوزن
بار و قسیاه	بعدا لوزن	۲۶
۶۶۷	۵۴۵	

۱۹۴۴
۱۹۴۹

سازمان
اسلامی
موسسه
تعمیر

سازمان
اسلامی
موسسه
تعمیر

KENTSEL İŞLEVLER VE TRABZON ÖRNEĞİNDE ÖZEL İŞLEVLERİN KENTSEL GELİŞİME ETKİLERİ

*Mehmet BAYARTAN**

ÖZET

Kent araştırmalarında yerleşmelerin temel özelliklerini teşkil eden hususlardan biri de kentsel işlevlerin ortaya konmasıdır. Kentsel işlev kavramı, bir kentin devamlılığını sürdürmesinde, gelişmesinde ve çevresiyle karşılıklı iletişimini sağlayarak süreklilik arzemesinde önemli bir yere sahip olan kent ile çevresinde bulunan kaynakların en iyi şekilde kullanılmasına imkan tanıyan işlevler ve faaliyetler bütünü olarak tanımlanabilir. Liman işlevi özel bir işlev olarak kentlerin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Kültürel işlevler açısından mühim bir kriter olarak bilinen ve eğitim hizmetlerinin önemli bir ayağını oluşturan üniversiteler, kentlerde yapmış oldukları etki nedeniyle kentlerle bağdaşmış, özdeşleşmiş ve gelişmelerine katkı sağlamıştır.

Çalışmamızda Trabzon kentinin hayli eskiden beri özel bir işlevini teşkil eden liman işlevi ile yine özel bir işlev olarak tanımlayabileceğimiz kültürel işlevler arasında kentin yakın tarihinde ön plana çıkmış yüksek öğretim hizmetlerinin; kentin gelişimine katkıları, tarihsel süreç ve çevresel etkileri üzerinde durmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kentsel İşlevler, Liman, Üniversite, Trabzon, Tarih, Coğrafya.

* Yrd. Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü. İSTANBUL

Giriş

Kentler, insanoglunun doğal çevre üzerinde tesis ettikleri muazzam beşeri tesislerdir. İnsanın doğaya şekil vermeyi başardığı bu tesisler; medeniyetin, refahın ve zenginliğin çok çeşitli şekillerde ifade bulduğu, dinamizmin ve yoğun hayat tarzının hakim olduğu yerleşim alanlarıdır.

Kentler tarihin çok eski devirlerinden beri yeknesaklıktan uzak, büyük oranda arzemiş oldukları çeşitlilikle ön palana çıkmış ve çevresiyle bütünleşmiş büyük bir yaşam ve hizmet merkezleri konumundadırlar.

Çevrelerindeki yerleşmelere göre hakim bir konuma sahip olan bu merkezler, aynı zamanda büyük nüfus topluluklarını da barındıran, besleyen ve bunlara hizmet veren yerleşim birimleridir. Kentler bu yönüyle kır yerleşmelerinden açık bir şekilde ayrılırlar.

Kentlerin hem bulunduğu geniş alanda yaşayan nüfusa hem de çevresinde bulunan çeşitli büyüklükteki yerleşmelerde yaşayanlara vermiş olduğu hizmetler, işlev olarak nitelendirilir.

Bir kentin devamlılığını sürdürmesinde, gelişmesinde ve çevresiyle sürekli iletişim halinde bulunmasında önemli bir yeri olan, kentte ve çevresinde bulunan kaynakların doğru bir şekilde kullanılmasını sağlayan, işlevler ve faaliyetler bütünü olarak tanımlanan kentsel işlevler, kentlerin çevrelerine göre merkez olma özelliğini veren faktörlerden biridir. Nitekim kentler, dar veya geniş bir nüfus bölgesi dâhilinde çeşitli faaliyet ve hizmetleri kendinde toplayan; etki bölgesiyle ekonomik, toplumsal ve mülki bakımdan bir bütün teşkil eden, onunla birlikte yaşayan ve gelişen ayrıca onun ihtiyaçlarını gideren ve mekânda çevresiyle bütünleşen bir bölgenin merkezinde bulunmaktadır. Kentlerin merkezi mevkide bulunması, büyük bir bölge dâhilinde merkezi işlevlerinin devam etmesiyle mümkündür¹.

Kentler, işlevleri sayesinde çevrelerine göre bir merkez olma üstünlüğünü ve gücünü daima elinde tutmuştur. Bu nedenle çevrelerinde yer alan yerleşmelerde yaşayan nüfusu çekmekte ve böylece kendi nüfusu artmaktadır. Şüphesiz nüfusun artış kaydetmesiyle faaliyetler ve hizmet alanları da çeşitlenmekte ve kentin daha da önem kazanmasına neden olmaktadır.

Kentlerde verilen hizmetlerin karşılığı olan işlevler, genel olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar;

a-Genel İşlevler

b-Özel İşlevler

¹Süha Göney, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., sf.14, İstanbul, 1995.

a-Genel İşlevler

Genel işlevler, kent özelliği gösteren tüm yerleşmelerde bulunan hizmetlerdir. Kentlerin yapılarında mutlak surette bulunan ve büyük bir öneme sahip olan bu etkinlikler, şehrin olmazsa olmaz işlevleri olarak bilinir. Kentin genel işlevleri olarak addedilen şehrin kendi sakinlerine ve çevre yerleşmelerin sakinlerine vermiş olduğu hizmetleri bu açıdan üç ana gruba ayırmak mümkündür².

- 1-İktisadi İşlevler
- 2-İdari ve Siyasi İşlevler
- 3-Kültürel ve Sosyal İşlevler

Bunlar içinde iktisadi işlevler, kentler için bir temel teşkil etmektedir. Ekonomik işlevler kentlerin en önemli işlevleridir. Ekonomik hizmetler, bir kentin hayati devamlılığını ve çevresiyle iletişimini sağlayan ayrıca şehre dinamizm kazandıran hizmetlerdir. Nitekim kentlerin nüfus sahalarının genişliği, kent dahilinde büyük nüfus kütlelerinin barınması, çevredeki irili ufaklı yerleşmelerle şehrin yakın ilişkiler kurabilmesi ve münasebetlerini devam ettirmesi, kısacası kent halkının kazancı ve böylece şehrin hayatietini idame ettirebilmesi, büyük ölçüde şehrin iktisadi bakımdan taşıdığı elverişli şartlara bağlıdır³.

Ekonomik işlevi tek taraflı düşünmemek gerekir. Kent, özellikle ekonomik açıdan tek başına yeterli olmadığından çevresiyle ekonomik açıdan bir birlik oluşturmak zorundadır. Nitekim kentlerde bulunan çeşitli kuruluşların gerçekleştirdikleri faaliyetler, kentlerin çevresiyle sürekli bir ilişki halinde bulunmasını zorunlu hale getirmiştir. Kentlerin iktisadi işlevleri bu açıdan üç temel gruba ayrılmaktadır.

- Sanayi faaliyetleriyle ilgili hizmetler
- Ticaret faaliyetleriyle ilgili hizmetler
- Ulaşım faaliyetleriyle ilgili hizmetler

Kentlerde genel işlevler arasında yer alan bir diğer işlev ise idari ve siyasi işlevlerdir. Bu özellik tüm kent yerleşmeleri için genel bir özellik olarak bilinmektedir. Kentler, gerek il düzeyindeki genel yönetim hizmetlerinin merkezi veya yoğunluk alanı olması açısından, gerek il idari bölünüşünün sınırları içinde gerçekleştirilen genel hizmetler bakımından ve gerekse daha küçük yerleşmelerin yönetim merkezi olması dolayısıyla idari açıdan ön plana çıkmaktadır.

² Göney, *a.g.e.*, sf.14.

³ Göney, *a.g.e.*, sf.164.

Kentler, idari hizmetlerin gerçekleştirildiği merkezler durumundadır. Bunlar içinde belediyeler, mülki idare merkezleri ve askeri birimler başta yer almaktadır. Kentlerde idari işlevler, şehrin önemini de açıkça ortaya koyar. Kentlerde birçok hizmetin yerine getirilmesinde nihai nokta esas itibarıyla idari kararlar tarafından konur. Bu açıdan kentlerde birçok etkinliğin gerçekleşmesi ve karar mekanizmasının işlemesi idari işlevle doğrudan ilgilidir.

Kentlerin genel işlevleri arasında yer alan bir diğer işlev ise kültürel ve sosyal hizmetlerdir. Çok çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulan bu hizmetler, eğitim hizmetleri, sağlık hizmetleri, turizm hizmetleri, dini hizmetler, hukuk hizmetleri, medya ve basın-yayın hizmetleri ve sanat hizmetleri olmak üzere oldukça geniş bir yelpazeye yayılmıştır.

Kentlerde yer alan kültürel ve sosyal hizmetlerin çeşitliliği şehrin merkezî olma özelliğini daha da arttırmaktadır. Bu açıdan kentlerde kültürel ve sosyal işlevler gerek yakın gerekse uzak çevrelerine büyük oranda hizmet vermektedir.

Kentlerde mevcut ve ileriye dönük sosyal ve ekonomik sorunların daha kolay çözümlenebilmesi için işlevlerin tespitinin iyi bir şekilde yapılması ve gerekli düzenleme ve planlamaların bu yönde olması gerekmektedir.

b-Özel İşlevler

Şehrin bulunduğu konumu ve özelliği itibarıyla genel işlevler arasında ön plana çıkan hizmetlerdir. Özel işlevler, bu özelliğinden dolayı o kente has bir işlev olarak gelişir ve kente katkı sağlar. Tarihsel gelişimi içinde kentlerin kuruluş ve gelişiminde bu işlevle birlikte diğer işlevlerin işleyişinde de etkiye sahiptir. Nitekim özel işlevlere sahip olan kentlerde, çeşitli hizmetler veya etkinliklerin gelişmesi de bu özelliğe bağlı olabilmektedir. Özel işlevlerin tasnifiyle ilgili olarak örneğin sınır kentlerinin daha çok askeri açıdan gelişmiş olduğu *savunma* işlevi, bir ülkenin idari açıdan ön plana çıkan *başkent* işlevi, kıyıların elverişli alanlarında kurulmuş olan *liman* işlevinin bulunduğu kentler veya yüksek öğretim hizmetlerinin ön plana çıkmış olduğu *üniversite* işlevi gibi. Görüldüğü üzere özel işlevler, kent yerleşmelerinde kenti belli bir hizmet alanında geliştiren temel bir görevi üstlenmiştir.

Görülüyor ki, kentsel işlevler yerleşmeye kent özelliğini veren kentin önemli bir unsurudur ve dolayısıyla önemli bir boyutta karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan değerlendirdiğimizde, kentlerde verilen hizmetler, gerek kent alanında gerekse çevrede bulunan yerleşmelerde yaşayanlar açısından

da büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte kentsel işlevler, önemli olduğu kadar karmaşık bir yapıya da sahip olduklarından üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

Liman Kentleri, Trabzon Limanı ve Trabzon Kentine Kattığı Değerler

Denize kıyısı olan kentler, doğal bir limanın ve hinterlandın varlığıyla *Liman Kentleri* olarak nitelendirilir. Bir kent, sahip olduğu bu özelliklerle karşılıklı ve süreklilik arzeden bir etkileşimle hayat bulur ve güçlü bir bağ tesis ederse *Liman Kenti* hüviyetini kazanır. Demek oluyor ki, “Mevki, doğal bir liman ve güçlendirilmiş alt yapı ile hinterland”, *Liman Kenti* tanımında önemli değerleri teşkil eder.

Limanın varlığı, şehirlerin gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Limana sahip kentler genellikle ticaretin yoğun olarak yaşandığı, beşeri faaliyetlerin birçok açıdan arttığı mevkiilerdir. Diğer taraftan liman ve şehir gelişimlerinde karşılıklı etkileşime sahiptirler. Liman ve şehir bir çarkın dişlileri gibi adeta iç içe geçmiştir. Gelişen liman faaliyetleri daha fazla sanayi ve ticareti, bunların etkisiyle daha fazla nüfusu kente çekerken, kentte gelişen sanayi ve ticaret faaliyetlerini teşvik etmekte, arttırmaktadır⁴.

Liman kentleri bu bağlamda ticaret ve ulaşım işlevlerinin geliştiği merkezlerdir. Nitekim limanlar geçmişten beri çoğunlukla önemli ticaret merkezlerine tekabül etmektedir. Kara ve deniz ulaşımı ve taşımacılığı bu merkezlere toplanmakta ve bu merkezlerce tanzim edilmektedir⁵.

Geçmiş çok eskiye dayanan Trabzon kenti, sahip olduğu coğrafi mevki, limanı ve hinterlandı sayesinde tarihi boyunca bulunduğu bölgede çevresine göre merkezi bir hâkimiyet sahası teşkil etmiş önemli bir liman kentidir.

Trabzon’un daha ilk çağlardan itibaren Doğu Karadeniz kıyılarının hemen hemen tek önemli limanı olması, buranın öteki iskelelerden farklı olarak Anadolu içlerine hatta Doğu Anadolu üzerinden Kuzey Kafkasya ve İran’a ulaşan dolambaçlı ve oldukça güç izlenebilen bir yol vasıtasıyla geniş bir hinterlanda sahip olmasından ileri gelmiştir⁶.

Karadeniz’in bu en önemli liman kenti *doğu-batı, kuzey-güney* ekseninde ana ticaret yolları üzerindedir. Tarihsel süreçte jeopolitik ve eko-

⁴ Süheyla Balcı Akova, “Mersin Limanı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı: 31, sf.222, İstanbul, 1996.

⁵ Göney, a.g.e., sf.176.

⁶ Şehabeddin Tekindağ, M. C., “Trabzon”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi., cilt: 12/I, sf.456, İstanbul, 1979.

stratejik açıdan bu önemini sürdüren Trabzon, tarihi İpek Yolu'nun da vazgeçilmez uğrak yerlerinden birini oluşturmuştur⁷.

Orta Çağda Venedikliler ile Cenevizliler, Karadeniz'de ticaret üstünlüğünü ele geçirmek için hem kendi aralarında mücadele ediyor hem de Bizans'la savaşıyorlardı. Bir süre Venedik ve Cenevizlilerin elinde kalan Trabzon Limanı, o yıllardaki önemini Osmanlı Hükümdarı Fatih Sultan Mehmet'in burayı fethetmesinden sonra da arttırarak devam ettirmiştir.

Trabzon, Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra geniş bir *hinterland* bulunduğu için bir süre sonra eyalet merkezi konumuna getirildi. Trabzon Eyaleti; Canik (Samsun)'ten Hopa'ya, Karadeniz'den Gümüşhane'ye dek uzanan toprakları içine alıyordu⁸.

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'dan sonra İzmir'le birlikte en büyük gelir getiren ve dünya ticareti açısından önemli limanlarından biri olan Trabzon'da 20'nin üzerinde yabancı ülke temsilcisi bulunuyordu⁹.

Trabzon, I. Dünya Savaşı öncesine kadar Rusya, Kafkaslar, Orta Asya ve İran'a giden yol üzerinde batı ile doğu arasında ticari ilişki sağlayan bir özelliğe sahipti. Bu nedenle Trabzon'un kontrol edilmesi için, Osmanlı idaresinde bulunmasına rağmen; İngilizler, Fransızlar ve Ruslar arasında ciddi mücadeleler olmuştur¹⁰.

Ancak I. Dünya Savaşı'nın getirdiği politik ve ekonomik biçimlenmeler, Türkiye'nin Doğu kapılarının kısa bir süre için kapanmasına yol açtı. 1930'lu yıllarla birlikte hızlanan ve II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından kesin bir kampaşmaya yol açan geçmişi birikimi, yeni politik biçimiyle 70 yıl içinde ekonomik bakımdan neredeyse bitme noktasına geldi.

1980'li yılların sonuna gelindiğinde dünya politik ve ekonomik açıdan yeni yapılanmalara girmeye başladı. 1988'de Sovyetler Birliği kara sınır kapısının açılması, ardından Sovyetler Birliği'nin tarih sahnesinden çekilmesi ve yeni devletlerin ortaya çıkması uluslararası alanda olduğu kadar Trabzon için de yeni büyük hedefler anlamına geliyordu¹¹. Trabzon, 1992 yılında yeni bir alanda kurulan serbest bölgeyle tekrar eski günlerine dönme yolunda büyük bir aşama kaydetmiştir. Özellikle Bağımsız Devletler Topluluğu ve

⁷ Ahmet Şefik Mollamehmetoğlu, 1996, "Trabzon'da Ekonomi ve Ticaret", *Trabzon T.C. Kültür Bakanlığı Yay.*, sf.151, Ankara, 1996.

⁸ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, sf.290, İstanbul, 1985.

⁹ Mollamehmetoğlu, *a.g.e.*, sf.151.

¹⁰ Mollamehmetoğlu, *a.g.e.*, sf.151.

¹¹ Mollamehmetoğlu, *a.g.e.*, sf.152.

Türkiye Cumhuriyeti'yle yapılan ticaretin en önemli durağı Trabzon serbest bölgesidir. Bunun yanı sıra Karadeniz Ekonomik İşbirliği Topluluğu'nun aktif hale dönüştürülmesi ve Güneydoğu Anadolu Projesi'yle modern yollarla bağlantının sağlanması, Trabzon'un siyasal bölgesinin daha verimli bir hale gelmesini sağlayacak bir amil olacaktır.

Trabzon limanının kente kattığı değerlerin içinde ekonomik faaliyetlerin büyük bir önem taşıdığını görmekteyiz. Bununla ilgili olarak tarihsel süreç içinde kentte gerçekleştirilen faaliyetlerin büyük bir kısmı bu yönde şekillenmiştir. Nitekim Trabzon, büyük bir ticaret yolunun denize açılan bir kapısı ve Doğu ile Batı'yı birleştiren bir ticaret merkezi olarak Orta Çağlarda çeşitli milletlere mensup tüccarların mallarını mübadele ettikleri önemli bir pazaryeri olmuştur; Kafkasya ve Rusya ile deniz yoluyla ticari münasebetleri olan Konyalı ve Suriyeli Müslüman tacirler, Sivas'ta toplanarak Trabzon'a gelir, buradan Kafkasya'ya giderlerdi. Orta Çağlarda yünlü kumaşlar, keten ve ipekli mamuller burada işlenerek dışarı ihraç ediliyordu. XIII. Asrın sonlarında, Karadeniz'deki ticaretlerini diğer devletlerden daha ziyade geliştiren Cenevizliler XIV. yüzyılın başından itibaren, karadan ve denizden Trabzon'a ulaşan ticaret yollarının inhisarını üzerlerine aldılarsa da, bu ticaret 1320'den sonra Venediklilerin eline geçince, gelirin büyük bir kısmını harici ticaretle temin etmek mecburiyetinde bulunan Trabzon, 1340'tan sonra ticari ehemmiyetini kaybetti. Osmanlılar devrinde tekrar gelişmeye başlayan Trabzon, İran üzerinden gelen ticaret kervanlarının son durağını teşkil etti. Trabzon'un büyük limanı olan Çömlekçiye ilaveten Ganita, Tuzluçeşme, Taşdirek, Kemerkaya, Mumhane-önü ve Moloz gibi küçük limanlar her türlü ihracat ve ithalata yönelik olarak çalışmaktaydı. Bu dönemlerde sanayi kolları kurulmuş ve gelişmeye başlamıştır. Bunlar içinde en önde gelen sanayi kolu, keten bezi imalatı idi. Bununla ilgili olarak Eyaletin kırsal kesiminde yetiştirilen ve halkın geçim kaynaklarından biri olan keten, şehirde imal edilerek tüccarlar tarafından başka yerlere sevk ediliyordu. Buna karşılık tüccarlar dışarıdan kumaş getiriyor ve yerine keten bezi satın alıyorlardı. XIX. Yüzyılın başlarına kadar Halep, Şam, Bağdat ve Hindistan'a kadar kenevir ihracatı buradan yapılmaktaydı. Şehirdeki ikinci sanayi kolu, mum imalatı idi. Gerek başka yerlerden, gerekse eyalet sınırları içindeki yerlerden gelen balmumu, mumhane (şem'hane)'de işlenerek mum yapıldıktan sonra satılırdı. Öte yandan Trabzon ibrişimi İstanbul'a sevk ediliyordu. Başka bir sanayi kolu da gemi yapımı idi. Ticari bakımdan faal olan şehirde, halkın bir kısmı ticaretle uğraşır ve ticaret için deniz yolunu tercih ederdi. Bu yüzden şehirde gemi yapımında kullanılan zift ve boyacılık gelişti. Bununla

beraber, halkın başlıca geçim kaynaklarından birisi de balıkçılık idi¹².

Liman ticaretinin şehirde büyük bir dinamizm yaratması kentte el sanatlarının gelişmesinde de etkili olmuştur. Nitekim Trabzon'un çarşısında dünyaca tanınmış kuyumcular bulunur; buhurdanlık, kılıç, gülsuyu kutusu, aşçı bıçakları burada işlenir, Trabzon baltası adıyla çok aranan bir çeşit balta yapılırdı. Ayrıca sedef kakmalı küçük masa, sanduka ve Hindistan'dan başka yerde yapılamayan divit (hokka) takımı yapımı gibi el sanatları çok gelişmiş idi. Bu asır içinde, tüfek ve tabanca yanında, güzel havlular, ipek ve pamuk çarşaf, ipek kuşaklar ve tahta yapımı sanat işleri satılmaktaydı. Liman işlevine bağlı olarak gelişen sanayi ve ticaret faaliyetlerinin yanında siyasi ilişkilerin de boyut kazandığı dikkat çekicidir. Zira Trabzon'da büyük çarşı, han ve en iyi binaların bulunduğu varoş, şehrin en işlek yeri olarak gelişmiştir. Çünkü Avrupalı ve İranlı tacirler ile konsololar burada oturuyorlardı¹³.

Trabzon limanı seyyahların da önemli bir uğrak yeri olmuş, buraya ait izlenimlerini aktarmışlardır. Örneğin 1869'da Trabzon çarşısını gezen Deyrolle, burada İran, Horosan ve İzmir'in en güzel halılarını Halep, Diyarbakir ve Bursa'nın en güzel kumaşlarını; en pahalı taşları, antika silahları, eski devirden kalmış paraları görmüş idi. Seyyah bu pazarı tarif ettikten sonra, burada gördüğü meyve bolluğundan, yiyecek satanlardan, nalbantlardan, kuyumculardan bahseder; ayrıca pazarın en dikkate değer kısmının arabacılar, saraçlar, kunduracılar, çizmeciler ve bakırcılar olduğunu zikreder¹⁴. Bu bilgiler şüphesiz liman işlevine bağlı olarak gelişmiş zengin bir ticaretin varlığına işaret eder.

Trabzon'un sahip olduğu kentsel işlevlerin tarihsel birikimi, şehrin yerleşme düzenine de yansımıştır. Limana ve dolayısıyla ticari işlevine bağlı olarak mekansal kullanımın esas alındığı dikkat çekmektedir. Eski limanın hemen gerisinde yer alan tarihi ticaret alanı, eski lonca örgütlenmesine göre faaliyetlerini sürdürmüş olan zanaat kollarının şekillendiği cadde ve sokaklarla, kent içi ticaret hanlarıyla, bugünkü gelişmiş ticaret işlevinin mekânsal anlamda çekirdeğini oluşturur. Nitekim 1946-54 yılları arasında yenisi yapılarak yer değiştiren liman, bu defa yerine göre ticaret alanlarının konumlanmasına yani doğudan batıya doğru yayılmasına zemin hazırlamıştır¹⁵. Trabzon limanı, kentin gelişiminde başta ekonomik olmak üzere, siyasi,

¹² Tekindağ, M. C., *a.g.m.*, sf. 469-470.

¹³ Tekindağ, M. C., *a.g.m.*, sf. 470.

¹⁴ Tekindağ, M. C., *a.g.m.*, sf. 470.

¹⁵ İ.Yaşar, Hacısalihoğlu, "Trabzon Şehrinde Sarp Sınır Kapısının Açılışından Sonra Ticaret Fonksiyonundaki Değişimler", *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı:32, sf.283, İstanbul, 1997

askeri, sosyal ve kültürel açıdan etkili olmuş, tarihin en eski çağlarından beri (zaman zaman siyasi nedenlerden dolayı bir duraklama yaşanmasına rağmen) önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Trabzon'un eski çağlardan itibaren bir yerleşme alanı olarak seçilmesiyle başlayan, gittikçe gelişen ve önem kazanan liman, hem kentin fiziksel gelişiminde hem de işlevsel gelişiminde daima bir temel teşkil etmiştir.

Trabzon'a tarih boyunca çevresine göre oldukça geniş bir alana hizmet veren bir merkez olarak etkisini sürdüren bir kent olma özelliğini kazandıran liman, aynı zamanda kentin idari bir merkez olarak değer kazanmasında önemli bir etkiye sahiptir.

Trabzon'un sahip olduğu değerlerin işlevsel bir çeşitliliğe bürünmesinde, bu çeşitliliğin çok geniş bir kitleye hitap etmesinde ve bunun sürekliliğinin sağlanmasında şüphesiz liman işlevinin büyük bir önemi ve etkisi vardır.

Görülüyor ki, insanoğlu doğal şartların bir başka deyişle coğrafyanın sunmuş olduğu imkanları en iyi şekilde kullanmış ve bu doğal şartlardan istifade etmiş, böylece kendine yaşam alanı olabilecek bir ortam yaratmıştır. Bu nedenle tam bir coğrafi bütünlüğün tarih boyunca sağlandığı bu ortamı Trabzon kentinde görmek sözkonusudur. Böylece tarihin bırakmış olduğu derin izleri bugün de bariz bir şekilde izleyebilmek, bu suretle tarihsel bir mekan dokusu içinde hem geçmişi hem de geleceği bir arada görebilmek hatta yaşayabilmek mümkündür.

Üniversite Kentleri, Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Trabzon Kentine Kattığı Değerler

Kültürel hizmetler bakımından, üniversite ile yüksek okulları ihtiva eden, edebi ve sanat kongrelerinin düzenlendiği, müzik festivallerinin yapıldığı, konferansların tertip edildiği kentlere *Üniversite Kentleri* denir.

Üniversite kentleri yüksek öğrenim merkezlerinin, çeşitli fakültelerin toplandığı yerlerdir. Bu kentlerde en yüksek düzeyde öğrenim yapılmakta ve çok defa uzak mesafelerden gelen öğrenciler yaşamaktadır. Üniversite kentleri, milli, hatta milletlerarası istek ve ihtiyaçlara cevap verecek durumdadır. Aslında üniversiteye sahip her yeri üniversite kentleri grubuna katmak mümkün değildir. Zira gerçek üniversite kentlerinde bariz derecede üniversiter hayat hakimiyet kazanmaktadır¹⁶.

Üniversite kentleri, kendilerine has birçok özellikler arz etmektedir. Bu

¹⁶ Göney, a.g.e., sf. 225-226.

özellikler üniversite kentlerinin fizyonomilerinde, kent planlarında cadde ve sokak sistemlerinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Üniversite ve akademi binaları, kütüphaneler, öğretim üyelerinin oturduğu lojmanlar hemen daima ilgi çekicidir. Üniversite ve yüksek okulların gelişmesi ve yeni birçok ihtiyaçlarının giderilmesi gerekmektedir. Bu sebeple dersane sayısı fazla-laşmakta, laboratuvarlar artmakta, teknik eğitim yapan üniversite ve akademilerde yardımcı okullar açılmaktadır. Eğitim ve öğretim kadrosunu teşkil eden ve gittikçe kalabalıklaşan büyük bir kitlenin barınmak, beslenmek, eğlenmek ve çalışmak ihtiyaçlarının en iyi şekilde karşılanması, üniversite kentlerinin başlıca meseleleri arasındadır. Böylece bu üniversiteler, kendi kentlerinde oturan öğrencilerin yüksek öğrenim ihtiyaçlarını karşılamakta ve bu üniversitelerden birçok ilim kolu büyük kentlerin çok çeşitli sorunları, ticari, sanayi kuruluşların teknik gelişmeleri ve takibi gerekli yenilikleriyle yakından meşgul olmak imkanını bulmaktadır. Bazı kentlerde üniversite ve çevresindeki tesisler, kent içinde adeta başka bir kent teşkil etmektedir¹⁷. Trabzon kentinde özel bir işlev olarak gelişmiş ve yüksek öğretim hizmetleri açısından ön plana çıkmış olan Karadeniz Teknik Üniversitesi, bu açıdan ayrı bir değer taşır.

Karadeniz Teknik Üniversitesi Merkez Kanuni Yerleşkesi Trabzon kentinde, yaklaşık 166 dönümlük bir alanda kurulmuştur. Yerleşke, konumlandığı alanda adeta küçük bir kent görünümündedir. Öğrencilerin ve personelin hemen her türlü gereksinimine cevap verebilecek olanaklara sahip olan yerleşke içinde yer alan çok çeşitli hizmet alanları bulunmaktadır. Nitekim kampusun merkezinde bulunan ve kompleks bir alışveriş merkezi özelliğini taşıyan çarşı binası ile çevresinde yer alan birimler (iki market, hediyelik eşya mağazası, kırtasiye-kitap satış bürosu, berber, kuru temizleme, lokanta ve kafeler) bu açıdan kayda değer bir önem taşır. Bunun yanı sıra yerleşke içinde, her türlü banka hizmetlerinden faydalanılabilmesi için mesai saatleri içerisinde bazı bankaların üniversite şubeleri bulunmakta, yine yerleşke alanının çeşitli yerlerinde kamu ve özel sektöre ait çok sayıda ATM makineleri, 24 saat süreyle hizmet vermektedir. Yerleşke alanı içinde tam donanımlı bir postane ve çeşitli alanlar ile bazı binalarda bulunan ankesörlü telefonlarla yurt içi ve yurt dışı görüşmeler yapma imkanı vardır.

Bunun yanı sıra öğrencilerin barınma ihtiyacını karşılamak üzere 3274 kapasiteli dört öğrenci yurdu bu kompleksin içinde yer almıştır. Yine öğrencilerin ve akademik personelin araştırmalarında faydalanabilecekleri merkez

¹⁷ Göney, *a.g.e.*, sf. 227-228.

kütüphanesi yaklaşık 550 kişilik kapasitelidir. Ayrıca Karadeniz Teknik Üniversitesinde öğrencilerin sosyal gelişmelerine katkı sağlayan faaliyetlere yer verilmekte bununla ilgili olarak çeşitli spor tesisleri (futbol sahaları, tenis kortları, olimpiik yüzme havuzu gibi) ile çok çeşitli sosyal faaliyetlerin gerçekleştirildiği ortamlar yer almaktadır.

Karadeniz Teknik Üniversitesinde bulunan Farabi Tıp Fakültesi, eğitim-öğretim işleviyle birlikte kente ve çevresine yönelik olarak sağlık hizmetleri açısından oldukça geniş bir alana hitap etmektedir. Böylece üniversitede tıbbi açıdan eğitim-öğretim ve araştırma-geliştirme faaliyetleri gerçekleştirilmekte, bunun yanında halkın sağlık sorunlarına yönelik teşhis, tanı ve tedavi hizmetleri verilmektedir.

Karadeniz Teknik Üniversitesinde, Trabzon'dan Gümüşhane'ye, Ordu'dan Artvin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaklaşık 42.000 öğrenciye verilen yüksek öğretim hizmetlerinin (yaklaşık 17.000¹⁸ öğrencinin kentte eğitim görmekte olduğu gözönünde bulundurulduğunda) önemi açıkça görülmektedir. Bunun yanısıra Karadeniz Teknik Üniversitesi istihdam ettiği personel itibarıyla kentteki mevcut kamu kuruluşlarının en önde gelen kurumu durumundadır. Bu açıdan da üniversite kentte önemli bir yere sahip olup, yaklaşık 1800 kişilik akademik ve idari personeli istihdam etmektedir. Böylece verilen yüksek öğretim hizmetleriyle ülkemizin sayılı yüksek öğretim kurumlarından biri haline gelen Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon'un bir öğrenci ve memur kenti olmasını sağlamıştır.

Karadeniz Teknik Üniversitesinde sık sık düzenlenen kongre, konferans ve sempozyumların halkın toplumsal yaşantısına yansımaları görülmektedir. Bir başka deyişle bu faaliyetler; halkın bilgi edinmesi ve bilinçlenmesi yanında, özellikle rekreatif faaliyetler açısından kentte bir dinamizm yaratmakta, böylece halkın ekonomik açıdan da istifadesi söz konusu olmaktadır. Karadeniz Teknik Üniversitesi, çalışma hayatı bakımından da kente önemli ekonomik yararlar sağlamaktadır. Nitekim öğrenci, eğitimci, yan hizmetlerde çalışanlar ve çalışan aileleriyle birlikte belli bir nüfus kitlesi, kentin ticaret hayatında önemli bir güç oluşturmasında rol oynamaktadır. Dolayısıyla kentin ticari dinamizmini Karadeniz Teknik Üniversitesinden ayrı düşünmek mümkün değildir.

Üniversitelerin bulunduğu kentlerde üniversite hayatı ile milli hayat daha iyi şekilde karışmakta, birleşik bir durum meydana getirmektedir. Bu suretle üniversiteler, ülkelerdeki milli hayatı daha artan bir şekilde etkile-

¹⁸ www.yok.gov.tr

mekte ve her ülkede gittikçe daha çok demokratik hayat nüfuz etmektedir¹⁹. Karadeniz Teknik Üniversitesi, kentte, geliştirici bir güç olarak rol oynamıştır. Nitekim üniversite, eğitim-öğretim hizmetleri yanında kente ve kentin çevresine yönelik olarak gerçekleştirilen uygulamalarla ilgilidir. Başlıca inceleme ve araştırma konuları arasında, kente ve çevresine ait sorunların tespiti ve çözümü yer almaktadır. Bu hizmetler, akademik düzeyde ele alınmakta; böylece bölge toplumunun hayat düzeyini yükseltmeye gayret edilmektedir. Bu suretle üniversite bulunduğu çevreye planlama, araştırma ve geliştirme adına büyük oranda katkı sağlamış ve işlevsel etkinlik alanını genişletmiştir.

Dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi ülkemizde de üniversite işlevi milli sınırların ötesine geçmiştir. Bazı üniversitelerde çeşitli üniversitelerden öğretim üyesi ve öğrenci mübadelesi yapılmaktadır. Aynı bilim dalındaki dersler her üniversitede takip edilmekte, nakillerin muadeleti tasdik edilmekte ve bu suretle üniversiteler gittikçe daha fazla uluslararası hüviyet kazanmaktadır²⁰. Bununla ilgili olarak Avrupa Birliği'yle uyumluluk ve bütünleşme çerçevesinde isteyen öğrencilerin eğitimlerinin bir kısmını Avrupa Birliği üyesi bir ülkede tamamlayabilmesi için Socrates, Erasmus, Leonardo da Vinci ve Gençlik gibi öğrenci ve öğretim elemanı değişim programları yer almaktadır. Böylece üniversite işlevi medeniyet derecesine bağlı kalarak gelişmekte ve çeşitli alanlarda modern bir çalışma tarzı hakim olmaya başlamaktadır²¹.

Bütün bu anlatılanların ışığında Trabzon'un ve ülkemizin yakın geçmişinde böylesine özel bir yeri olan Karadeniz Teknik Üniversitesinin dikkat çekici önemli bir özelliği de kuruluşundan itibaren işlevsel etkinliğinin profesyonel bir şekilde; kentsel, bölgesel ve ulusal ölçekte kattığı değerlerin çok kısa bir süreç içinde ve hızlı bir şekilde gerçekleştiğidir.

Karadeniz Teknik üniversitesi, 20 Mayıs 1955 tarih ve 6594 sayılı kanunla kurulmuş olan ülkemizin en eski dördüncü üniversitesidir. Üniversite eğitim ve öğretime 2 Aralık 1963 tarihinde Esentepe mahallesindeki Trabzon Atatürk İlköğretim Okulunun ilkokul binasında başlamış ve 1966 yılında üniversite bugünkü merkez yerleşkesine taşınmıştır. 1981 yılından itibaren sürekli büyüyen üniversitede yeni fakülte ve bölümler açılmıştır.

Bugün Trabzon merkez olmak üzere; Ordu'dan Artvin'e kadar Karadeniz kıyısı boyunca oldukça geniş bir alana yayılmış eğitim-öğretim ve

¹⁹ Göney, *a.g.e.*, sf. 229.

²⁰ Göney, *a.g.e.*, sf. 230.

²¹ Göney, *a.g.e.*, sf. 230.

bilimsel hizmetleriyle ülkemizin büyük ve önemli bir üniversitesi haline gelmiştir

Kuruluş tarihinden itibaren 50 yıl, bugünkü yerleşkesinde faaliyete başlamasından ise, tam 39 yıl geçmiştir. Bir ilkokul binasında başlayan üniversite eğitim ve öğretim faaliyetleri, bugün Trabzon gibi bir kentin içinde, adeta başlı başına bir kent görünümüne sahip olmuş, bundan daha ziyade çevreye vermiş olduğu yükseköğretim hizmeti dolayısıyla adına yakışır, adıyla bağdaşır derecede bir üniversite olmuştur.

Bugün Karadeniz Teknik Üniversitesi, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanında gerçekleştirmiş olduğu bilimsel yayınlar ve araştırmalar ile ulusal ve uluslar arası düzeyde akademik kongre, konferans, sempozyum vs. gibi düzenlemeler ve daha bir çok ilmi faaliyetlerle gerçekten de başta Trabzon kentine olmak üzere milli hatta milletlerarası katkı sağlamak suretiyle önemli bir yere gelmiştir. Karadeniz Teknik Üniversitesi bu faaliyetlerle Trabzon kentinin bir üniversite kenti olarak anılmasında büyük bir katkı sağlamıştır.

Bir *liman* ve *üniversite* kenti olarak Trabzon'un, geçmişi çok eski tarihlere dayanan, oldukça geniş bir hinterlanda sahip olması nedeniyle bir liman kenti olarak gelişmiş ve şekillendiği söylenebilir. Trabzon limanı, kentin tarihi boyunca, başta ekonomik olmak üzere, siyasi, askeri, sosyal ve kültürel açıdan etkili olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde Trabzon limanının bu özelliğini (zaman zaman önemi azalsa da), günümüze dek devam ettirdiği ve gelecekte de bu yönde gelişeceği açıkça görülmektedir.

Bunun yanısıra kentin yakın geçmişinde ön plana çıkmış olan Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin şehre farklı ve artı bir değer sağladığı, verilen yükseköğretim hizmetleriyle Trabzon'a bir *liman kenti* olma yanında ayrıca bir *üniversite kenti* hüviyetini kazandırdığı anlaşılmaktadır.

ABSTRACT

In urban researches, one of the principles which forms the basic peculiarities of accommodations is to introduce urban functions. The term urban function can be described as functions and activities which make sufficient use of sources for the continuation of the city. Port function as a special function has an important role in the development of urban places. The universities which are known as important criteria in terms of cultural activities get along and identify with cities, and contribute their developments. In this study we will try to focus on the special functions of the city of Trabzon like the port function and educational functions.

Key words: Urban Functions, Port, University, Trabzon, Historical Geography.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KARADENİZ'DE OSMANLI KAYIK TAŞIMACILIĞI

Önder DUMAN*

ÖZET

Ağustos 1914 başında Almanya ile ittifak anlaşması yapan ve seferberlik ilân eden Osmanlı Devleti, doğu bölgesindeki askeri birliklere lojistik destek sağlamak üzere Karadeniz su yolundan yararlanmak istemiştir. Ağustos-Kasım 1914 döneminde büyük gemilerle askerî personel, erzak ve mühim-mat sevk edilmiş, ancak Rusya'nın savaşa girmesi ve Karadeniz'de Osmanlı gemilerini batırmaya başlamasıyla bu sevküyata ara verilmiştir. Deniz yolunun kapanması üzerine 3. Ordu birliklerine karayoluyla lojistik destek sağlanmaya çalışılmışsa da pek yeterli olmamış ve birlikler erzak ve mühimmat sıkıntısı yaşamaya başlamıştır. Bu durumda Osmanlı Hükümeti çözümü kayıklarla sevkıyat yapmakta bulmuştur. 1915-1916 yılları arasında Kastamonu, Sinop ve Samsun'dan yüklenen kayıklar Rus savaş gemilerinin tehdidine rağmen sürekli olarak erzak ve mühimmat taşımıştır. Kayıklar savaş yıllarında lojistik unsurların yanı sıra Doğu Karadeniz'deki Rus işgaliyle birlikte kaçan sivil halkın batı kıyılarına taşınmasında da kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Kayık, Birinci Dünya Savaşı, Lojistik.

Osmanlı deniz ticaretine yüksek bir katma değer oluşturan Karadeniz¹,

*Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. SAMSUN.

¹ Karadeniz'in Osmanlı deniz ticaretindeki yeri için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1998, s. 98-101. ; Bayram Kodaman, "XVIII. Yüzyıl Samsun Gümrüğü", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 92-94. ; A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)*, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 45-68.

aynı zamanda lojistik unsurların askerî birliklere ulaştırılmasında istifade edilen önemli bir yol konumundaydı. Daha Yavuz Sultan Selim döneminde, Çaldıran Seferi hazırlıkları yapılırken ordunun ihtiyaç duyacağı yiyecek maddeleri gemilerle Trabzon'a taşınmış, buradan da gerektiğinde kara yoluyla ordu birliklerine nakledilmişti². Yine 17. yüzyılda Karadeniz ve İran tarafına yapılan seferlerde³, 1787-1792 Osmanlı Rus Savaşı'nda⁴ ve 19. yüzyılda doğuda Rusya ile yapılan savaşlarda⁵ Karadeniz yoluyla asker, cephane ve yiyecek sevkıyatı yapılmıştı. İşte biz de bu çalışmamızda, Birinci Dünya Savaşı'nda Karadeniz kıyılarındaki kayık ve kayıkçıların, Kafkas Cephesindeki 3. Ordu'nun lojistik desteğinin sağlanmasında ve halkın ihtiyaçlarının karşılanmasındaki işlevlerini arşiv belgeleri ve hatıralar ışığında ortaya koymağa çalışacağız. Konu ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgeler kayıkların erzak ve muhacir sevkıyatındaki kullanımları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Kayık genel olarak küçük kürekli ve yelkenli deniz vasıtaları için kullanılan bir terim olup, kaymaktan türeme Türkçe bir kelimedir⁶. Karadeniz'de çok az fiyord ve doğal liman olması nedeniyle, inşa edilen kayıklarda güvenlik ve denizin hareketlerine uyumun yanı sıra, kolayca kıyıya çekilme ve tekrar suya indirilme özelliklerinin de bulunması gerekiyordu. Bu yüzden bölgede kullanılan kayıklar için deniz literatüründe “*Karadeniz yapısı*” terimi kullanılmaktadır⁷. Osmanlı döneminde Karadeniz kıyılarında en çok kullanılan kayık türü, “Türk icadı bir gemi” olduğu konusunda görüş birliğine varılan *çektirmeler*dir. Tarihi kayıtlar *çektirmelerin* 18. yüzyılda bölgede kıyı ticaret teknesi olarak kullanıldığını ifade etmektedir⁸. Gövde yapıları yöresel

² Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri: Osmanlı İmparatorluğu Kara Kuvvetlerinin İdarî Faaliyetleri ve Lojistik (1299-1913)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 67.

³ İbrahim Güler, “XVII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 2000, s. 333.

⁴ Özcan Tatar, “1787-1792 Osmanlı Rus Savaşında Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s. 213.

⁵ Nedim İpek, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı”, *Türkler*, c. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 17-18.

⁶ H. Nejat Ertuğ, *Osmanlı Ulaşım Sisteminde Kayıkçılık*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995, s. 158.

⁷ Osman Kademoğlu, *Denizlerin Güzelleri*, İstanbul 2000, s. 39.

⁸ Kodaman, “XVIII. Yüzyıl Samsun Gümrüğü”, s. 95.

ahşap gemi tekniğinin tüm özelliklerini yansıtan çektirmelerin⁹, genişlikleri 4-5, boyları 11-15 metre ve ağırlıkları 40 ile 80 ton arasında değişmekteydi¹⁰. Karadeniz kıyılarında yük taşımak için kullanılan bir diğer deniz vasıtası ise *Karadeniz guleti*di. 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Karadeniz guleti, iki direkli olup, eni 5.5, boyu ise 20 metreydi¹¹. Çektirme ve guletleri fizikî yapıları ve işlevleri açısından zamanın şilep ve kosterleri olarak da nitelemek mümkündür. Karadeniz'in tipik teknesi olan *takalar*ın ortaya çıkışı ise 19. yüzyılın sonlarıdır. Kıyıya kolayca çekilebilme özellikleri nedeniyle bölgede büyük rağbet gören takalar, 8-15 metre uzunluğunda, 2-30 ton kapasiteli, kamaralı ve kamarasız olarak inşa edilmişlerdir. Kısa mesafeli ulaşım ve balıkçılıkta kullanılan takalar, zamanla adeta Karadeniz'in sembolü haline gelmişlerdir¹². Karadeniz'de kullanım kolaylığı ve hızı nedeniyle en fazla tercih edilen diğer bir kayık türü ise *çırnıktır*. Her ne kadar Karadeniz'de bütün teknelere kayık denilmekteyse de boyu, şekli ve sürati itibarıyla denizde adeta süzülüp kayarak yol alma özelliğiyle, kayık tanımına en fazla uyan tekne türü çırnıktır. Kürekle azami sürat yapabilmesi, yelkene uygunluğu ve dalganın üzerine çıkabilmenin yanı sıra kolayca kıyıya çekilebilmesi, onun başlıca özellikleridir. Çırnığın boyu 5-6.5, eni ise 1.5-2 metre olup, üçgen şeklindedir¹³. Bütün bunların dışında 20. yüzyıl başlarında Karadeniz kıyılarında *mavna*¹⁴, *İnebolu kayığı*¹⁵, *çekeleve*¹⁶, *çapar*¹⁷, *ığırıp kayığı*¹⁸, *kotra ve pereme*¹⁹ adı verilen kayık türleri de kullanılmaktaydı.

19. yüzyılın sonlarında başlayan ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde iyice belirginleşen Avrupa devletleri arasındaki kutuplaşmanın bir dünya savaşı ile neticeleneceğini gören Osmanlı Devleti, bir takım arayışlardan sonra 2 Ağustos 1914'te Almanya ile müttefiklik anlaşması imzalayarak, safını belli etmiş oldu. Aynı tarihte seferberlik ilan edilerek, savaş hazırlıklarına başlandı. Bir yandan silâh altına alımlarla ordu mevcudu arttırılırken, diğer yan-

⁹ Ahmet Güleriyüz, *Kadırgadan Kalyona Osmanlı'da Yelken, Denizler* Kitabevi, İstanbul 2004, s. 74.

¹⁰ Terry Sonman, *Su Yolu'nun Dilberleri*, İstanbul 2003, s. 172-173.

¹¹ Kademoğlu, *Denizlerin Güzelleri*, s. 97-98.

¹² Şenay Özdemir, "Takalar ve Tayfalar", *Orta Karadeniz Kültürü*, Ankara 2005, s. 507.

¹³ Kademoğlu, *Denizlerin Güzelleri*, s. 114-116.

¹⁴ Sonman, *Su Yolu'nun Dilberleri*, s. 158-160.

¹⁵ Güleriyüz, *Kadırgadan Kalyona*, s. 68.

¹⁶ İdris Bostan, *Küreklili ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilgi Yayınları, İstanbul 2005, s. 251.

¹⁷ Oktay Güvenli, *Doğu Karadeniz ve Ordu Üzerine*, Orsev Yayınları, Trabzon 1995, s.169-172.

¹⁸ Kademoğlu, *Denizlerin Güzelleri*, s. 80-81.

¹⁹ Sıtkı Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, Ordu 2002, s. 146.

dan askerî birliklerin ihtiyaç duyduğu silah, cephane ve yiyecek maddelerinin tedarik edilmesine çalışılmaktaydı. Bütün bu hazırlıklar yapılırken, Osmanlı Hükümeti önemli bir sorunla karşı karşıyaydı: Nakliye hizmetlerinin yetersizliği. Bu problem özellikle doğudaki 3.Ordu bölgesinde daha da derindi. Çünkü demiryolu hattının doğudaki son noktası Ulukışla idi²⁰. Dolayısıyla demiryolu 3.Ordu için bir ulaşım seçeneği olmaktan çıkıyordu. Bunun yanında Doğu Anadolu'daki coğrafi koşulların ulaşımı kısıtlaması ve yolların elverişsizliği ile nakliye vasıtalarının yetersizliği karayolu ulaşımını iyice sınırlandırmaktaydı²¹. Bu durumda 3. Ordu lojistik desteğinin Karadeniz yoluyla sağlanması bir zorunluluk halini alıyordu²².

Osmanlı Hükümeti bu zorunluluk nedeniyle, 25 Temmuz 1914²³ ve 24 Ekim 1914'te²⁴ çıkardığı iki kanun-ı muvakkatle, liman, göl ve nehirlerle denizlerdeki bilimum vasıtalara el konulacağını duyurdu. Buna göre ihtiyaç duyulan deniz vasıtaları kaptan ve mürettebatıyla birlikte liman reisleri veya mülkî idarecilerin gözetiminde tanzim edilecek bir tutanakla ordu emrine alınacaktı.

Savaş hazırlıklarının devam ettiği bir sırada, Ağustos 1914 başlarında İngiliz ve Fransız donanmasından kaçarak Çanakkale Boğazına sığınan Goben ve Breslav adlı iki Alman savaş gemisinin, Yavuz ve Midilli isimlerini alarak Osmanlı donanmasına katılması, Karadeniz yoluyla sevkıyat girişimlerini daha da cesaretlendirdi. Özellikle büyük gövde yapısı, modern silahları ve yüksek ateş gücü kapasitesi ile Yavuz'un Osmanlı donanmasına büyük bir güç kattığı düşünülmekte, bundan sonra Karadeniz'deki Rus denetiminin tümüyle kırılacağı ve deniz nakliyatının da daha güvenli biçimde icra edilebileceği öngörülmekteydi²⁵.

Osmanlı Devleti 2 Kasım 1914'te Almanya'nın yanında savaşa girdi. Savaşla birlikte ordu hizmetine alınan deniz vasıtalarıyla 3. Ordu'nun silah, cephane ve yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere Karadeniz'deki sevkıyata hız verildi. Yavuz ve Midilli başta olmak üzere Osmanlı savaş gemileri bu sev-

²⁰ Mehmet Özdemir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Demiryollarının Kullanımı ve Bunun Savaşın Sonucuna Etkisi", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri*, Ankara 1989, s. 369.

²¹ Tuncay Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 1-12.

²² E. Mra. Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, c. I, İstanbul 1933, s. 54.

²³ "Mavna, At Kayığı ve Salapuryaların Esna-yı Seferde Suret-i İstihdamlarını Mutazammın Kanun-ı Muvakkat", *Düstür*, Tertib-i Sâni, c. 6, İstanbul 1928, s. 919-920.

²⁴ "Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Bahriye Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstür*, Tertib-i Sâni, c. 6, s. 1354-1358.

²⁵ Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Çev: Kaymakam Hakkı, İstanbul 1931, s. 7.

kıyatın güvenliğini sağlamaya çalıştılar. Buna karşılık Rus savaş gemileri ise Karadeniz yoluyla gerçekleştirilen lojistik desteği sekteye uğratmak üzere Osmanlı nakliye gemilerine saldırmaya başladı. Osmanlı deniz gücü Rusya'ya nazaran daha zayıf olduğundan, bu durum çoğu zaman güvenlik zafiyetine sebep oldu. 6 Kasım 1914'te Bahriahmer, Bezmialem ve Mithatpaşa adlı üç Osmanlı nakliye gemisinin bütün emniyet tedbirlerine rağmen Rus savaş gemilerince batırılması, Karadeniz'de güvenli biçimde nakliyat yapılamayacağını ilk işaretleriydi²⁶. Esasında Yavuz ve Midilli dışındaki gemileri küçük zırhlılardan oluşan ve kömür sıkıntısı yaşayan Osmanlı donanmasının Ruslarla baş edebilmesi de pek mümkün görünmüyordu²⁷. Daha savaşın ilk aylarında Barbaros, Mesudiye ve Mecidiye adlı savaş gemilerinin Ruslarca batırılması²⁸ ve 26 Aralık 1914'te Yavuz zırhlısının bir mayına çarparak uzun süre tamirde kalmasıyla Karadeniz hâkimiyeti tümüyle Rusların eline geçti²⁹. Bu durumda Osmanlı Hükümeti büyük gemilerle icra edilen Karadeniz nakliyatına ara vermek zorunda kaldı.

Tüm bu olumsuzluklara karşın 3. Ordu'nun savaş gücünün ve yeteneğinin muhafazası için Karadeniz yoluyla sağlanan lojistik desteğin devam ettirilmesi gerekiyordu. Bu zorunluluk karşısında, daha önceden taşıma kapasiteleri ve hızları nedeniyle pek tercih edilmeyen kayıkların, erzak nakliyesinde kullanılmasına karar verildi. Böylelikle kıyı balıkçılığı ve kısa mesafeli taşımacılıkta kullanılan kayıklar Kastamonu, Sinop ve Samsun'dan yükledikleri yiyecek maddelerini Trabzon'a nakletmeye başladılar³⁰. Harbiye Nezaretinin emrine göre günlük olarak Sinop'tan 40³¹, Samsun'dan 70³² ton erzakın taşınması gerekiyordu. Ağustos 1915'te Samsun'dan nakledil-

²⁶ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, c. 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 126-128.; Ziya Şakir, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, İstanbul 1944, s. 98.; Eser Tutel, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 145.

²⁷ Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 198-199.

²⁸ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. 1, Nehir Yayınları, İstanbul 1992, s. 249.

²⁹ Faruk Yılmaz, *İmparatorluk Dönemi Türk-Alman İlişkileri (Goltz Paşa'nın Hatıratı)*, Berikan Yayınları, Ankara 2004, s. 78-79.; Bernd Langensiepen-Ahmet Gülerüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2000, s. 46.

³⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR)*, 50/55 Dahiliye Nezaretinden Canik Mutasarrıflığına şifre 8 Şubat 1330 (21 Şubat 1915).; BOA. *DH. ŞFR*. 50/86 Dahiliye Nezaretinden Kastamonu Vilayetine şifre 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915).

³¹ BOA. *DH. ŞFR*. 53/260 Harbiye Nezaretinden Sinop Mutasarrıflığına şifre 24 Mayıs 1331- (6 Haziran 1915).

³² BOA. *DH. ŞFR*. 53/157 Harbiye Nezaretinden Canik Mutasarrıflığına şifre 16 Mayıs 1331- (29 Mayıs 1915).

mesi gereken erzak miktarı 80 tona çıkarıldı³³.

Rus tehdidi yüzünden sevkıyatta kullanılan kayıkların taşıma kapasitelerinin 3 tondan fazla olmamasına dikkat ediliyordu. Kayıkların küçüklüğü ve yüklerin hafifliği sevkıyatın güvenli ve hızlı biçimde icra edilmesini sağlıyordu. Hava koşulları uygun olduğu takdirde bir kayık Samsun'dan Trabzon'a ayda iki sefer yapabilmekteydi³⁴. Bu durumda, Harbiye Nezaretinin Samsun için öngördüğü günlük 80 ton erzakın sevki için, her gün Samsun'dan 26-27 kayığın sefere çıkması gerekiyordu. Oysa Trabzon valisinin ifadesine göre Haziran 1915'te 25 gün zarfında Samsun'dan sadece 300 sefer yapılmıştı ki³⁵, bu da planlanan miktarın yarısı bile değildi. Zaten bu sırada Samsun Trabzon arasında askerî birliklere erzak taşıyan kayık sayısı toplam 330'dur³⁶. Arşiv belgelerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla bu 330 kayıkla Kasım 1914-Temmuz 1915 arasında Samsun ve çevresinden Trabzon'a taşınan erzak miktarı şu şekildeydi³⁷.

Sevkıyat Tarihi	Miktarı ve Cinsi	Nereden Nereye Nakledildiği
19 Kasım 1914	1.955 çuval arpa ve peksimet	Samsun-Trabzon
21 Kasım 1914	61.052 kg. erzak	Samsun-Trabzon
21-22 Kasım 1914	52.562 kg. arpa, yulaf, un	Samsun-Trabzon
26 Kasım 1914	201 teneke kavurma, 50 çuval arpa	Samsun-Trabzon
30 Kasım 1914	1210 çuval ve 95.687 kg. erzak	Samsun-Trabzon
4 Aralık 1914	45.866 kg. erzak, 1.741 kg. balıkyağı, 6.275 kg. kurşun	Samsun-Trabzon
5 Aralık 1914	66.020 kg. erzak	Samsun-Trabzon

³³ BOA. *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH. İUM)*, 82-1/1-35 Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine tezkire 4 Ağustos 1331 (17 Ağustos 1915).

³⁴ BOA. *DH. İUM*. 82-1/1-20 Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine telgraf 29 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915).

³⁵ BAO. *DH. İUM*. 82-1/1-20 Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine telgraf 29 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915).

³⁶ BOA. *DH. İUM*. 82-1/1-20 Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine telgraf 29 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915).

³⁷ BOA. *DH. İUM*. E-5/33 Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine muhtelif tarihlerde çekilen şifreler.; BOA. *DH. İUM*. E-6/20 Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine muhtelif tarihlerde çekilen şifreler.; BOA. *DH. İUM*. E-6/44 Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine muhtelif tarihlerde çekilen şifreler.; BOA. *DH. İUM*. E-8/16 10 Receb 1333 (25 Mayıs 1915). BOA. *DH. ŞFR*. 53/156 Dahiliye Nezaretinden Trabzon Vilayetine şifre 16 Mayıs 1331 (29 Mayıs 1915). Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya...*, s. 198-199. Karadeniz sahillerinden kayıklar vasıtasıyla 3. Ordu'ya sağlanan lojistik destek, Trabzon ve çevresinin Nisan 1916'da Ruslar tarafından işgaline değin devam etti.

5 Aralık 1914	88.000 kg. erzak	Ünye-Trabzon
6 Aralık 1914	76.776 kg. erzak	Samsun-Trabzon
7-8 Aralık 1914	33.858 kg. erzak	Samsun-Trabzon
11 Aralık 1914	74.802 kg. arpa	Samsun-Trabzon
13 Aralık 1914	120 çuval arpa	Samsun-Trabzon
15 Aralık 1914	27.993 kg. arpa	Samsun-Trabzon
28-29 Aralık 1914	158.250.kg. un, 112 teneke kavurma, 8075 kg. şeker	Samsun-Trabzon
30 Aralık 1914	129.375 kg. un	Samsun-Trabzon
30-31 Aralık 1914	23.275 kg. erzak	Samsun-Trabzon
2 Ocak 1915	207.718 kg. ve 860 çuval erzak	Samsun-Trabzon
3 Ocak 1915	57.703 kg. zahire	Samsun-Trabzon
3 Ocak 1915	23.677 kg. erzak	Çarşamba-Trabzon
4 Ocak 1915	21.602 kg. erzak	Samsun-Trabzon
5 Ocak 1915	6.051 kg. yağ ve kavurma	Samsun-Trabzon
11 Ocak 1915	87.000 kg. erzak	Samsun-Trabzon
12 Ocak 1915	212.382 kg. erzak	Samsun-Trabzon
15 Ocak 1915	59.442 kg. erzak, 566 teneke kavurma	Samsun-Trabzon
18-19 Ocak 1915	70.737 kg. zahire	Ünye-Giresun
19 Ocak 1915	44.000 kg. erzak	Samsun-Trabzon
20 Ocak 1915	33.103 kg. arpa ve un	Samsun-Trabzon
21 Ocak 1915	21.610 kg. erzak	Samsun-Trabzon
22-23 Ocak 1915	71.809 kg. erzak	Samsun-Trabzon
25 Ocak 1915	38.771 kg. erzak	Samsun-Trabzon
26-27 Ocak 1915	58.113 kg. zahire	Samsun-Trabzon
27 Ocak 1915	38.322 kg. erzak	Samsun-Trabzon
29 Ocak 1915	22.124 kg. erzak	Samsun-Trabzon
30-31 Ocak 1915	38.810 kg. erzak	Samsun-Trabzon
6 Şubat 1915	131.997 kg. erzak	Samsun-Trabzon
7 Şubat 1915	24.740 kg. erzak	Samsun-Trabzon
10 Şubat 1915	19.137 kg. zahire	Samsun-Trabzon
11 Şubat 1915	48.417 kg. zahire	Samsun-Trabzon
24-27 Mayıs 1915	56.000 kg. erzak	Samsun-Trabzon
28 Mayıs-2 Temmuz 1915	1.809.516 kg. erzak	Samsun-Trabzon
8-13 Temmuz 1915	202.183 kg. erzak	Samsun-Trabzon

Sevkiyat kayıkları için en önemli tehlike Rus savaş gemileriydi. Ruslar, kayıklarla Trabzon'a erzak sevk edildiğini tespit ettikleri andan itibaren, önlerine çıkan veya sahilde bulunan kayıklara ateş açmaktaydılar³⁸. Rus torpidoları gerektiğinde küçük bir kayık için dahi 500 kiloluk bir top mermisini sarf etmekten çekinmiyordu³⁹. Rus torpidoları çoğunlukla kıyılarda ve iskelelerde demirli kayıkları hedef almaktaydı⁴⁰. Nitekim 26 Temmuz 1915'te Samsun limanına altı yüzden fazla top mermisi atan Rus kruvazörleri, 32 kayığı batırmışlardı⁴¹. 17 Kasım 1915'te ise yine Rus kruvazörlerinin bombardımanı neticesinde Trabzon limanındaki 43 kayık kullanılmaz hale gelmişti⁴². Rus bombardımanları neticesinde zarar gören kayık sayısının artmasıyla Karadeniz sevkiyatının olumsuz yönde etkileneceğini gören Osmanlı Hükümeti, yapmış olduğu bir düzenlemeyle kayıkçıların zararlarının % 45'inin ödenmesine olanak sağladı. Bombardımana maruz kalan yerlerdeki mülkî idarecilerin başkanlığında oluşturulan komisyonlarca yapılan incelemeler neticesinde, Kasım 1915'te Samsun'lu kayıkçılara 391.500, Trabzonlu kayıkçılara 2. 686.500 kuruş⁴³ ve Şubat 1916'da Bolulu kayıkçılara 457.416 kuruş ödenmesi kararlaştırıldı⁴⁴.

Sevkiyat kayıkları için bir diğer tehlike ise Rus deniz mayını ve torpil-leriydi. Ruslar deniz yoluyla 3. Ordu'ya sağlanan lojistik desteği kesmek üzere, gemi ve kayıkların yanaştığı iskele ve liman ağızlarına mayın ve torpil setleri döşediler. Bu türden bir set 18 Kasım 1914'te Trabzon açıklarında oluşturulmuştu⁴⁵. Bu torpil ve mayınlar özellikle geceleri seyir halindeki deniz araçları için önemli bir tehlike oluşturmaktaydı. Nakliyatın güvenli biçimde sürdürülmesi için bunların toplanması gerekliydi. Ancak o tarihlerde Karadeniz sahillerinde torpil ve mayınları toplayıp imha edecek teknik bilgi ve ihtisas sahibi bahriye müfrezeleri yoktu. Bu işler genellikle bir bahriye çavuşu tarafından yönlendirilen halk tarafından yapılmaya çalışılmaktaydı.

³⁸ Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 2000, s. 480.

³⁹ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 1986, s. 17.

⁴⁰ BOA. *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 5. Şube (DH. EUM. 5. Şb)*, 18/8 29 Eylül 1331 (12 Ekim 1915).; BOA. *DH. EUM. 5. Şb. 22/5 14 Kanun-ı Sâni 1331 (27 Ocak 1916)*.

⁴¹ BOA. *DH. EUM. 5. Şb. 16/9 13 Temmuz 1331 (26 Temmuz 1915)*.

⁴² BOA. *DH. EUM. 5. Şb. 20/53 Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine tezkire Teşrin-i Sâni 1331 (Kasım 1915)*.

⁴³ BOA. *DH. İUM. 89-8/1-5 Dahiliye Nezaretinden Trabzon Vilayetine ve Canik Mutasarrıflığına tezkire 15 Teşrin-i Sâni 1331 (28 Kasım 1915)*.

⁴⁴ BOA. *DH İUM. 89-8/1-1 Dahiliye Nezaretinden Harbiye Nezaretine tezkire 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916)*.

⁴⁵ Langensiepen-Güleryüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, s. 45.

Bilgi ve deneyim eksikliği nedeniyle mayın toplama ve sahile çekerek imha etme işleri çok ağır biçimde ilerliyordu⁴⁶. Kıyıları yeterince temizlenemediği için torpil ve mayına çarparak batan kayıklara sıkça rastlanmaktaydı⁴⁷.

Kayıkçılar gerek Rus savaş gemileri ile torpil ve mayınlarından ve gerekse olumsuz hava koşullarından etkilenmemek üzere kıyı boyundan seyretmekteydiler. Kayıkçıları Rus savaş gemilerinden korumak üzere bütün sahil boyunca hâkim noktalara gözcüler yerleştirilmişti. Rus torpidoları gözcüler tarafından tespit edildiği anda, kilisede çan çalınmak veya cami minaresine bayrak asılmak suretiyle kayıkçılar uyarılmaktaydı. Bu işaretleri gören kayıkçılar aniden kıyıya yönelerek, yelken ve direklerini indirip, halkın da yardımıyla yüklerini boşaltmaktaydılar. Boş durumdaki kayıklar ya sahildeki binaların arkasına çekilmekte, ya da belli bir miktar su almaları sağlanarak batmış görüntüsü verilmekteydi⁴⁸. Kayıkçıların her türlü ihtiyacı kıyı ve iskelelerdeki halktan satın alınmakta ve bu husustaki tüm masraflar Harbiye Nezareti bütçesinden karşılanmaktaydı⁴⁹.

Savaş yıllarında Karadeniz’de kayıklar erzak nakliyesinden başka, Doğu Karadeniz’de Rus işgalinden kaçan hükümet memurları ile halkın batıya taşınmasında da kullanıldı. 1916 Nisan ayı başında Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ve hükümet memurları ile bunların aileleri askerî nakliyat kayıklarıyla Ordu’ya taşındılar⁵⁰. Bunların dışında kalan ve amaçsızca batıya doğru çekilen halk ise onlar kadar şanslı değildi. Her ne kadar Cemal Azmi Bey aksini iddia etse de, askerî sevkıyat kayıkları daha çok varlıklı kimselere ait piyano, saksı, mobilya gibi eşyaların taşınmasında kullanılmakta, bu durum ise çaresizce karayoluyla batıya doğru kaçmaya çalışan halkın şikâyetlerine sebep olmaktaydı⁵¹. Trabzon’daki 600 kadar kayıkçı esnafının çoğu aileleriyle batıya doğru çekildikleri için⁵², halk kayık bulmakta sıkıntı çekmekteydi. Trabzon’da kalan ve taşımacılık yapan az sayıdaki kayıkçı ise çok

⁴⁶ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hâtıraları*, Kardeşler Basımevi, İstanbul 1949, s. 201-202.

⁴⁷ Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi...*, s. 196

⁴⁸ Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi...*, s. 209.; Tarakçıoğlu, *Trabzon’un Yakın...*, s. 17.

⁴⁹ BOA. DH. İUM. 89-1/1-33 Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine tezkire 24 Nisan 1331 (7 Mayıs 1915).; BOA. DH. ŞFR. Dahiliye Nezaretinden Trabzon Vilayetine ve Canik Mutasarrıflığına şifre 24 Nisan 1331 (7 Mayıs 1915).

⁵⁰ Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi...*, s. 246.

⁵¹ BOA. DH. İUM. 89-9/1-35 Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey’den Dahiliye Nezaretine tezkire 23 Mayıs 1332 (5 Haziran 1916).; Tarakçıoğlu, *Trabzon’un Yakın...*, s. 9-10.

⁵² BOA. DH. İUM. 89-1/1-48 Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey’den Dahiliye Nezaretine telgraf 8 Mayıs 1332 (21 Mayıs 1916).

yüksek ücretler talep etmekteydi⁵³. Hali vakti yerinde olan veya malını mülkünü satabilen halkın bir kısmı yüklü miktarda paralar ödeyerek, kiralandıkları kayıklarla, Rus savaş gemilerinin tacizlerine rağmen Ordu, Samsun, Sinop ve Bolu sahillerine kadar geldiler⁵⁴. Bu şekilde deniz yoluyla Rus işgalinden kaçabilen insan sayısı 20.000 civarındadır ki, bu da toplam muhacirlerin %5'ine tekabül ediyordu⁵⁵.

1916 Nisan ayı başlarından itibaren Trabzon ve çevresinin Rus işgaline uğraması ile birlikte, Karadeniz'deki kayıklar yönlerini Batı Karadeniz'e, İstanbul'a çevirdiler. İaşe bakımından tümüyle Anadolu'ya bağımlı olan İstanbul, savaşın ikinci yılından itibaren açlık tehlikesi ile yüz yüze kalmıştı. Halkın beslenmesi görevini üzerine alan Şehremaneti, savaş şartlarında yeterli vagon bulamadığı için, Anadolu'nun iç ve kıyı bölgelerinden tahıl sevk etmekte büyük zorluklar yaşamaktaydı⁵⁶. Bu zorluğu aşmak üzere, en azından Karadeniz kıyı bölgelerinden veya sahile yakın çevreden gönderilecek yiyecek maddelerinin kayıklarla İstanbul'a taşınması yoluna gidildi. 1916 yılı Haziran ayından savaş sonuna değin, 80'den fazla kayık Sinop, Kastamonu ve Zonguldak'tan yükledikleri yiyecek maddelerini İstanbul'a taşıdılar⁵⁷. Bu iki yılı aşkın süre zarfında İstanbul'a yapılan erzak sevkiyatında çoğunlukla Rus işgalinden kaçan Trabzonlu kayıkçılar kullanıldı⁵⁸. Tüm bunların dışında çok yaygın olmamakla birlikte, Zonguldak ve çevresinden İstanbul'a kömür taşınmasında da Karadeniz'deki kayıklardan istifade edilmiştir⁵⁹.

Sonuç olarak, 1914-1918 yılları arasında Karadeniz kıyılarında icra edilen kayık taşımacılığının önceki dönemlere nazaran önemli farklılıklar içerdiğini söylemek mümkündür. Daha önceden çoğunlukla kıyı balıkçılığı

⁵³ Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda...", s. 482.

⁵⁴ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 61-64.

⁵⁵ İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında...", s. 65.

⁵⁶ Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 127-138.

⁵⁷ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi (ATASE), *Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)*, Klasör (Kla): 2085, Dosya (Dos): 31, Fihrist (Fih): 1-2.....1-96. ; ATASE, *BDH*, Kla: 2086, Dos:37, Fih: 1-75.

⁵⁸ BOA. *DH. ŞFR. 65/55 Dahiliye Nezaretinden Ankara Vilayetine şifre 9 Haziran 1332 (22 Haziran 1916)*. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey Rus işgali sonrası 660 kayıkçının aileleriyle birlikte Karadeniz'in batı sahillerine kaçtıklarını ifade etmekteydi. BOA. *DH. İUM. 89-1/1-48 Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'den Dahiliye Nezaretine telgraf 8 Mayıs 1332 (21 Mayıs 1916)*.

⁵⁹ Langensiepen-Güleryüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, s. 49.

ve kısa mesafeli taşımacılıkta kullanılan kayıklar, bu dönemde savaş şartlarının da zorlamasıyla uzak mesafelere erzak, cephane ve kömür taşımak suretiyle ordu birliklerinin ve halkın lojistik desteğinin sağlanmasına önemli katkı sağlamıştır. Ayrıca Rus işgalinden kaçan halk kütlelerinin batı bölgelerine taşınmasında da yine kayıklardan istifade edilmiştir. Savaş yıllarında Karadeniz'deki Rus deniz gücünün ve tehdidinin boyutları dikkate alındığında, kayıkların bu dönemde ne kadar önemli bir işleve sahip olduğu çok daha kolay anlaşılabilir. Her türlü Rus kontrol ve denetimine karşılık kayak ve kayakçıların bu yetkinliğinin, Milli Mücadele döneminde İstanbul'dan Anadolu'ya Karadeniz yoluyla silah ve cephane kaçırılması eylemlerine iyi bir örnek teşkil ettiği şüphesizdir.

ABSTRACT

The Ottoman Empire concluded an alliance with Germany in August 1914 and declared mobilization. The Ottoman Government wanted to use Black Sea to send supplies to the Ottoman army in the eastern frontiers. From August to November 1914 military personnel, ammunition and food supplies were carried by big ships, however, when Russia entered the war and began to sink Ottoman ships the transportation were stopped. In this situation the Ottoman Government decided to send the supplies by land route. However, the route was not good enough to send the necessary supplies to the Ottoman army. As a result the Ottoman Government decided to use small boats (kayık) for the transportation of supplies. Between 1915-1916 the small boats were loaded in Sinop and Samsun and carried supplies under the threat of Russian war ships. The boats also transported civilian people from the war zone to the secure areas.

Key Words: Black Sea, Boat, World War I, Logistic.

KİTAP DEĞERLENDİRME

Mehmet BİLGİN, DOĞU KARADENİZ'DE BİR DEREBEYİ AİLESİ SARIALİZÂDELER (SARALLAR), Serander Yayınları, Trabzon 2006, 248 s.

Doğu Karadeniz bölgesi hakkında yaptığı çalışmalarla tanınan Mehmet BİLGİN'in bu incelemesi, yörenin siyasî tarihinde büyük etkisi olan bir derebeyi ailesini konu edinmektedir. Çalışma esas itibariyle arşiv kaynakları kullanılarak hazırlanmış olmakla birlikte, özellikle Saralların Trabzon ve çevresine yerleşmeden önceki dönemleri hakkında, başta M. Fahrettin Kırzioğlu'nun incelemeleri olmak üzere çeşitli araştırma eserlerinden faydalanılmıştır. Ayrıca yazarın daha önceki kitaplarına da ayrı bir değer katan yöre coğrafyası ve sosyal yapısı hakkındaki birikimi bu çalışmasına da yansımıştır. Bahse konu ailenin geçmişte ve günümüzde yaşadığı saha hakkında bu birikimi yansıtan önemli tespitler yapan araştırmacı, Saralların önde gelenleriyle yapılan görüşmeler sonucunda elde ettiği tarihî verileri sözlü rivayetlerle desteklemesini de bilmiştir.

Kitabını ana başlıklara ayırmayan yazar, on iki alt başlık altında konuyu okuyucuya takdim etmektedir. Sarallar adlı ilk kısımda ailenin Trabzon'a gelmeden önceki Gence-Karabağ'daki geçmişi ve Kıpçaklıkla bağlantılarından bahsedilmektedir. Bu bahiste Sarallar dışında aynı bölgeden Trabzon ve havalisine gelen gruplardan da bahsedildiği gibi bu aileye mensup olup bugün Türkiye'nin çeşitli kesimlerinde dağınık halde yaşayan kısımları da söz konusu edilmiştir.

Sarializâdelerin Of'a Gelişi başlığı altında, yaptığı mülakatlarla ailede yaşayan sözlü rivayetler ile tarihî kayıtları birbiriyle karşılaştırarak XIV. yüzyılın sonlarında Trabzon'un doğusunda, XVIII. yüzyılın başlarında da bölgede bulunabileceklerini ifade etmektedir.

Sarializâdelerin Of'ta Ağalık Elde Etmesi bahsinde XVIII. asrın ortalarında Fettahoğullarının desteğini alan Saraların Of'ta güçlenmeye başladığı, 1771/1772'den sonra da ağalığı ele geçirdikleri anlatılmaktadır.

Derebeylik Dönemi ve Beş-Yirmibeş bahsinde Of'ta Yeniçeri Ocağına katılmakla başlayan bu gruplaşmanın zamanla aileler arasında kampaşmaya dönüştüğü ifade edilerek beşlilerde yer alan yoldaş ve kolağası aileler içerisinde Saraların yanısıra Kamacıoğlu, Ayazoğlu, Tellioğlu, Nuhoğlu gibi aileler bulunduğu, yirmibeşli yoldaş ve kolağası aileler içerisinde Çakıroğlu, Sâkoğlu, Hacıfettahoğlu, Cansızoğlu gibi aileler bulunduğu anlatılmakta ve bunların birbirleriyle münasebetine yer verilmektedir.

Tuzcuzâde Memiş Ağanın İsyanı ve Of Derebeyleri kısmında Of'taki bazı ailelerin de bu isyana katıldıklarını, hatta Çakıroğullarının, Tuzcuoğlu ailesiyle dayanışma yaparak yirmi beşlilerin lideri durumuna yükseldiğini, Memiş Ağa'nın başarısız olunca Of'a sığındığı, bölgenin iki aydan fazla bir süre kuşatıldığı ve nihayet öldürülerek ayaklanmanın bastırıldığı anlatılmaktadır.

Sarializâdelerin Of Merkezine Yerleşmeleri başlığı altında Canıklilerin Trabzon valiliği sırasında güç kazanan Saraların ilk olarak Of çarşısının üst kısmındaki Kaban mevkiine yerleştiği, yaylak olarak da Seydi Yakup ve Çengül yaylalarını ele geçirdiği, başlangıçta bunun Of'ta tepkiyle karşılanmasına rağmen zamanla sükunet olduğu anlatılmaktadır.

Aydintepe (Hart) Savaşlarında Sarializâdeler bahsinde 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Temmuz ayındaki Rus ilerleyişine karşılık Of ve Sürmene'den yaklaşık yirmi bin kişinin Bayburt'un kuzeyindeki Aydıntepe'de mevzilendiklerini, Of'tan gelen iki grubun birinin başında Sarializâdeler'in bulunduğu anlatılmaktadır.

Derebeylerin İsyanı ve Sarializâdeler kısmında, Rus istilasından sonra bozulan dengeleri düzeltmek isteyen Trabzon valisi Hazine Darzâde Osman Paşa'nın vergilerin toplanması hususundaki kararlı tutumu ve ekonomik durumu kötüleşen halkın buna karşı çıkmasıyla patlak veren isyanlar sırasında Sarializâdelerin konumundan bahsedilmektedir.

Of'ta Sarializâdelere Karşı Hareketler bölümünde Tuzcuzâdeler ve taraftarlarının çıkardığı isyandan sonra Saraların Of ve çevresindeki yükselişinden bahseden yazar, buna karşı oluşan muhalefeti kaleme almıştır.

Şair Bayburtlu Zihni Of'ta başlıklı kısımda, kaza müdürü olarak bölgede görev yapan, aynı zamanda büyük bir şair ve hiciv ustası olan Bayburtlu Zihni'nin Of'la ilgili gözlemlerine yer verilmektedir.

Birinci Dünya Savaşında Of ve Sarializâdeler bahsinde, savaşın başlangıcında Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetleriyle bölgede oluşturulan gönüllüler grubu ve bunların Ruslara karşı mücadelesi anlatılmakta, bu mücadele içerisinde Sarializâdelerin yeri ortaya konulmaktadır.

Of Belediyesi ve Sarializâdeler kısmında belediyenin kuruluşu ile ilgili bir kronolojik yanlışlık düzeltildikten sonra 1868'de başlatılan bu süreçte 1874-77 yılları arasında bu makamda bulunan Mustafa Ağa ile birlikte Sarializâdelerin belediye başkanlığını ele geçirdiği ve günümüze kadar da bu görevi sürdürdüğü anlatılmaktadır.

Mehmet BİLGİN'in hazırladığı bu kitap, bir derebeyi ailesi olan Sarializâde (Sara) ailesinin Doğu Karadeniz bölgesindeki varlığını ele alan kapsamlı bir araştırmadır. Bu araştırmayı bölge tarihi açısından eşsiz kılan, yörede varlığını devam ettiren Kıpçak kökenli ailelerle ilgili yapılmış ilk çalışma olmasıdır. Yazar Of ve çevresinin tarihine ait pek çok tartışmalı konuya da Sarializâde ailesi tarihi ekseninde temas ederek incelemesine "problem çözme" vasfı kazandırmıştır. Arşiv belgeleri, yazma eserler ve konuyla ilgili araştırma eserlerinin titizlikle ele alınıp değerlendirildiği bu eser aynı konuda yapılacak araştırmalara rehberlik edebilecek mahiyettedir.

*İbrahim TELLİOĞLU**

* Doç. Dr., KTÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON.

KİTAP DEĞERLENDİRME

Melek Öksüz, ONSEKİZİNCİ YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA TRABZON, Serander Yayınları, Trabzon, 2006, 345 s.

Tarih araştırmalarında Osmanlı'nın 17. ve 18. yüzyıllarının diğer yüzyıllara nazaran ihmal edildiği bilinmektedir. "Kuruluş" ve "yükselme" olarak adlandırılan dönemler birçok tarihçinin ilgisini çekmiş; büyüyen, gelişen bir devleti incelemek metodolojik açıdan da araştırmacılara daha rahat bir hareket alanı sağlamıştır. Buna karşılık gerileyen(?) devletin yapısını ortaya koymak, hem metodolojik açıdan arzettiği karmaşıklık hem de bilhassa batılı tarihçilerce taraftar bulan gerileme paradigmasının iticiliği yanında, Türk tarihçiliğinin milli hassasiyetlerinin etkisiyle ihmal edilmiştir. Özellikle sosyal ve ekonomik bakımdan Osmanlı toplumunun söz konusu yüzyıllardaki durumu tam anlamıyla karanlıkta kalmıştır. Bunda sosyal ve ekonomik tarih çalışmalarına bir ölçüde geç denebilecek bir dönemde yönelinmesinin de etkisi bulunmaktadır. Bu nedenlerle modern tarihçi, bu "ihmal edilmiş yüzyıllar"ı bütün yönleriyle ele alarak Osmanlı Tarihi etütlerindeki önemli bir boşluğu doldurmak zorundadır. Bu noktada şehir tarihleri büyük bir öneme sahiptir.

Şehir tarihleri, genel tarihin teferruatı olmaları nedeniyle onu tamamlayan bir durum arz etmektedirler. Yerelin ortaya çıkarılması ile parça bütün ilişkisi çerçevesinde topyekûn bir tarih yazımı mümkün olabilecektir. Böylece "ihmal edilen yüzyıllar"da, Osmanlı Devleti ve toplumunu anlamlandırabilmek imkânı elde edilecek ve gerilediği düşünülen bir devletin bütün yönleri hesaba katılarak, artık klasik bir hal alan "yükselme", "duraklama" ve "gerileme" dönemlendirmesi sorgulanabilecektir (Osmanlı Tarihinin mevcut dönemleri hakkında eleştirel bir yaklaşım için bkz. Mehmet Genç, "Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde

Periyotlaştırma Meselesi”, *Osmanlı Geriledi mi?* (haz. Mustafa Armağan), Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 329-346).

Dr. Melek Öksüz’ün çalışması Trabzon özelinde bu boşluğu doldurmakta kendine düşen faydayı sağlamaktadır (18. yüzyıl Trabzon’unu ele alan bir başka çalışma için bkz. Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, Serander Yayınları, Trabzon, 2005).

Karadeniz’in tarihî ve stratejik açıdan çok önemli bir şehri olan Trabzon, 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan siyasî ve iktisadî hadiselerden nasıl etkilenmiş ve Osmanlı Devleti’nin en zor ve uzun yüzyılı olan 19. yüzyıla nasıl girmiştir? Bu sorular ile çalışmasının planını oluşturan Öksüz, Trabzon’un önceki yüzyıllardan nasıl bir miras devraldığını ve bugünkü Trabzon’un şekillenmesinde 18. yüzyılın etkilerinin neler olduğunu da ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada, ortaya atılan sorulara cevap bulmayı sağlayacak birinci elden kaynaklar kullanılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki Hatt-ı Hümayûn ve Mühimme Defterleri ile şehir tarihi çalışmalarında araştırmacılara sağladıkları derinlemesine bakış açısıyla önemli bir kaynak grubunu teşkil eden Şer’iye Sicillerinden istifade edilmiştir. Yine çalışmayı destekleyecek ikincil literatürün de özenle taranarak, mümkün olduğu ölçüde yapılan tespitlerde göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır.

Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Esas bölümlere geçmeden önce yazar, Trabzon’un önceki yüzyıllardan nasıl bir miras devraldığı sorusunu cevaplandırabilmek doğrultusunda, çalışmasının zaman aralığına kadar olan Trabzon tarihini özet halinde ele almıştır. Yine Trabzon adı veya Trabzon’un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethi tarihi gibi tartışmalı meseleler üzerinde durulmuştur. Mevcut kaynakların ve ikinci el çalışmalarının tespitleri değerlendirilerek her iki hususta yorumlar yapılmıştır.

İdarî Yapı başlığını taşıyan birinci bölümde, sırasıyla Trabzon’un idarî yapısı, mimarî yapısı ve kültürel dokusu ele alınmıştır. 1461 yılında fethedilerek Osmanlı hâkimiyetine giren Trabzon, fethin akabinde sancak haline getirilerek uzun süre bir eyalete bağlı kalmadan bağımsız idare edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde “Erzincan-Bayburt”, “Vilayet-i Rum-ı Hadis”, “Erzurum” gibi beylerbeyliklere bağlanan Trabzon, 1581 yılında Batum Eyaletine bağlanmış ve bu beylerbeylik aynı zamanda “Trabzon Beylerbeyliği” şeklinde de anılmıştır. 1632-1641 yılları arasında da “Eyalet-i Batum nam-ı diğer Trabzon” şeklinde ifade edilmiş ve eyalete bağlı tek sancağın Gönnye olduğu bir idarî yapı ortaya çıkmıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti’nin 28 eyaletinden biri Trabzon’dur. 18. yüzyılın

ikinci yarısındaki kayıtlara göre Trabzon vilayetine bağlı Trabzon, Gönve ve Canık sancakları bulunmaktaydı ve vilayet dahilinde 22 kaza mevcuttu. İdarî yapısı bu şekilde belirlenen Trabzon'un bundan sonraki safhada mimarî yapısına ve kültürel dokusuna eğilen yazar, Trabzon kalesini, mahallelerini, dinî, sosyal ve ticarî yapılarını ele alarak o dönemdeki şehrin panoramasını sunmaya çalışmıştır. Camilerin, mescitlerin, hanların, çarşıların ayrı ayrı ve tafsilatlı bir şekilde ele alındığı bu kısımda, özellikle bedesten hakkında yapılan tespitler hayli dikkat çekicidir. Bedesten, Evliya Çelebi'nin bedestenli ve bedestensiz olarak ikiye ayırdığı şehirler içerisinde ilkinde dahil olan Trabzon'un ticarî kapasitesi açısından önemli bir göstergedir. İdari yapı başlığı altında son olarak Trabzon'da ayanlar, eşkıyalık ve göç üzerinde durulmuş ve 18. yüzyılda İmparatorluğun genelinde görülen ayanlık olgusunun Trabzon'daki durumu irdelenerek idarî yapıdaki yansımaları hakkında tespitler yapılmıştır.

Toplum Hayatı başlıklı ikinci bölümde, Trabzon'daki meslekî ve ailevî yapı çerçevesinde birçok konuya değinilmiş ve özellikle şer'îye sicillerinin sağladığı mikro düzeydeki verilerle toplumun çeşitli yönlerine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Esnafın, tüccarların ve çiftçilerin Trabzon'daki faaliyetleri ayrı ayrı incelenmiştir. Trabzon, doğu-batı yönünde yapılan ticarete limanından dolayı ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle şehirde oldukça çok sayıda tüccar bulunmaktadır ve tüccarlar arasındaki ortaklıklar, alım-satım işleri de şehre belli bir canlılık kazandırmaktadır. Yine 18. yüzyılda Trabzon'da bakırcılardan debbağlara kadar geniş bir manzamede esnaf grupları faaliyet yürütmektedirler ve tüccarlardan kaynaklanan canlılığa katkı yapmaktadırlar. Bunlar içerisinde özellikle debbağlar ve attarlar zenginlikleri ile ilgi çekmektedirler. Ayrıca en meşhur uğraş alanlarından biri olan tüfek ve tabanca imalatının 18. yüzyılda öneminin bir kat daha arttığı görülmektedir. Halkın büyük çoğunluğunun geçimini sağladığı çiftçilik hakkında da önemli tespitler yapılmış ve fındık, armut, üzüm, kendir, tütün vb. metalar üzerinde durularak Trabzon halkının bunlardan nasıl faydalandıkları konusunda yorumlar yapılmıştır.

Bu bölümde, toplumun fertleri arasındaki ilişkilere de değinilmiş, özellikle Müslim-gayrimüslim ilişkileri hakkında birinci el kaynaklardan hareketle orijinal tespitler yapılmıştır. Osmanlı toplumunun temel taşlarından olan aile ihmal edilmemiş ve hakkında tafsilatlı bir incelemeye girişilmiştir. Ailenin teşekkülünden itibaren bütün evrelerinin incelendiği çalışmada, özellikle çok evlilik ve çocuk sayıları bakımından ilginç tespitler

yapılmıştır. Sanılanın aksine, çok evlilik olgusunun istisnâ bir durum olduğu yine çocuk sayısının da yüksek oranlarda olmadığı gösterilmiştir.

Ekonomik Hayat başlığı altındaki üçüncü ve son bölümde; ticaret, Trabzon gümrüğü, sanayi ve fiyatlar hususlarına eğilinerek kentin ekonomik dinamikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Kronolojik bir sıra ile geçmişten çalışmanın kapsadığı tarih aralığına kadar Trabzon ticareti hakkında özet bilgi sunulmuş ve 18. yüzyıldaki durum ayrıntıları ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yüzyılda özellikle Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması kentte ticarî bir hareketliliğe sebep olmuştur. Trabzon gerek Anadolu gerekse Karadeniz sahillerinde süren ticaret ilişkilerinde önemli bir pazar ve transit ticaret merkezi olmuştur. Bu durumu şer'îye sicillerinden de takip edebilmek imkânı elde edilebilmiştir. Daha sonra Trabzon gümrük mukataası ve işleyişi ele alınmış ve gümrükte yaşanan çeşitli problemler ve kanuna aykırı faaliyetler üzerinde durulmuştur. Bilhassa kaçakçılık gibi konular işlenerek ekonomik yapının incelendiği bölüm renkli bir hal almıştır. Sırasıyla tekstil, deri, boya, mum ve gemi yapım sanayileri de ele alınmış ve şehrin ticaret ve sanayi kapasitesi bütün halinde irdelenmeye çalışılmıştır. Son olarak fiyatlar bahsine geçilmiş ve şer'îye sicillerinde bulunan narh listelerinden bazı malların fiyatları tespit edilmiştir. Ücretlerin ve nafakaların da ele alındığı bu bölüm ile şehirdeki para durumu hakkında fikir edinilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı toplumunun küçük bir kesitini oluşturan Trabzon toplumu hakkında yapılan bu çalışma, 18. yüzyılın ikinci yarısında kentin sosyal ve ekonomik açıdan nasıl bir durumda olduğunu ortaya koymuş ve önemli bir boşluğu doldurmuştur. Uzun geçmişi ile kendine has bir kent kültürü edinen Trabzon'un tarihine yapılan bu katkı, genelde de Osmanlı Devleti'ni anlamada yardımcı olacak bir tablo çizmiştir. Özellikle ihmal edildiğini vurguladığımız 18. yüzyılın, yapılacak değerlendirmeler için zaman aralığı olarak seçilmesi çalışmanın karanlıkta kalan bir dönemin gün ışığına çıkartılmasında kendine düşen görevi yapabilmesine imkân sağlamıştır. Yazarın yaptığı bütün tespitlerin bir arada değerlendirilmesi neticesinde görülmektedir ki, Trabzon Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girdiğinin ileri sürüldüğü bir dönemde, sosyal ve ekonomik ölçekte önemini muhafaza etmiş, hatta birçok konuda geçmişe nazaran önemini artırarak gelişimine devam etmiştir.

*Turan AÇIK**

* Arş. Gör., K.T.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON

ULUSLARARASI KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

1-Derginin dili Türkçedir. Ancak, anadili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda iki makaleyi geçmemek kaydıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe, sonunda İngilizce özet ve bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en çok 8'er kelime olmalıdır.

2-*Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar ve Güz döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3-Dergide; bilimsel makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve özgün olmalıdır. Özel durumlar hariç sayfa sayısı 20'yi aşmamalıdır.

4-Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik açıdan Yayın Kurulu tarafından incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması durumunda yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu, diğersinin olumsuz olması durumunda ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler, raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse, düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyorsa nedenini açıklamalıdır.

5-Yazılarda, Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına uyulması önerilir. Bununla birlikte, yazıların yazım kurallarından yazarları sorumludur.

6-Yazılar, basılı üç kopya ve disketleriyle birlikte gönderilmelidir.

7-Yazılar, IBM veya Macintosh uyumlu bilgisayarlarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete eklenmelidir.

8-Dipnotlarda izlenecek yöntem:

Kaynaklarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, sayfa.

Örnek: Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1991, s.58.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1998, I, 186.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, "Makale adı", *Dergi Adı* (veya kısaltması), cildi/sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde "a.g.e.," şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise "a.g.m.," olarak kısaltılmalıdır. Yazar adı iptal edilmemeli, en azından baş harfi yazılmalıdır. Kaynaklar dipnotlarda gösterildiği için ayrıca "Kaynakça"ya gerek yoktur. Eğer vermek zorunlu ise, yazar soyadı başa alınır, kitaplarda baskı yerinden önce yayınevi adı konarak yukarıda belirtilen sistem uygulanır.

Arşiv malzemelerinin kullanımında defter adları *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

9-Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10-Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik unvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle iletişim kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11-Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 10 adet ayrı basım ile bir adet dergi verilir.

12-Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

